**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN 2522–4611

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 39

Київ – 2019

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У–455

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» ***(протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.; див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5. Перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.; Наказ МОН України: протокол № 747 від 13 липня 2015 р.).***

Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 5 від 22.11.2018 р.

Редакційна колегія:
Вабіщевич О.М., доктор історичних наук, професор (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор габілітований, професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:
Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Молоткіна В.К., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор

Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2019. – Вип. 39. – 153 с.

ISSN 2522–4611

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні проблеми, історії науки та техніки, етнології тощо.

УДК 94 (477) (082)

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

«Часопис української історії» зареєстровано в Міжнародному центрі періодичних видань (ISSN International Centre, Paris, France).

Видання розміщено на платформі Index Copernicus International.

Електронна версія збірника знаходиться на порталі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2019

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

HISTORICAL FACULTY

ISSN 2522–4611

JOURNAL OF UKRAINIAN HISTORY

Issue 39

Kyiv – 2019

UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43
U–455

Certified by the Higher Attestation Board of Ukraine as professional publication on specialties «Historical Sciences» ***(protocol №1–05/3 of 9 March 2006; See: Bulletin of HAB of Ukraine. – 2006. – № 4. – P. 5. Reregistered: protocol № 1 – 05/02 of 10 March 2010; Order of MES of Ukraine: protocol № 747 of July 13, 2015)***

Printed in accordance with the decision of the Academic Council of historical faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv, protocol № 5 of 22.11.2018

Editorial board:
Vabischevych A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic Belarus);
Verba I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kapeliushny V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kolesnyk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kotsur A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Chief Editor);
Mashevsky O., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Mohylny L., Doctor of Historical Sciences, Professor (Dep. Chief Editor);
Mokliak Ya., Doctor Habilitation, Professor (Poland);
Mordvintsev V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Patryliak I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Petkov P., Doctor of History, Professor (Bulgaria);
Purich S., Doctor of History, Professor (Romania);
Soroka Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stavnyuk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stelmakh S., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Scherbak M., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Ivanytska L., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Dep. Chief Editor);
Kotsur G., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Executive Secretary)

Reviewers:
Borysenko V., Doctor of Hitorical Sciences, Professor;
Molotkina V., Doctor of Hitorical Sciences, Professor;
Troyan S., Doctor of Hitorical Sciences, Professor

U–455 Journal of Ukrainian History / Edited by Doctor of Historical Sciences, Professor A. Kotsur. – Kyiv, 2019. – Issue 39. – 153 p.

ISSN 2522–4611

The collection contains articles that based on archival documents and published materials covering various aspects of national and world history from ancient times to the present day. In particular, there are examined the questions of socio-political, socio-economic and cultural development, some historiographical problems, history of science and technology and so on.

UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43

Certificate of state registration KV №10347 of 01.09.2005.

© Journal of Ukrainian History, 2019

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ **9**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ **9**

Наталія Соколова
ФАХОВА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (ЗА СПОГАДАМИ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ) 9

Вероніка Рудюк
ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗІВ ІЗ РОДУ САНГУШКІВ
У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ НА ВОЛИНІ 16

Олена Пивоваренко
КИЇВСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ВЕГЕТАРІАНСЬКІ ЇДАЛЬНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ. 23

Ольга Зубко
МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЙНОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В МІЖВОЄННОМУ СВІТСЬКОМУ ПРОСТОРІ ЧСР:
АНОМАЛІЇ, ФОБІЇ, ПАТОЛОГІЇ ТА ДЕВІАЦІЇ (1921–1939) 30

Ніна Брехунець
ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО
РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 30-Х РР. XX СТ.) 38

Анатолій Коцур
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТ У 1937–1945 РР.
(СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І.А. ГРИЦЕНКА) 47

Людмила Хмельницька
РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ МИТЦІВ
УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РОКІВ 53

Олександр Горбовий
ВНЕСОК А.П. АЛЕКСАНДРОВА У ВИВЧЕННЯ ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ 60

Оксана Висовень
РЕПРЕСИВНА ПСИХІАТРІЯ ЯК КАРАЛЬНО-ВИПРАВНИЙ ЗАСІБ
У БОРОТЬБІ З АКТИВНИМИ ЧЛЕНАМИ БРАТСТВА ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ
ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.) 66

Марія Казьмирчук
ПРАВОСЛАВНІ РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ ТА ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОГО
ПАЛОМНИЦТВА В УКРАЇНІ 72

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА
СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ **81**

Галина Коцур
ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ 81

Тарас Нагайко
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ З РЕДАКЦІЙНОГО ПОРТФЕЛЮ 7-ОЇ КНИГИ ЧАСОПИСУ «ЗА СТО ЛІТ» 93

Марія Гук
ЖІНКИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 104

Аліна Іваненко
ЛЮДИНА В УМОВАХ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ 113

Тетяна Грудевич
МУЗЕЙНА ТЕМАТИКА У ЛИСТУВАННІ М.І. СІКОРСЬКОГО В 70-Х РОКАХ XX – НА ПОЧ. XXI СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ») 124

Віктор Ткаченко
ПИСАНКАРСТВО У ВЕЛИКОДНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ПОДІЛЛЯ 20-Х РР. XX СТ. ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ 129

ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ 136

Марина Гутник, Кристіан Леонард Чжан
ВНЕСОК РОДИНИ БЕКМАННІВ У РОЗВИТОК АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ XX СТ. 136

КРАЄЗНАВСТВО 142

Валентина Шакула
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ХЛІБОЗАВОДУ В 1977–1985 РР. 142

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ 151

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 152

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH.....9

HISTORY OF UKRAINE.....9

Nataliia Sokolova
PROFESSIONAL PREPARATION OF STUDENTS IS IN KHARKIV UNIVERSITY
IN THE FIRST HALF OF XIX OF CENTURY. (AFTER REMEMBRANCES
OF TEACHERS AND STUDENTS).....9

Veronika Rudiuk
ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY OF PRINCES FROM SANGUSHKO FAMILY
IN XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY IN VOLYN 16

Olena Pyvovarenko
KYIV PUBLIC VEGETARIAN CANTEENS IN THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY.....23

Olga Zubko
INTERPERSONAL COMMUNICATION OF UKRAINIAN EMIGRATION INTELLIGENCE
IN THE INTERNATIONAL RELATION OF THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC:
ANOMALY, FOBIA, PATHOLOGY AND DEVIATION (1921–1939).....30

Nina Brekhunets
THE FINAL STAGE OF FIGHTING THE SOVIET TOTALITARY
REGIME AGAINST UKRAINIAN AUTOCEPHALAL ORTHODOX CHURCH
(SECOND HALF OF THE 1930'S).....38

Anatoliy Kotsur
UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945
(MEMORIES OF PROFESSOR I.A. GRITSENKO).....47

Liudmyla Khmelnytska
REPRODUCTIVE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST
THE CREATORS OF THE UKRAINIAN CINEMATOGRAPH OF THE SECOND HALF
OF THE 1960s – THE FIRST HALF OF THE 1980TH CENTURY 53

Oleksandr Horbovyy
THE CONTRIBUTION OF A.P. ALEKSANDROV IN THE STUDY OF DNIPRO RAPIDS.....60

Oksana Vysoven
REPRESSIVE PSYCHIATRY AS PUNITIVE AND CORRECTIVE REMEDY
IN THE FIGHT AGAINST ACTIVE MEMBERS OF THE BRANCH OF THE
EASTERN CHRISTIAN BAPTIST (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY) 66

Mariia Kazmyrchuk
ORTHODOX RELIGIOUS TRADITIONS AND HISTORY
OF ORTHODOX PILGRIMAGE IN UKRAINE.....72

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE.....81

Halyna Kotsur
MILITARY ART OF THE KISH ATAMAN OF ZAPOROZ'KA SICH
PETRO KALNYSHEVSKY IN HISTOROGRAPHY OF THE END
OF THE XVIII – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES.....81

Taras Nahaiko
HISTORIOGRAPHIC AND DOCUMENTARY SOURCES OF THE CIVIL MOVEMENT TAKEN FROM THE 7th BOOK OF EDITORIAL PORTFOLIO NAMED − «OVER A HUNDRED YEARS» 93

Mariia Huk
UKRAINIAN WOMEN DURING WORLD WAR I AS PRESENTED IN MODERN DAY THESIS STUDIES 104

Alina Ivanenko
A HUMAN UNDER NAZI OCCUPATION OF UKRAINE: MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY 113

Tetiana Hrudevich
MUSEUM THEMATICS IN THE LETTERS OF M. SIKORSKY IN THE 70`S OF THE XX TH – AT THE BEGINNING OF XXI CENT. (ON THE BASIS OF THE STOCK COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAHIC RESERVE «PEREYASLAV») 124

Viktor Tkachenko
PYSANKARSTVO IN THE EASTERN COLLISION OF THE PODOL OF THE 20-IES. XX CENTURY ON ARCHIVAL SOURCES 129

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES 136

Maryna Gutnyk, Krystian Leonard Chrzan
BECKMANN'S FAMILY CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN MOTOR TRANSPORT-AT THE BEGINNING OF XX CENTURY 136

REGIONAL STUDIES 142

Valentina Shakula
FEATURES OF FUNCTIONING OF PEREYASLAV-KHMELNYTSKY BAKERY IN 1977–1985 142

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLES 151

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS 152

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК (091)(477.7)
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.1

© Наталія Соколова
(Київ)
https://orcid.org/0000–0002–5393–8567

ФАХОВА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (ЗА СПОГАДАМИ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ)

Відображено історію розвитку фахової освіти в Імператорському Харківському університеті в першій половині XIX ст. Методологічну основу публікації склали історичний та діалектичний методи дослідження.

З'ясовано, що Харківський університет розпочав роботу як вищий навчальний заклад, який мав надавати освіту майбутнім держслужбовцям. Тому, в перше десятиліття функціонування закладу основна увага зверталась не на фахову підготовку майбутніх спеціалістів, а на організаційні та господарські питання.

Встановлено, що на початку XIX ст. професорсько-викладацький склад на 70 % складався з іноземців, проте ситуація почала змінюватися в 20–30-х рр. XIX ст. завдяки підготовці молодих педагогів і науковців самим вишем. Навчальний процес зводився до прослуховування лекцій та складання іспитів. Практичні заняття в університеті запроваджено лише з другої половини XIX ст. Аналіз спогадів викладачів та студентів Харківського університету показав, що значна частина професорів не належним чином виконувала свої обов'язки. Студенти також не були зацікавлені в серйозній науковій роботі, про що свідчить мізерна кількість студентських наукових робіт, опублікована в першій половині XIX ст.

Доведено, що незважаючи на поліцейські порядки, встановлені в університеті в часи царювання Миколи I, в 30–50-х рр., сформувалась плеяда талановитих учених, які возвеличили українську науку. Окрім того, в Харківському університеті починають створюватися перші студентські наукові гуртки, а сам заклад перетвориться на один із центрів українського національного відродження.

Ключові слова: фахова підготовка, професорський склад, студенти, лекції, гурток.

У сучасних умовах реформування системи вищої освіти в Україні необхідно враховувати не лише світовий досвід, а й вітчизняний історичний. Оскільки, історія створення світських вищих навчальних закладів, що надавали фахову освіту в нашій країні сягає початку XIX ст., з моменту відкриття Харківського (1805 р.) та Київського (1834 р.) університетів. Тогочасна влада намагалась дотримуватись європейських правил організації навчального процесу у вишах Російської імперії. Впродовж XIX ст. університети не лише надавали якісну освіту, а й набули статусу провідних наукових центрів.

Питання функціонування Харківського університету в перші роки його існування висвітлюються в роботах Л. Яновського та Д. Колонея [21; 6]. В дослідженнях С. Посохова та Ю. Фесько надано характеристику професорського складу університету першої половини XIX ст. [15; 19]. А. Парфіненко зосереджує увагу на становленні студентської науки в Харківському університеті [13]. Однак, поза увагою дослідників залишились проблеми розвитку фахової підготовки студентів Харківського університету в першій половині XIX ст.

У січні 1805 р. відбулось урочисте відкриття одного з університетів Східної Європи – Імператорського Харківського університету. Саме Харківський виш у першій половині XIX ст. перетвориться не лише на науковий центр, а й осередок українського національного відродження. Вагомий слід у науці залишили його викладачі та вихованці: математики М. Остроградський та Л. Ляпунов, фізик М. Пільчиков, біолог І. Мечніков, хімік М. Бекетов, філолог та історик І. Срезневський, мовознавець О. Потебня, історики М. Костомаров, Д. Яворницький та ін. Саме в стінах Харківського університету вперше в Російській імперії Олександрі Єфименко присвоєно ступінь доктора історії та професорське звання, а професор М. Сумцов в 1907 р. прочитав лекцію українською мовою.

У Статуті 1804 р. чітко зазначалось, що Харківський університет розпочав свою роботу з метою підготовки юнаків до державної служби. Тому не дивно, що першими студентами університету були дорослі люди, вихідці з шляхетського стану, які мали на меті скласти іспити для отримання підвищення по службі. В університеті панували майже військові порядки. Як згадує професор Д. Роммель, його дивували правила дисципліни, що дуже нагадували військові, яких мали дотримуватися дорослі люди [16, с. 51]. І справді, в перші десятиліття існування закладу, основна увага приділялась вирішенню організаційних і господарських справ. Лише з 30-х рр. XIX ст. ситуація починає поступово змінюватися: з'являється когорта талановитих викладачів і зацікавлених у науковій діяльності студентів.

У першій половині XIX ст. навчальний процес в університеті, як і інших вишах Російської імперії, зводився до прослуховування студентами лекцій та складання іспитів. Лише за бажанням професорів проводились практичні заняття – «репетиції». До 1826 р. відвідування занять не було обов'язковим. Студенти могли ігнорувати лекції, не складати іспити роками. Зустрічались вихованці, котрі навчались в університеті десятиліттями, оселяючись в будинках заможних городян у статусі вчителів їх дітей. Ситуація змінилася з початком правління Миколи І, коли за студентами встановився жорсткий контроль інспектора. Саме інспектор і професура контролювали студентів, відмічали відсутніх на заняттях та доповідали ректору про всі порушення. Найпоширенішим покаранням був карцер [11, с. 368–371].

Для підвищення рівня науково-дослідної роботи студентів у Харківському університету з моменту його функціонування запроваджено традицію оголошувати конкурс на краще наукове дослідження (Статут 1804 р, параграф 53) [18, с. 242]. Переможці отримували грошову винагороду. Так, 1811 р. сума винагороди становила 100 крб. [1, с. 731]. З 1812 р. кращі студентські наукові твори нагороджувались золотими та срібними медалями. Срібні медалі були двох видів: велика та мала. Вартість золотої медалі дорівнювала 4 імперіалам, тоді як срібних – 3 та 1½ крб. відповідно [1, с. 819]. Д. Багалій наголошує на «скромних» наукових досягненнях студентів в перше десятиліття існування Харківського університету – всього 9 опублікованих праць [1, с. 830–834]. Ситуація кардинально змінилася з другої половини XIX ст., як і в інших університетах Російської імперії, коли кожний заклад отримав можливість видавати власний друкований орган і розміщувати в журналі тексти кращих студентських робіт. З 1874 р. типографія Харківського університету розпочала публікацію «Записок Імператорського Харківського університету» на сторінках якого викладачі друкували рецензії на медальні роботи студентів.

У процесі формування університетської корпорації велику роль відіграли викладачі-іноземці, запрошені на роботу царськими чиновниками. За даними Д. Багалія, в перше десятиліття існування закладу кількісно переважала іноземна професура – 29 осіб, з яких 18 німців, 4 французи та 7 слов'ян [1, с. 541]. У цей же період до роботи в університеті залучено лише 17 педагогів місцевого походження [1, с. 509]. Слід наголосити на постійному протистоянні професорсько-викладацького складу іноземного та «туземного» походження. Д. Роммель пояснює ситуацію тим, що професори місцевого походження, які не мали належної освіти, не завжди витримували конкуренції з боку вихованців європейських університетів [16, с. 52–53]. Лише 1814 р. кількість професорів місцевого походження почала дорівнювати кількості викладачів-іноземців. До викладацької роботи долучилися випускники Харківського університету.

Про рівень викладання в Харківському університеті в перші десятиліття його існування свідчать згадки викладачів та випускників закладу. До викладацької роботи в університеті вдалось залучити відомих європейських учених Х. Роммеля, І. Шада та Л. Якоба, досвідчених педагогів – І. Гута, Ф. Пільгера і А. Дегурова. Серед викладачів місцевого походження в науковій та педагогічній сферах прославились професор риторики І. Рижський, математики Т. Осиповський й А. Павловський. Проте, не всі викладачі володіли необхідними професійними навичками. Так, студент І. Тросницький згадував викладача французької мови Паки-де-Совін'ї, котрий сам погано володів матеріалом і тому його учням доводилось самостійно вдосконалювати свої знання [14, с. 336]. До того ж, спостерігалася постійна нестача професорського складу, а деякі кафедри залишались вакантними тривалий період. Подібна ситуація зберігалася впродовж перших десятиліть існування закладу. Про це наголошував у своїх спогадах ще один випускник Харківського університету Л. Нічпаєвський [11, с. 372]. Зрозуміло, за таких умов фаховій підготовці науково-педагогічного складу відводилась другорядна роль.

У спогадах колишнього студента Харківського університету М. Де-Пуле наголошується на недостатньому рівні підготовки викладацького складу, на «скромних розмірах» магістерських та докторських дисертацій, безініціативності викладачів та лінощах студентів, котрі на старших курсах намагались ухилитись від наукової роботи [5, с. 79]. М. Костомаров, навчаючись на філософському факультеті, наголошував, що початок 30-х рр. у Харківському університеті характеризувався занепадом, коли більшість професорів були бездарними або ледарями [7]. До категорії таких викладачів потрапили В. Якимов, Ф. Чанов, Пакі-де-Совін'ї, і, навіть, П. Гулак-Артемовський. М. Де-Пуле в своїх спогадах також акцентує увагу на відсутності педагогічного таланту у ректора університету П. Гулак-Артемовського, котрий викладав російську історію виключно за творами М. Карамзіна та М. Устрялова і не зміг підготувати жодного науковця [5, с. 84]. При цьому, інший випускник університету Л. Нічпаєвський наголошував на ораторському таланті П. Гулак-Артемовського, чиї лекції відвідували не лише студенти різних факультетів, а й сторонні, в тому числі жінки [11, с. 374]. «Бездарем» та «жалким» професором М. Де-Пуле називав викладача римських старожитностей та мови С. Лук'яновича, якого ненавиділи усі студенти [5, с. 92]. Викладач із року в рік читав лекції з одного зошита, притому ліниво, постійно плутаючи слова. Практичні заняття зводились до зважування срібних ложок, начебто римського періоду. У критичні моменти усі студенти знали, що для вирішення проблеми потрібно подарувати С. Лук'яновичу срібну ложку «для цілей науки», тоді як останній постійно збирав повні столові набори [17, с. 66].

До когорти посередніх викладачів студенти відносили відомого перекладача В. Шекспіра – В. Якимова, котрий викладав естетику та російську літературу. Окрім того, що він жахливо проводив заняття, В. Якимов міг залишити аудиторію під час лекції через особисті проблеми – не підготувався до пари. Його улюбленим заняттям у лекційний час було вирішення питань господарського характеру. В будь-який момент викладач міг поцікавитись у присутніх, де ті купують ваксу, оскільки сподобався блиск чобіт, або де варто зберігати картоплю під час повноводдя [17, с. 66]. Як наголошує М. Де-Пуле, професор В. Якимов не приносив а ні користі, а ні шкоди [5, с. 97].

На одному рівні з В. Якимовим у студентському рейтингу професорсько-викладацького складу Харківського університету стояв викладач філософії М. Протопопов, котрий змушував студентів вчити свої записки, позбавлені логіки [5, с. 97]. Його визначення поняття логіки тягнулось одним реченням на двох сторінках [17, с. 67].

На медичному факультеті в цей період великим оригіналом вважався викладач терапії та патології І. Рейпольський. Крім того, що професор постійно носив калоші та парасольку, він прославився своєю методикою ведення лекцій. І. Рейпольський не намагався налагодити зв'язок із аудиторією, взагалі не звертав уваги на присутніх студентів. Одного разу він навіть спромігся прочитати лекцію в порожньому кабінеті [17, с. 67]. Науковим надбанням І. Рейпольського вважався підручник «Природна історія», який викладач називав своїм нерухомим майном, оскільки майже весь тираж зберігався в його будинку, так і не розкуплений студентами [3, с. 251]. Взагалі, студентам медичного факультету доводилось вчитися у найгірших умовах, за відсутності навчальних приміщень, обладнання, підручників і необхідної практики. Ситуація поліпшилась з появою професора німецького походження Брандгейса, який домігся від університетських чиновників збільшення фінансування університетської клініки для закупівлі обладнання [11, с. 382–383].

Окрім того, дисципліни, які викладались в університеті в першій половині XIX ст. не завжди відповідали потребам фахової підготовки майбутніх спеціалістів. Так, впродовж тривалого часу усі студенти без винятку вивчали «Закон Божий». Низька оцінка за цей предмет на іспиті не давала змоги отримати ступінь кандидата. Та пропри суворі заходи університетського керівництва, студенти майже не відвідували лекцій із даної дисципліни, а іспит намагались скласти за рахунок знань, що отримали в гімназії. Розуміючи таке відношення молоді до «Закону Божого», викладачі фізико-математичного відділення намагались допомогти студентам своєю присутністю на іспиті, відволікаючи питаннями екзаменатора [8, с. 126]. Не одноразово професорсько-викладацький склад ставив питання про виключення дисципліни «Закон Божий» з університетського курсу та створення богословського факультету.

Вже в 30–40-х рр. XIX ст. у Харківському університеті сформувалась плеяда талановитих викладачів, які зробили вагомий внесок в українську науку. Наприклад, І. Срезневський – талановитий учений, оратор, слухачів якого не могла вмістити найбільша аудиторія

університету [5, с. 105]; М. Костомаров – блискучий захист дисертації якого «Про історичне значення російської народної поезії», викликав захоплення у студентів [5, с. 107–108]. Саме ці вчені сприяли залученню студентів до вивчення української історії та етнографії. Випускники фізико-математичного відділення та медичного факультетів з теплом згадують лекції викладача хімії, професора І. Сухомлинова, який вмів послідовно, цікаво викладати матеріал. Його поважали за те, що на відміну від більшості своїх колег, Іван Іванович під час лекційного заняття ніколи не користувався конспектами та підручниками [11, с. 374]. Зіркою медичного факультету вважався М. Єллинський, майбутній ректор Харківського університету, котрий вражав студентів не лише своїми знаннями, цікавими лекціями, що виходили за рамки рекомендованого посібника Буша, а й залученням слухачів до практичної діяльності [11, с. 386–387].

Улюбленцями студентів у 40-х рр. були професори всесвітньої історії М. Лунін та грецької літератури А. Валицький. Попри відсутність ораторського таланту, М. Лунін вражав студентів своїми знаннями та літературною мовою викладення, яку М. Де-Пуле порівняв з мовою, що зустрічалась в працях І. Тургенєва [5, с. 89]. Студентська молодь університету вважала його ідеалом професора. Неймовірним оратором, майстром імпровізації вважався А. Валицький. Його вміння налагодити контакт зі студентами, відкритість, бажання вирішувати студентські проблеми значно підвищували рейтинг викладача серед молоді [5, с. 94–95].

В 50-х рр. XIX ст. спостерігається нестача викладачів. Як згадував колишній студент університету А. Воронов, на першому відділенні (історико-філологічному) філософського факультету нормою вважалось, коли викладач одночасно займав посади на двох кафедрах. Найгірша ситуація склалася серед істориків. Російську історію викладав О. Зернін, котрий постійно хворів, до того ж не користувався авторитетом серед студентської молоді. Всесвітню історію студентам допомагав вивчати професор М. Петров, який також не вирізнявся міцним здоров'ям [4, с. 574]. Про сумнівний педагогічний талант у викладача всесвітньої історії О. Рославського-Петровського розповідав П. Вейнберг, наголошуючи на нецікавих, написаних складним стилем лекціях, які студенти мали зазубрювати напам'ять. Водночас, колишнього студента дратувала звичка викладача російської літератури, відомого українського етнографа А. Метлинського під час лекцій захоплюватися мелодійністю української мови [3, с. 253]. Взагалі, на його думку, на історико-філологічному відділенні та юридичному факультетах позитивної оцінки заслуговували викладач грецької літератури А. Валицький; ректор університету О. Палюмбецький, якого студенти поважали і як чиновника, і як педагога; викладач кафедри державного права Д. Каченовський за його вміння блискуче викладати дисципліну та професор М. Костирь за чудові лекції з естетики та російської мови, що збирали повні аудиторії слухачів та за його прагнення боротьби з поліцейськими порядками, встановленими в Харківському університеті за часів царювання Миколи І [3, с. 257–258].

Не краща ситуація спостерігається і на юридичному факультеті, адже попри невелику кількість викладацького складу, одні педагоги значну частину часу присвячували закордонним відрядженням, інші – хворіли. Авторитетом у студентів користувались Д. Каченовський за свої прозахідні погляди, А. Станіславський за вміння лаконічно й зрозуміло викладати матеріал, С. Пахман за його новаторську методику читання лекцій, під час яких він полюбляв звертатись до аудиторії з цілою низкою питань, а інколи лекції перетворював на цікаві бесіди [4, с. 589].

На фізико-математичному відділенні також викладацькою діяльністю займалася ціла група професорів, методи роботи яких, викликали подив і відразу у молодих слухачів. Н. Леваковський згадував безглузді, наповнені незрозумілими питаннями лекції професора ботаніки В. Черняєва, професора фізики та фізичної географії В. Лапшина, котрий не лише не вмів висловлювати свої думки, а навіть вирішувати елементарні задачі з фізики, а професор мінералогії та геогнозії Н. Борисяк часто взагалі не приходив на роботу, або шукав будь-яку причину, щоб не читати лекції [9, с. 69–74]. Протилежно іншої думки про цих викладачів був випускник медичного факультету І. Любарський. До плеяди талановитих педагогів він також відніс викладача курсу з органічної хімії А. Ходнєва, викладача приватної патології та терапії К. Демонсі. До когорти посередніх викладачів, І. Любарський зараховував викладача фізіології І. Калениченка, професора Г. Риндовського, котрий читав цілу низку курсів – енциклопедію медицини, загальну патологію, судову медицину. Незрозумілою та латинською мовою лекційні заняття проводили німці Струве, Альбрехт та Ган [10, с. 381–383].

Аналіз спогадів колишніх студентів Харківського університету 30–50-х рр. XIX ст. дово-

дить, що серед професорсько-викладацького складу виділялась лише невелика когорта талановитих педагогів та вчених. Це пояснюється поширенням військово-поліцейських порядків режиму імператора Миколи І. Від викладачів вимагалось вміння нав'язувати правильні думки студентам, слідкувати за їх дисципліною та зовнішнім виглядом, тоді як другорядну роль відігравав педагогічний та науковий талант. Навчальний процес легко переривався за умов підготовки до приїзду високопосадовців. Як відмічав Н. Леваковський, на першому місці в університеті посідали виправка та контроль за належним зовнішнім виглядом [9, с. 63]. Крім того, прийнята в Харківському університеті форма покарання студентів – карцер, зокрема, за відсутність на лекції без поважної причини, дозволяла професурі посередньо виконувати свої обов'язки і взагалі не звертати увагу на якість викладання. Н. Леваковський підкреслював, що методика викладання в університеті нагадувала гімназійну лише з новими обличчями [9, с. 68].

До того ж, за відсутності семінарських занять, в університеті в першій половині XIX ст. поширеним явищем була прихована корупція, яку студенти називали «нахлібництво». Щоб підвищити оцінку на іспиті, викладачі пропонували за окремі кошти провести додаткові заняття, вартість яких вражає – від 40 до 100 крб. за заняття, при тому, що річна зарплатня професора становила близько 2000 крб. [12, с. 581].

Ще одним прикладом прихованої корупції викладачів була заборона студентам працювати в допоміжних університетських установах – анатомічному театрі, кабінетах ботаніки, зоології тощо. Свою відмову професори мотивували тим, що студенти можуть забруднити приміщення. Тому, деякі студенти змушені були підкуповувати сторожа, щоб там працювати [9, с. 69].

50–60-ті рр. XIX ст. також відмічені цілою низкою корупційних історій. Окремі викладачі допомагали студентам у складанні іспитів: діставали екзаменаційні білети, під час іспиту задавали питання за домовленістю, намагались впливати на своїх колег під час прийняття рішення з приводу виставлення оцінок. Іноді професори брали розписки у студентів, які засвідчували, що в разі складання іспиту студент зобов'язувався виплатити певну суму екзаменатору [3, с. 252–253]. Чесні студенти намагались боротися з таким явищем, викриваючи прізвища викладачів-хабарників та розповсюджуючи на них карикатури [4, с. 588]. Існувала також окрема категорія студентів-«пансіонерів», котрі, маючи кошти, проживали в будинку викладача Харківського університету, взагалі не відвідували заняття, проте успішно переходили на наступний курс [3, с. 252].

Проте, незважаючи на прийняту форму викладання в Харківському університеті, що не стимулювала активність студентів, талановита молодь намагалась проявити себе в наукових гуртках, створених за ініціативою студентів. У 1819 р., з метою поліпшення навичок перекладу, організовано «Товариство студентів любителів вітчизняної словесності» [20, с. 803]. В 1821 р. для духовного вдосконалення молоді розпочало роботу студентське біблійне співтовариство, яке нараховувало 200 членів, котрі здебільшого займались благодійністю [2, с. 893]. В листопаді 1825 р. харківські студенти намагалися організувати «Студентське співтовариство Суспільства наук при Харківському університеті», мета якого – сприяти виданню оригінальних та перекладних творів зі словесності [2, с. 897]. Проте, інформація про діяльність даної організації відсутня. Найвагоміший слід в історії залишив гурток харківських романтиків у складі І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського, Л. Боровиковського та ін., який сприяв популяризації в суспільстві української культури та надихав студентів займатися літературною справою.

Отже, в першій половині XIX ст. на території Наддніпрянської України Харківський університет відігравав важливу роль освітнього та наукового центру. Не дивлячись на поліцейські порядки, які встановилися в університеті за часів царювання Миколи І, серед професорського складу з'являється когорта талановитих педагогів та вчених, які спроможні підготувати плеяду майбутніх українських учених зі світовим ім'ям. До того ж, саме Харківський університет став одним із центрів українського національного відродження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) (1802–1815 гг.): в 2-х т. Х., 1893–1898. Т. 1. 1204 с.
2. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) (1815–1835 гг.): в 2-х т. Х., 1904. Т. 2. 1141 с.
3. Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятых годах: (Из моих воспоминаний). *Русское богатство*. 1906. № 2. С. 245–258.

4. Воронов А. Г. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов. *Русская старина*. 1913. № 6. Т. 154. С. 571–595.
5. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы.* 1874. № 1. Т. 45. С. 75–115.
6. Колоней Д. В. Влияние Харьковского университета на развитие частного образования на Слобожанщине в первой половине XIX века. *Вестник Харьковского университета. Сер. История*. 2003. Вып. 35. С. 315–323.
7. Костомаров Н. И. Автобиография: 1922, 440 с. [Електронний ресурс]. URL: ftp://dugward.ru/library/kostomarov/kostomarov_avtobiografia.html#002 (дата звернення: 24.08.2018).
8. Лапшин В. И. Из воспоминаний: [Харьковский университет в 1835–1865 гг.]. *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1890. № 5. Ч. 269. С. 120–139.
9. Леваковский Н. Ф. Университет пятидесятых годов: (Из воспоминаний) *Русская старина*. 1917. № 4/6. Т. 170. С. 63– 79.
10. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете, 1850–1855 гг. *Исторический вестник*. 1891. № 8. Т. 45. С. 373–393.
11. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829. *Русская старина*, 1907. № 8. Т. 131. С. 363–400.
12. Оже-де-Ранкур Н. Ф. В двух университетах: (Воспоминания 1837–1843 гг.): [Период учебы в СПб. и Харьк. ун-тах]. *Русская старина,* 1896. № 6. Т. 86. С. 571–582.
13. Парфиненко А. Ю. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете: монография. Х.: НМЦ«МД», 2002. 315 с.
14. Письма студента Харьковского университета 1824–1827 гг. И. Я. Тросницкого к родным. *Сборник Харьковского историко-филологического общества.* 1891. Т. 3. С. 330–337.
15. Посохов С. И. Профессорский стиль и качество жизни в университетских городах Российской империи первой половины XIX века. *Tractus aevorum: эволюция социокультурных и политических пространств.* 2014. № 1. Т.1. С. 78–96.
16. Пять лет из истории Харьковского университета: Воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и о Харьковском университете (1785–1815) / под ред. Я. О. Балясный. Х.: Тип. ун-та, 1868. 111 с.
17. Сокальский П. П. Из воспоминаний о Харьковском университете конца 40-х годов. *Киевская старина*. 1906. № 5–6. Т. 93. С. 63–71.
18. Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения.* 1805. № 10. С. 225–290.
19. Фесько Ю. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету «першої хвилі» – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804–1825) *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 164–172.
20. Энциклопедический словарь: в 86 т. / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. СПб.: Семеновская Типо-Литография И. А. Ефрона, 1890–1907. Т. 68.
21. Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805–1820) / пер. з пол. О. Журавльової. Х., 2004. 508 с.

REFERENCES

1. Bagalej, D. I. (1893–1898). *Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam) [Experience of history of the Kharkov university (on unpublished materials)*]. (Vol. 1–2). Kharkov [in Ukrainian].
2. Bagalej D. I. (1904). *Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam) [Experience of history of the Kharkov university (on unpublished materials)*]. (Vol. 1–2). Kharkov [in Ukrainian].
3. Vejnberg, P. I. (1906). Har'kovskij universitet v pyatidesyatyh godah: (Iz moih vospominanij) [The Kharkov university is in fiftieth years: (From my remembrances) The Kharkov university is in fiftieth years: (From my remembrances)]. *Russkoe bogatsnvo* [*Russian riches*], *2,* 245–258 [in Russian].
4. Voronov, A. G. (1913). Vospominaniya byvshego studenta Har'kovskogo universiteta 60-h godov [Remembrances of former student of the Kharkov university of 60th Remembrances of former student of the Kharkov university of 60th]. *Russkaya starina [Russian old times], 154*, 571–595 [in Russian].
5. De-Pule, M. F. (1874). Har'kovskij universitet i D. I. Kachenovskij: Kul'turnyj ocherk i vospominaniya iz 40-h godov [Kharkov university and D. I. Kachenovsky : the Cultural essay and remembrances from 40th]. *Vestnik Evropy* [*Announcer of Europe*], *45*, 75–115 [in Russian].
6. Kolonej, D. V. (2003). Vliyanie Har'kovskogo universiteta na razvitie chastnogo obrazovaniya na Slobozhanshchine v pervoj polovine HIH veka [Influence of the Kharkov university on development

of private education on Slobozhanschyna in the first half of XIX century]. *Vestnik Har'kovskogo Universiteta [Announcer of the Kharkov university*], *35*, 315–323 *[*in Ukrainian].
7. Kostomarov, N. I. (1922). *Avtobiografiya [Autobiography*]. Retrieved from ftp://dugward.ru/library/kostomarov/kostomarov_avtobiografia.html#002 [in Ukrainian].
8. Lapshin, V. I. (1890). Iz vospominanij: [Har'kovskij universitet v1835–1865 gg.] [From remembrances: [Kharkov university in 1835–1865]. *ZHurnal Ministerstva Narodnogo prosveshcheniya [Magazine of Ministry of the folk inlightening*], *5*, 120–139 [in Russian].
9. Levakovskij, N. F. (1917) Universitet pyatidesyatyh godov: (Iz vospominanij) [University of fiftieth years: (From remembrances)]. *Russkaya starina [Russian old times*], *№4/6*, 63– 79 [in Russian].
10. Lyubarskij, I. V. (1891). Vospominaniya o Har'kovskom universitete, 1850–1855 gg. [Remembrances about the Kharkov university, 1850–1855]. *Istoricheskij vestnik [Historical announcer*], *8,* 373–393 [in Russian].
11. Nichpaevskij, L. (1907). Vospominaniya o Har'kovskom universitete, 1823–1829 [Remembrances about the Kharkov university, 1823–1829]. *Russkaya starina [Russian old times*],*8*, 363–400 [in Russian].
12. Ozhe-de-Rankur, H. F. (1896). V dvuh universitetah: (Vospominaniya 1837–1843 gg.): [Period ucheby v SPb. i Har'k. un-tah] [In two universities: (Remembrances 1837–1843):[A period of studies is in Saint Petersburg. and Kharkov universities]. *Russkaya starina [Russian old times*],*6*, 571–582 [in Russian].
13. Parfinenko, A. YU. (2002). *Stranicy istorii studencheskoj nauki v Har'kovskom universitete [Pages of history of student science are in the Kharkov university*]. Кнarkov: NMC«MD» [in Ukrainian].
14. Sumcov, N. F. (Eds.). (1891). Pis'ma studenta Har'kovskogo universiteta 1824–1827 gg. I. YA. Trosnickogo k rodnym [Letters of student of the Kharkov university 1824–1827 I. Y. Trosnitsky to native]. *Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva [Collection of Kharkov historico-philological society*], *3*, 330–337 [in Ukrainian].
15. Posohov, S. I. (2014). Professorskij stil' i kachestvo zhizni v universitetskih gorodah Rossijskoj imperii pervoj poloviny HIH veka [Professorial style and quality of life in the university cities of the Russian empire of the first half of XIX century]. *Tractus aevorum: ehvolyuciya sociokul'turnyh i politicheskih prostranstv [Tractus aevorum: evolution of sociocultural and political spaces*], *1*, 78–96 [in Ukrainian].
16. Balyasnyj, YA. O. (Eds.). (1868). Pyat' let iz istorii Har'kovskogo universiteta: Vospominaniya prof. Rommelya o svoem vremeni, o Har'kove i o Har'kovskom universitete (1785–1815) [Five years from history of the Kharkov university: Remembrances of professor of Rommel about the time, about Kharkiv and about the Kharkov university (1785–1815)]. Кнarkov: Tip. un-ta [in Ukrainian].
17. Sokal'skij, P. P. (1906). Iz vospominanij o Har'kovskom universitete konca 40-h godov [From remembrances about the Kharkov university of end of 40th.]. *Kievskaya starina [Kyiv old times*], *5–6,* 63–71 [in Ukrainian].
18. Ustav Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta [Charter of emperor's Kharkov university] (1805). *Periodicheskoe sochinenie ob uspekhah narodnogo prosveshcheniya [Periodic collection about successes of the folk inlightening*], *10*, 225–290 [in Russian].
19. Fes'ko, YU. (2004). Nimec'ki vcheni ta pedagogi Harkivs'kogo universitetu «pershoï hvili» – dinamika naukovoï ta vikladac'koï diyal'nosti (1804–1825) [The German scientists and teachers of the Kharkiv university of the «first wave» are a dynamics of scientific and teaching activity (1804–1825)]. *Etnichna istoriya narodiv Єvropi [Ethnic history of people of Europe*], *16*, 164–172 [in Ukrainian].
20. Andreevskiy, I. E. & Arsen'ev, K. K. (Ed.). (1890–1907). *Ehnciklopedicheskij slovar [Encyclopaedic dictionary]*.(Vols. 1–86). SPb.: Semenovskaya Tipo-Litografiya I. A. Efrona [in Russian].
21. Yanovs'kij, L. (2004). *Harkivs'kij universitet na pochatku svogo isnuvannya (1805–1820) [The Kharkiv university is at the beginning of the existence (1805–1820)]*. (O. Zhuravl'ova, Trans.). Kharkov [in Ukrainian].

© Nataliia Sokolova
(Kyiv)
https://orcid.org/ 0000–0002–5393–8567

PROFESSIONAL PREPARATION OF STUDENTS IS IN KHARKIV UNIVERSITY IN THE FIRST HALF OF XIX OF CENTURY. (AFTER REMEMBRANCES OF TEACHERS AND STUDENTS)

History of development of trade education is represented in the Emperor's Kharkiv university in the first half of XIX of century. Methodological basis of publication was made by the historical and dialectical methods of research.

It is found out, that the Kharkiv university began work as higher educational establishment that had to give education to future officials. To the volume, in the first decade of functioning of establishment, basic attention applied not on professional preparation of future specialists, but on organizational and economic questions.

It is set that at the beginning XIX of century faculty advisors on 70 percents consisted of foreigners, however a situation began to change in 20–30th XIX of century, due to preparation of young teachers and scientists university. An educational process was taken to listening of lectures and handing over of examinations. Practical employments in an university are entered only from the second half of XIX of century At the beginning XIX of century only some teachers on own initiative conducted practical employments – rehearsals, where students could get points for the successful stowage of examinations. The analysis of remembrances of teachers and students of the Kharkiv university showed that considerable part of professors had carried out the duties not properly. Students also were not interested in the scientific thoughtful piece of work, what the wretched amount of the student advanced studies, published in the first half of XIX of century Moreover, testifies to, most teachers did not even try to bring over listeners to the advanced study. In general, the effective method of motivation of student young people to the studies was a punishment cell. Also, in the Kharkiv university a corruption prospered with that both higher officials and some students tried to contest.

It is well-proven that without regard to the constabulary orders set in an university in the days of reign of Nikolay I, in 30–50th, the pleiad of talented scientists that eulogized Ukrainian science was formed. Except that, the first student scientific groups begin in the Kharkiv university to be created, and self establishment will grow into one of centers of the Ukrainian national revival.

Keywords: professional preparation, the professorial staff, students, lectures, group.

До редакції надійшла 23.08.2018.

УДК 929:316.334.24](447.82)»18/19»Сангушки
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.2

© Вероніка Рудюк
(Київ)
https://orcid.org/0000–0003–2662–3479

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗІВ ІЗ РОДУ САНГУШКІВ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ НА ВОЛИНІ

У статті розглянуто підприємницьку діяльність Сангушків на Волині, насамперед, їх внесок у промисловий розвиток краю, застосування тогочасних передових технологій у своїх маєтках, особливості господарювання представників роду та засновані ними підприємства. Розглянуто галузеву приналежність заводів їх Славутської ординації та методи підвищення ефективності роботи на них. Охарактеризовано місце підприємств родини Сангушків у структурі промисловості Волинської губернії, внесок князів в стимулювання розширення мережі фінансово-кредитних установ в регіоні. Висвітлено місце Сангушків в тогочасних фінансово-промислових колах українських губерній Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Розглянуто діяльність князів Сангушків з реорганізації поміщицьких латифундій з метою перетворення їх на сучасні аграрні підприємства. Висвітлено вплив політичних подій в українських губерніях на економічний розвиток підприємств, що були у власності представників цього роду. Описано основні статті прибутку Славутської ординації в кінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: Сангушки, Волинь, Славута, маєток, підприємство, завод, прибуток.

Починаючи з 30-х років XIX ст. на українських землях розпочався промисловий переворот: виникали підприємства нового типу, що використовували силу пару, розвивались нові галузі економіки як для цих територій, як-то енергетика, металургія, машинобудування; відбувались масштабні зміни в соціальній структурі населення: зростала кількість робітників, відбувалось стрімке зростання міст і чисельності його жителів за рахунок міграції із сільської місцевості. Відбувалась поступова спеціалізація й сільського господарства різних регіонів. Промисловими осередками стали переважно території Подніпров'я, Слобожанщини, Запоріжжя та Причорномор'я, а також найбільші губернські міста, однак підприємства

виникали й в переважно аграрному краї, яким була й Волинь. Серед власників великих господарств, що намагались вести господарство з урахуванням нових інноваційних технологій, із створенням мануфактур та розширенням матеріально-технічної бази помість були й представники місцевої польсько-литовської шляхти, яка володіла широкими земельними угіддями, що включала в себе орні землі, ліси, пасовиська та ставки, велику кількість сіл з багатьма тисячами кріпаків. Серед магнатських родин Волині виділялись своєю підприємницькою активністю у досліджуваний період князі із роду Сангушко, що володіли значними територіями у південно-східній частині краю (нині північні райони Хмельницької обл.).

Вивчення промислового та аграрного розвитку українських земель в XIX – на початку XX ст. є важливим у контексті пізнання особливостей соціально-економічних перетворень досліджуваного періоду, а також впливу на ці процеси представників різних соціальних верств. Окрім цього, воно дає нам можливість детально розглянути появу та функціонування перших підприємств на локальному рівні, а також поглиблює знання із історії рідного краю. На сьогодні питанню підприємницької діяльності магнатсько-шляхетських родин присвячується велика кількості праць, однак саме підприємництво князів Сангушків розкрито в недостатній мірі та потребує додаткового висвітлення.

Метою даного дослідження є вивчення підприємницької діяльності князів із роду Сангушко у XIX – на початку XX ст. Проблематиці комерційної діяльності представників знатних дворянських родин присвячено багато праць, враховуючи географічні межі, варто згадати праці Н. Романюк [7; 8], В. Павлюк [9–12]. Власне підприємництву князів із роду Сангушко на Волині наукові розвідки присвятили Л. Балинець [1], В. Павлюк [8], В. Берковський [2]. Джерельну базу з історії роду Сангушко в XIX – на початку XX ст., у тому числі й щодо їх підприємництва, вивчала Н. Черкаська [14]. Окремі аспекти підприємницької діяльності представників цього роду висвітлено в працях краєзнавців Хмельниччини, зокрема А. Шаповала [19], І. Мінькова [6], В. Вихованця [3].

Великі магнатські латифундії поступово перетворювались на капіталістичні господарства, які працювали на ринок. Володіючи значним капіталом, родовита знать вкладала його в будівництво промислових підприємств, проведення селекційної роботи, вирощування високопродуктивної молочної худоби, породистих коней, купувала акції й ставала акціонерами вітчизняних і зарубіжних компаній, активно вела внутрішню і зовнішню торгівлю, витісняючи європейських конкурентів, організовувала кредитні товариства, банки [7, с. 103].

На початок XIX ст. рід Сангушків, а саме його Ковельська лінія, володіла значними земельними масивами на Волині та була представлена двома братами: Ієронімом та Янушем, з яких перший володів Славутським, Білогородським, Шепетівським та Ліницьким маєтками, а інший – землями у Заславському повіті та поблизу м. Славута й м. Ізяслава [8, с. 53]. Після смерті братів їх майно успадкували сини Ієроніма Євстафій та Йосип, Карл та Констянтин – землі Януша. Вони володіли більше 10 тис. дес. землі та більше 20 тис. душ кріпаків [8, с. 54].

У XIX ст. найбільш активними на підприємницькій ниві були ті представники роду, що правили в м. Славута, а саме Євстафій Ієронімович (1769–1844рр.), його сини Роман Євстафійович (1800–1881 рр.) та Владислав Євстафійович (1803–1887 рр.), Роман Владиславович (1832–1917 рр.), який після смерті родичів об'єднав більшість земель роду в своїх руках наприкінці XIX ст. та заснував Заславську ординацію за згодою Миколи II. Сангушки загалом володіли понад 100 тис. десятин землі тільки у Волинській губернії [1, с. 229].

До найбільшого Славутського маєтку (ординації) роду на початок 30-х років XIX ст. належало 61 фільварок з 25 тис. дес. орної землі, 38 тис. дес. лісів, 3,75 дес. га пасовиськ та луків, 3 тис. га пустошив та кілька ставків. Сангушки в цьому містечку та його околицях володіли суконною фабрикою, 3-ма фабриками паперу, шкіряним заводом, 2-ма паровими та 30-ма водяними млинами, 2 тартаки, 3-ма гуральнями, броварнею, молочарнею та цегельнею [4, арк. 28]. Переважна частина угідь знаходилась в Славутській та Антонінській волостях Заславського повіту (20 733 душ) та Пищавській волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (18 316 душ), про що зазначалось в донесенні на ім'я волинського губернатора в 1831 р. [19, с. 30].

Основи нового способу господарювання були закладені ще Євстафієм Ієронімовичем (1768–1844), якому батько виділив Антонінський маєток, а після одруження з Клементиною Чарторийською він отримав землі в Київській губернії, на яких він розпочав свої аграрні експерименти: ввів передові системи землеобробітку, в Климівцях та Антонінах під Заславом облаштував городи й оранжереї з трейбгаузами,

в яких працювали німецькі спеціалісти, проводились виставки вирощених фруктів та городніх культур [1, с. 229]. Для збільшення врожайності князь не шкодував грошей, а тому активно з-за кордону закуповував нові сільськогосподарські машини – сівалки, косарки та молотарки.

Чудово розуміючи, що мотивація селян працювати на пана є низькою, син Ієроніма князь Роман на початку 1840-х рр. розпочав експерименти, щоб зацікавити їх ефективніше виконувати роботу. У першу чергу він відмежував селянські угіддя від господарських, дозволив селянам за бажанням замінити панщину грошовою виплатою. У 1847 р. він взагалі спробував ліквідувати кріпосне право у своїх маєтках, але пізніше від цього відмовився. Також було зменшено податки, які стягувались з урахуванням доходів самих селян, почала застосовуватись вільнонаймана праця. Князь у своїх маєтках активно розвивав землеробство: почала застосовуватись п'яти- шестипільна сівозміна, використовуватись мінеральні добрива, продовжувало розвиватись городництво, започатковане ще його батьком [10, с. 175].

Завдяки природнім умовам Волинь була достатньо лісистою територією, саме тому Сангушки організували ефективне використання лісових ресурсів, замінивши вибіркову рубку більш інтенсивним способом експлуатації. У 1848–1849 рр. для розробки та впровадження в життя плану раціонального використання лісів Славутчини з Варшави запрошено директора державних лісів Королівства Польського пана Аулейтнера [2, с. 34]. У 1850 р. всі лісові масиви було розбито на 14 лісництв, організовано лісову охорону та розпочалось засадження вирубаних ділянок саджанцями, які вирощувались в спеціалізованих парниках [15, арк. 103]. Вирубаний ліс йшов на лісопильні заводи (водяний та паровий), які разом приносили 173 тис. рублів прибутку [15, арк. 101]. Були засновані Сангушками й 4 паперові фабрики, які виробляли папір, картон та були широко відомі на паперовому ринку [9, с. 230]. Ще у 1818 р. князь відкрив у Славуті перше підприємство з випуску паперу, через 5 років на фабриці вже працювало 23 робітники, всі роботи виконувалися вручну, у рік вироблялося 978 стіп паперу, 260 бібул картону [15, с. 43]. Продукція фабрики відправлялася у Волинську, Київську і Подільську, Полтавську та Херсонську губернії, вивозилась до Москви, в сусідні Білорусію та Литву. У 1860 р. валовий об'єм цієї продукції становив величезну на той час суму – 100 тис. руб. [4, арк. 84].

Ще у 1798 р. Ієронім Сангушко заснував Славутський конезавод по розведенню коней, в першу чергу арабських скакунів [9, с. 228]. Для цього завезли жеребців з Аравійського півострова і зайнялися виведенням знаменитої в ті часи породи коней, які згодом стали відомими далеко за межами України. Багаточисленне стадо коней Сангушків складалося із трьох табунів: Черкаського на Придніпров'ї, Клембівського або Заславського та Христовецького або Славутського на Волині [19, с. 28]. Ці коні брали участь в кінних змаганнях, були представлені на тогочасних ярмарках, їх охоче купували інші поміщики.

У 1795 р. він відкрив суконну мануфактуру в Славуті, на якій дещо пізніше, в 1828 р., працювало вже 800 осіб, з них лише 9 – вільнонаймані, решта була кріпаками [16, с. 8]. Пізніше вже діяло 4 підприємства такого типу. Сировина була переважно власного походження, зрідка закуповувалась у поміщиків своєї та сусідніх губерній. Сукно постачалось до центрально-російських губерній, продавалось на ярмарках, базарах та крамницях міст. Згадані вище підприємства на 1828 р. виробляли 50 тис. аршинів, а також ковдри, що були популярні серед місцевого населення. Уже в 1857 р. продукція славутської суконної фабрики, що найбільше постраждала під час пожежі 1854 р., на Варшавській промисловій виставці займає перше місце та отримує приз за якість [2, с. 34].

Починаючи із 1820-х рр. на території українських земель з'являються цукроварні, адже виробництво цукру стає прибутковою справою, а тому й вирощування цукрових буряків відповідно. Розквіт цукроваріння припадає на другу половину XIX ст., більшість цукрових заводів розміщується переважно на Правобережній Україні (Київщині, Поділлі), заможні дворянські родини також вкладали кошти у виробництво. Князі Сангушки теж не стояли осторонь таких економічних процесів. Вже у 1850 р. у Шепетівці Романа Сангушко діяв цукровий завод, що виробляв 50 тис. пудів цукру-піску на рік. У 1871 р. він був технічно переоснащений: з'явились парові двигуни, кам'яні споруди, збудований рафінадний завод, на якому працювало 207 осіб, як наслідок, вже у 1872 р. вироблено 83 тис. пудів цурку-піску та 232 тис. пудів рафінаду за сезон [13, с. 525]. Свою продукцію Сангушки продавали на ярмарках, оптом для купців Києва, Харкова та ін. На кінець XIX ст. князь Сангушко вже володів Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами [14, с. 28].

Варто також додати, що економічно невигідні підприємства закривались, оскільки вони лише

поглинали кошти й не приносили прибуток. Так, на пропозицію князя Романа на початку 1850-х рр. припинено видобуток залізної руди у 9 км від м. Славута біля хутора Горельня з огляду на його нерентабельність і збитковість [2, с. 34].

Окрім власне господарської діяльності, Євстафій Сангушко сприяв пожвавленню фінансового життя краю. За взаємною згодою жителів Заславського повіту та містечок Славута й Білогородка на кошти князя створено дві приватні кредитні каси, згоду на їх функціонування надала Рада міністрів та Микола I у 1840 р. [18, арк. 3]. Формально ці фінансові установи були самостійними в своїй діяльності, передбачалось, що вони надаватимуть кредити селянам навколишніх сіл та містечок й будуть діяти поки ці території знаходяться у владі князя та його наступників, вони обслуговували тільки жителів маєтків, сіл та міст, що належали Сангушкам. Статутний капітал кожної із кас, що знаходились у містах Славуті та Білогородці відповідно, складав по 2 тис. руб. золотом, дозволялось позичати тільки гроші, заборонялось брати продукти, при цьому селянам не заборонялось купувати за дешевшими цінами деінде. Кредит видавався під 6 % терміном на 1 рік з обов'язковим внесенням платежу кожного тижня, одній особі можна було видати 15 руб., більше лише з дозволу управляючого каси або особисто князя. Позика надавалась тільки особам, у яких не було боргів та які змогли заручитись підтримкою місцевого жителя; під заклад могли братись будинки, торгові лавки, худоба, але вартість майна мала втричі перевищувати суму позики [18, арк. 7–9]. Поручителями виступали заможні місцеві жителі, яких були обрано громадами як гарантів надання коштів. При наданні кредиту також розглядалось цільове його призначення позичальником, надавалась перевага дрібним підприємцям: шинкарям, пекарям, власникам крамниць, рідше на будівництво, виплату податків, але заборонялось давати кошти для обслуговування інших боргів [18, с. 11]. Така система мала стимулювати розвиток дрібного підприємництва та ремесел. Несплата внесків протягом тижня з часу настання чергового платежу тягнуло за собою нарахування пені, у випадку двомісячної невиплати з дозволу князя проводився опис заставленого майна без судового рішення та його конфіскація у присутності поліції, яке потім продавалось з публічних торгів із наступним погашенням боргу. У 1830 р. також був засновано й Славутський банк, але він обслуговував іноземців та не місцевих жителів, на відміну від кредитних кас.

У 1847 р. кредитні каси об'єднались із Славутським банком й утворено Славутський економічний банк, який у 1866 р. видав кредитів на суму 17 тис. сріблом, проте переважна частина клієнтів були не селяни, а місцеві євреї-комерсанти [18, арк. 13]. Після польського повстання 1863–1864 рр. урядова комісія при генерал-губернаторові зібрала факти, що свідчили про надання кредитів переважно полякам, виділення великих сум в 200–300 руб., як наслідок, робило залежними від князя місцевих жителів та змушувало виконувати антидержавні розпорядження поміщика [18, арк. 13]. Як наслідок, банк припинив свою діяльність й Роман Сангушко змушений був перевести кошти в іншу фінансову установу, а саме – до Київського приватного комерційного банку.

Славута в другій половині XIX ст. перетворилась на промислове місто та пережило період найбільшого розквіту: побудовано залізоливарний завод із механічним майстернями; хімічний (виробництво скипидару та оцту), смоляний, свічний, миловарний, фарбниковий, покрівельний, пивний, фарфоровий заводи, а також почали виробляти карети, діяло 4 водяні млини та 3 винокурні в околицях міста [6, с. 88–91]. Крім того, князь Роман Сангушко володів часткою в Корецькій та Городницькій порцелянових фабриках. Для своїх підприємств князі постійно закуповували парові двигуни та сучасне обладнання й запрошували на роботу іноземних фахівців з Англії та Бельгії [17, арк. 7]. Також у Заславському повіті та м. Славута діяло 45 торгівельних закладів князя. Прибутки помість та підприємств Сангушків сягнули разом суми більше 2,5 млн. руб. на початку 1860-х рр. [4, арк. 84].

Також Роман Сангушко заснував лікувальний заклад 1877 р., у якому оздоровлювались за допомогою спеціально виготовленого кумису. Сам напій виготовляли запрошені на роботу казахи, що працювали на кінному заводі неподалік Славути. Здравниця знаходилась посеред соснового лісу за містом на березі р. Горинь, де розташовувалось кілька десятків дерев'яних вілл для відпочиваючих, переважно сюди з'їжджались хворі на туберкульоз [16, арк. 18].

Князі Сангушки сприяли й тому, аби на їх підприємствах працювали кваліфіковані робітники, яких не рідко вони запрошували з-за кордону. Як відзначає складений у середині XIX ст. перелік іноземців, які проживали у славутських маєтностях князів Сангушків, сюди приїжджали в основному фахівці із Пруссії, Австрії, Нідерландів, Данії. На початок 1840 р. у Славуті вже проживало 11 іноземних спеціалістів зі своїми

родинами. Загальна ж чисельність іноземців у містечку на цей час досягла 48 осіб і щороку продовжувала зростати [2, с. 33].

Промовистим фактом внеску Сангушків у економічний розвиток краю є те, що загальна сума вартості виробленої продукції підприємств цих князів у Заславському повіті на 1860 р. становила майже 1,6 млн. руб., що переважало об'єм виробництва всіх інших повітів Волині разом узятих і становило 63% всього виробництва губернії [19, с. 29].

Кілька разів, а саме в 1812–1814 рр., 1830–1831 рр., 1830–1864 рр., Сангушки перебували на грані того, щоб не втратити свої землі внаслідок конфіскації через підтримку окремими представниками родини польського визвольного руху, однак цього вдавалось завжди уникнути завдяки авторитету, впливові серед місцевого дворянства, активній громадській діяльності та постійних переконаннях у лояльності до російської монархії. У 1831 р. 60 тис. руб. золотом сплачено, як конфіскація, через участь в повстанні проти царату Романа Євстафійовича Сангушка, сина тогочасного володаря Євстафія Сангушка, окрім того, був засуджений до заслання, яке відбував аж до 1845 р. Значною проблемою для розвитку промислових підприємств були пожежі, що нерідко ставались в Славуті, а саме в 1894, 1899, 1909, 1912 рр. [8, с. 56]. Також певний промисловий спад позначився на розвитку підприємств Сангушків у 1880-х рр., у зв'язку із економічною кризою, що тривала у Російській імперії.

Завдяки комерційний діяльності Сангушків активно розвивався центр їх володінь – Славута, вже 1797 р. вона одержала статус містечка [19, с. 45]. Водночас розбудовується й саме місто, розташоване на лівому березі р. Деражня (у XIX ст. ця річка отримала нову назву – Утка). Зростає чисельність населення (з 1660 до майже 3000 мешканців), збільшується кількість вулиць (з 4 до 12) [2, с. 36]. Зростає також торговельно-економічне значення містечка завдяки розташуванню на важливому торговому перехресті: з Києва до Луцька, Острога та Кам'янця. Також р. Дережня сполучалась із р. Горинню, яка була судноплавною, а тому по ній відправлялись та доставлялись товари з Славути. У 1866 р. Славута отримала статус волосного центру, а вартість виробленої продукції в 10 разів перевищували об'єми товарів м. Заславля, повітового центру [2, с. 35]. Варто все ж визнати, що підприємства Сангушків також активно впливали на розвиток таких міст як Заславль та Шепетівка у Волинській губернії.

Отже, князі Сангушки активно сприяли економічному розвитку Волині та українських земель в цілому. Вміло використовуючи власні кошти на наявні ресурси (землю, ліси, водойми), активно представляючи та рекламуючи свою продукцію (в першу чергу, цукор, рафінад та коней), вони перетворились на початку XX ст. у найзаможніших комерсантів Російській імперії, які походили з польсько-литовських шляхетських родин. Ці землевласники намагались сприяти промисловому розвитку в своїх володіннях, розвивали дрібну промисловість і ремесла за рахунок кредитування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балинець Л. Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини. *Болохівщина: земля і люди*: всеукр. наук.-краєзн. конф. 23–24 черв. 2000 р.: тези доп. «Велика Волинь». Хмельницький, 2000. Т. 20. С. 228–231.
2. Берковський В. Г. Місто Славута як центр магнатської латифундії князів Сангушків на Волині. *Українська полоністика*. 2005. Вип. 2. С. 27–39.
3. Вихованець В. Роль славутських князів Сангушків в економічній розбудові Великої Волині в XIX – поч. XXст. [Текст]. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність:* Матеріали Другої Волин. обл. наук.-етногр. конф.: Зб. наук. пр. Луцьк, 2005. С. 81–89.
4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 146. Оп. 1. Спр. 17. 207 арк.
5. ДАЖО. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 5863. 169 арк.
6. Міньков І. І. Ізяслав місто старовинне. Видання друге, доповнене. Шепетівка, 2000. 97 с.
7. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журн*ал. 2000. № 1. С. 102–108.
8. Павлюк В. В. Підприємницька діяльність князів Сангушків. *Наукові записки*. *Острозька академія*. Острог, 1998. Т. І. Ч. І. С. 51–57.
9. Романюк Н. Й. Сільські підприємці та підприємництво в Україні: 1861–1914 рр. Житомир, Полісся, 2012. 600 с.
10. Романюк Н. Й. Витоки підприємництва на Волині. *Історичні записки:* зб. наук. праць. Луганськ, 2006. Вип. 10. С. 174–181.
11. Романюк Н. Й. Роль підприємництва у розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2013. Вип. 3. С. 113–128.

12. Романюк Н. Й. Інноваційні практики у підприємництві другої половини XIX – на початку XX ст. *Матеріали III Міжнародного науково-практичного форуму «Інтелектуальна економіка в умовах суспільних трансформацій».* Житомир, 2017. С. 48–56.
13. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Под. ред. Ф. А. Шобер. [2-е изд.]. Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914. 764 с.
14. Черкаська Н. О. Листи князя Романа Даміана Сангушка, останнього власника Славутського маєтку, з родових фондів ЦДІАУК. *Сангушківські читання.* Збірник наукових праць І Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славута). Львів, 2004. С. 26–37.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 1262. Оп. 1. Спр. 39. 186 арк.
16. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 475. 341 арк.
17. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 816. Спр. 68. 232 арк.
18. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 817. Спр. 27. 107 арк.
19. Шаповал А. Володарі трьох ключів. Життя і діяльність князівської родини Сангушків. Тернопіль: Крок, 2010. 82 с.

REFERENCES

1. Balynets L. (2000). Kniazi Sanhushky – pidpryiemtsi z Bolokhivshchyny [Princes Sangushki – Entrepreneurs from Bolohovshchina]. *Velyka Volyn – [Great Volyn], Khmelnytskyi, 20, 228–231* [in Ukrainian].
2. Berkovskyi V. H. (2005). Misto Slavuta yak tsentr mahnatskoi latyfundii kniaziv Sanhushkiv na Volyni [City of Slavuta as the center of the magnate latifundia of the princes of Sangushki in Volyn]. *Ukrainska polonistyka [Ukrainian Polonistic], 2, 27–39 [*in Ukrainian].
3. Vykhovanets V. (2005). Rol slavutskykh kniaziv Sanhushkiv v ekonomichnii rozbudovi Velykoi Volyni v XIX – poch. XX st. [The role of Slavut princes Sangushki in the economic development of Great Volyn in the XIX–XX century]. *Lutsk, 81–89* [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (DAZhO) F. 146. Op.1. Spr. 17. 207 ark. [in Ukrainian].
5. DAZhO. F. 146. Op. 1. Spr. 5863. 169 ark. [in Ukrainian].
6. Minkov I. I. (2000). Iziaslav misto starovynne. [Iziaslav – the ancient city]. *Shepetivka, 97* [in Ukrainian].
7. Pavliuk V. V. (2000). Mahnateriia Volyni v umovakh rozvytku rynkovykh vidnosyn u druhii polovyni XIX st. [Volyn magnates in the conditions of development of market relations in the second half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [*Ukrainian historical journal*]*, 1, 102–108* [in Ukrainian].
8. Pavliuk V. V. (1998). Pidpryiemnytska diialnist kniaziv Sanhushkiv [Entrepreneurship activity of princes Sangushki]. Naukovi zapysky. Ostrozka akademiia – *Scientific notes. Ostroh academy, 1, 51–57* [in Ukrainian].
9. Romaniuk N. Y. (2012). Silski pidpryiemtsi ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: 1861–1914 rr. [Rural entrepreneurs and entrepreneurship in Ukraine: 1861–1914]. *Polissia [Polissya],600 [*in Ukrainian].
10. Romaniuk N. Y. (2006). Vytoky pidpryiemnytstva na Volyni [The Origins of Entrepreneurship in Volyn]. *Istorychni zapysky [Historical notes], 10, 174–181* [in Ukrainian].
11. Romaniuk N. Y. (2013). Rol pidpryiemnytstva u rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky Pravoberezhnoi Ukrainy druha polovyna XIX – pochatok XX st) [The role of entrepreneurship in the development of the agrarian sector of the economy of the Right Bank Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [*Ukrainian historical journal*]*, 3, 113–128 [*in Ukrainian].
12. Romaniuk N. Y. (2017). Innovatsiini praktyky u pidpryiemnytstvi druhoi polovyny XIX – na pochatku XX st. [Innovative practices in entrepreneurship in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.]. *Zhytomyr*, *48–56 [*in Ukrainian].
13. Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiyskoy imperii (1914). Pod. red. F. A. Shober. [Factories and plants of Russian Empire]. *Petrograd, 764 [*in Russian].
14. Cherkaska N. O. (2004). Lysty kniazia Romana Damiana Sanhushka, ostannoho vlasnyka Slavutskoho maietku, z rodovykh fondiv TsDIAK [Letters of Prince Roman Damian Sangushko, the last owner of Slavutsky estate, from the generic funds of Central state historical archive of Kyiv]. *Lviv, 26–37* [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy) F. 1262. Op. 1. Spr. 39. 186 ark. [Central state historical archive of Ukraine, c. Kyiv (CSHAK Ukraine)]. *F.1262, 1,39,186 [*in Ukrainian].
16. TsDIAK Ukrainy [CSHAK Ukraine]. *F. 442, 814, 475, 341* [in Ukrainian].

17. TsDIAK Ukrainy [CSHAK Ukraine]. *F. 442, 816, 68, 232*[in Ukrainian].
18. TsDIAK Ukrainy [CSHAK Ukraine] *F. 442, 817, 27, 107* [in Ukrainian].
19. Shapoval A. (2010). Volodari trokh kliuchiv. Zhyttia i diialnist kniazivskoi rodyny Sanhushkiv [The owners of the three keys. Life and activities of the prince's family Sangushki]. *Krok, 82* [in Ukrainian].

© Veronika Rudiuk
(Kyiv)
https://orcid.org/0000–0003–2662–3479

ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY OF PRINCES FROM SANGUSHKO FAMILY IN XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY IN VOLYN

The article deals with the entrepreneurial activity of Sangushki in Volyn, first of all, their contribution to the industrial development of the region, the application of advanced technologies in their estates, and the peculiarities of the management of the family's representatives and their enterprises. The branch affiliation of the factories of their Slavutsky ordination and methods of increasing the efficiency of work on them is considered. The place of enterprises of the Sangushki family in the structure of industry of Volyn province, the contribution of the princes in stimulating expansion of the network of financial and credit institutions in the region is described. The place of Sangushki at the time of the financial-industrial circles of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the 19th and the beginning of the 20th centuries was highlighted.

The activity of the Sangushko princes is considered in order to reorganize the landowner's latifundias for their transformation into modern agrarian enterprises. The influence of political events in Ukrainian provinces on the economic development of enterprises owned by representatives of this kin is highlighted. The main sources of income of Slavuta ordination in the late nineteenth and early twentieth centuries are described.

The author made a wide coverage of economic development in the vicinity of the princes Sangushko during the nineteenth and early twentieth centuries. It was noted that the main sources of income at the beginning of the nineteenth century were agricultural products (grain, fruits, vegetables, cattle, and forest), then, due to the use of modern technologies, mechanization of production using steam engines, processing of own products, obtained here at the end of the XIX century, Sangushkos managed to create an economically strong company with diversified sources of profit, since a significant part of the products was processed by local factories (paper, candle, soap, sugar, cloth, beer pitch, lumber, porcelain, refined) and distilleries, mills.

The main resource base for the success of the princes as entrepreneurs served large land masses that they owned. Significant role in the achievement of economic success of Sangushkos played the application of modern technologies and methods of production, withdrawal from the traditional system of using serf labor, attracting foreign specialists. Sangushkos also created enterprises that produced the products needed to service their enterprises and the local population, among such iron ore, vinegar and paint plants.

In addition, in order to stimulate the development of trade and business in the native land, Sangushkos established a system of credit pay offices, which provided loans to local residents, with preferential treatment for those who traded and serviced the needs of the population (for shoemakers, bakers, barkeepers).

In addition, Sangushkos were involved in the creation of the Slavuta Commercial Bank, which served the needs of not only local residents, but even foreigners.

Sangushkos also managed to open businesses that did not directly engage in the production of goods and served the needs of the population, among such the author mentioned medical institutions.

For the sale of products Sangushkos actively participated in local fairs, signed contracts for the supply of products to the markets of cities of the central provinces of the Russian Empire and abroad.

The author reviews the historiography devoted to the issues of entrepreneurship development in the 19th century on the territory of the Right-Bank Ukraine and in particular among representatives of the Polish-Lithuanian nobility, including representatives of the Sangushkos family. Also, the researcher used in the study the archival materials and the results of local lore explorations devoted to studying the history of the Sangushko family in Volyn.

The Polish revolts of 1830–1831 and 1863–1864, economic crises in the Russian empire at the end and the beginning of the 20th century, as well as fires, which caused significant damage to the city and the buildings of enterprises, influenced negatively the economic development of the enterprises of the Sangushkos.

In general, a direct active participation in the economic life of the princes of Sangsushko turned their estates and town of Slavuta into one of the main industrial centers of Volyn at the beginning of the 20th century.

Key words: Sangushki, Volyn, Slavuta, estate, enterprise, factory, profit.

До редакції надійшла 16.10.2018.

УДК 94 (477-25):641.56-056.84″19″
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.3

© Олена Пивоваренко
(Київ)
https://orcid.org/0000-0002-0941-8070

КИЇВСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ВЕГЕТАРІАНСЬКІ ЇДАЛЬНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

В статті йдеться про громадські вегетаріанські їдальні у м. Києві на початку XX ст. Доведено, що започаткування Першої вегетаріанської їдальні у м. Києві нерозривно пов'язано з заснуванням Київського вегетаріанського товариства. Створення першої їдальні є історією заснування цього Товариства.

З'ясовано, що, при інертності вегетаріанської спільноти, втілити проект вдалося виключно зусиллями справжніх ентузіастів вегетаріанської ідеї, робота яких часто належним чином не оцінювалась, а іноді й зневажалась. Київське вегетаріанське товариство безкоштовно отримало діючу прибуткову їдальню, яка стала основним постачальником коштів для Товариства, що дозволило відкрити ще кілька успішних їдалень.

Простежено передумови заснування та етапи розвитку громадських їдалень. Визначено, адреси розташовувань їдалень. Висвітлено динаміку зростання їх відвідування та прибутковості.

Доведено, що комерційний успіх київських громадських вегетаріанських їдалень був обумовлений постійною увагою з боку членів Товариства до справ, належно організованого постачання, контролю, вдалого їх розташування та привабливій ціновій політиці. У той же час, популярність вегетаріанських їдалень протягом усього досліджуваного періоду ніяким чином не може ототожнюватись з розповсюдженням вегетаріанських ідей. Вона мала, в першу чергу, економічний характер.

Ключові слова: Київ, вегетаріанство, обід, кухня, їдальня, громадське харчування.

Поширення вегетаріанства у світі загалом, і в Україні, зокрема, є прикметою сьогодення. Неможливо не помітити появу, особливо в Києві, великої мережі вегетаріанських закладів харчування. Більшість споживачів сприймають це за новомодну новацію, а між тим Київ сто років тому вже переживав подібний бум вегетаріанства. Щоправда, не те, що наукових досліджень, ба навіть популярних розвідок на цю тему в Україні на сьогоднішній день немає. Дотично питання висвітлюється лише в роботах німецького лінгвіста П. Бранга [1; 2].

Відсутність публікацій пов'язана, в першу чергу, з табуюванням в радянські часи цієї тематики та розпорошеною джерельною базою, яка, незважаючи на всю складність опрацювання, є цілком репрезентативною й дає можливість реконструювати передумови виникнення та облаштування, функціонування та розвитку громадських вегетаріанських їдалень на початку XX ст. в Києві.

У листопаді 1907 р. М. Пудавов розмістив у київських газетах листи до місцевих вегетаріанців, де висловлював сподівання на можливе утворення товариства та відкриття їдальні [11]. Але відгукнулось на цей лист лише троє однодумців. Вирішувати щось такою кількістю неможливо, тому було запропоновано організувати зустріч наступної неділі 2 грудня 1907 р., запросивши на неї своїх друзів. Зібралося біля 10 осіб. Щоб познайомитись і виробити план діяльності вирішили збиратись щотижня. Вже з першої зустрічі більшість її учасників вважала, що їх замало для започаткування товариства, однак згодились на його утворення [6, с. 26].

Більше зацікавлення викликало питання про відкриття спеціалізованої вегетаріанської їдальні, яке визнавалось необхідним, як з метою задоволення існуючого попиту, так і популяризації вегетаріанського світогляду. На думку більшості, ця їдальня не мала гнатись за прибутками, а повинна слугувати засобом взаємодопомоги.

Зважаючи на незначну кількість потенційних відвідувачів, планувалось започаткувати її на найскромніших умовах. Але, оскільки практичного досвіду ні в кого не було,

виявилось неможливим чітко визначити необхідну суму для започаткування справи. За одними розрахунками вона мала становити 1200 руб., за іншими – 400 руб. за умови, що хтось із вегетаріанців винайме для себе квартиру у центрі міста, а при його квартирі одна кімната буде виділена для їдальні. Окрім цього, приготування їжі господинею їдальні на перших порах планувалось безкоштовним, звичайно доти, доки їдальня не стане прибутковою. Гроші, зібрані для відкриття, вирішили вважати безпроцентним займом і ризиком для пайщиків, якщо справа прогорить [12, с. 4–5].

Підписка по збору грошей серед ініціативної групи дала 135 руб. Цього було явно недостатньо і в надії залучити більше вегетаріанців і зацікавлених осіб, вирішили ще раз звернутися з закликом у місцевій пресі, на цей раз від групи вегетаріанців, і разом з тим спробувати самостійно відшукати необхідну суму [6, с. 25].

Скласти звернення доручили тому ж М. Пудавову, яке після схвалення групою розмістили в місцевих газетах. Однак і воно не принесло очікуваного результату. Відгукнулось лише декілька людей. Та й сама ініціативна група почала розпадатись. Іноді на щотижневі збори не з'являвся ніхто [6, с. 25–26].

Реалізувати задумане вдалось лише після реєстрації Товариства, яка відбулася 20 лютого 1908 р. [28], розголос приніс свої плоди. Вже на першому засіданні Ради Київського вегетаріанського товариства 30 березня 1908 р. розглядалась пропозиція приватної особи відкрити їдальню, якщо Товариство гарантує 15 відвідувачів. Рада вирішила пристати на пропозицію висунувши такі умови:

1) ціни призначає Товариство;

2) меню укладається за участі представника Товариства;

3) на кухні чергують члени Товариства.

Про перемовини щодо цих пропозицій нам не відомо, але зважаючи на те, що лише за два тижні, 5 квітня, два члени Ради отримали доручення скласти кошторис для відкриття їдальні самим Товариством, можна зробити висновок, що вони не увінчались успіхом. Хоча оприлюдненими мотивами були:

1) незручність залежності від приватної особи;

2) їдальня необхідна Товариству також і як засіб популяризації (при ній можна відкрити бібліотеку);

3) вона могла б стати центром вегетаріанського руху.

На думку робочої групи, мінімальна сума необхідна для відкриття громадської їдальні мала становити 1200 руб. Вирішено винести це питання на обговорення Загальних зборів з надією на те, що хтось з членів Товариства додасть свій внесок на відкриття їдальні до коштів, зібраних членами Ради товариства. У разі ж якщо не вийде зібрати необхідну суму, то на наявні кошти пропонувалось організувати в центрі міста домашні обіди [12, с. 5–6].

Однак зібрати легітимні Загальні збори так і не вдалося. Небажання більшості брати активну участь у справах Товариства, та навіть, банально, дачний сезон ставали на перешкоді. Тому Рада товариства взяла справу в свої руки. Досвідчені члени Товариства зголошувались внести на облаштування їдальні 250 руб. Вирішено відкрити їдальню у серпні 1908 р. на умовах визначених групою вегетаріанців ще до реєстрації Товариства. Однак, коли дійшло до справи оренди приміщення, покупки інвентаря тощо, з'ясувалось, що не усі, хто зобов'язувався, внесли гроші. За відсутності необхідних коштів для оренди окремого приміщення в людному місці, винайняли квартиру № 25 на вул. Ірининській, 3 за 1000 руб. на рік [7, 33–34]. Квартира мала сім кімнат, дві з яких зайняв Ф. Струве з сім'єю за 25 руб., по одній кімнаті Пудавов за 20 руб., К. Кондраковська за 16 руб. і не вегетаріанці за 14 руб. щомісячної оплати. Найбільшу кімнату в квартирі залишили для їдальні за 8 руб. 1 коп. на місяць і одна маленька кімната призначалась для книжкового складу [7, с. 34].

Дружина Ф. Струве запропонувала свої послуги господині, однак за два тижні відмовилась. Це місце з 24 серпня зайняла К. Кондраковська. З цього часу й бере початок публічна діяльність їдальні під назвою «Їдальня Ради Київського вегетаріанського товариства», оскільки до цього столувались переважно мешканці квартири.

З метою реклами нової їдальні, від імені Ради товариства надрукували плакати. Їх помістили в усіх молочних та інших більш менш великих магазинах, Університеті, Політехнічному інституті і приміщенні Вищих жіночих курсів. Оголошення в пресі, за браком коштів, не подавали [7, с. 34].

Плата за обіди встановлена така: порція 1-ї, 2-ї, 3-ї страви по 10 коп.; абонемент на місяць на обід із двох страв – 5 руб. 40 коп.; з 3-х – 7 р. 50 коп. У серпні і вересні відпускались обіди й половинні обіди, але це виявилось незручно й від половинних обідів вирішили відмовитись.

Кількість відвідувачів, як і кількість проданих порцій, стрімко зростала, незважаючи на те, що в перший місяць багатьом доводилось відмовляти, оскільки обіди відпускались тільки за замовленням. Але вже за місяць стало

можливим задовольнити всіх бажаючих, у першу чергу, дякуючи тому, що у вересні кухнею почала завідувати відома як за кордоном, так і в Російській імперії, кулінар-практик, знавець вегетаріанської кухні Е. Шульц [7, с. 35].

Сподівання Ради товариства виправдались – їдальня мала успіх і стала центром спілкування вегетаріанців. Тут щоденно обідали і знайомились більшість членів Товариства. За дружньою застільною розмовою непомітно вирішувались усі справи. За свідченнями очевидців, все було просто і не вимушено, і так мало походило на «їдальню». Ця атмосфера підсилювалась відсутністю прислуги. На початках курсистки, що харчувались у їдальні, подавали обід не лише собі, а й іншим відвідувачам. Лише згодом, зі збільшенням відвідувачів, була найнята прислуга та розширено приміщення їдальні на дві кімнати: одна для обідів, а друга слугувала гардеробною [12, с. 6].

Швидкий успіх їдальні наприкінці 1908 р. спровокував конфлікт у Київському вегетаріанському товаристві. Його суть полягала в тому, що фактично заснована на кошти трьох з п'яти членів Ради товариства, які ж до того взяли на себе усі ризики по позиках, їдальня носить назву «Їдальня Ради Київського вегетаріанського товариства», яке не могло бути окремою юридичною особою. Крім цього, опоненти власників посилались на рішення Загальних зборів від 7 вересня 1908 р., відповідно до якого їдальня є не громадською, а приватною, та відкрита на кошти членів Ради. Щоправда, така постанова Загальних зборів була ухвалена у відповідь на пропозицію засновників їдальні прийняти її на баланс Товариства. У тому ж протоколі записано, обрати комісію з чотирьох членів Товариства (які так і не були обрані) для збору коштів на покращення їдальні та передбачалось, що за сприятливих умов, їдальню можна передати Товариству [12, с. 6–8].

Їдальня розвивалась успішно. Кількість виданих порцій лише за три місяці досягла 16 620 [7, с. 35].

Основні закиди, які висувались, були наступними:

1) друкувались оголошення про їдальню «Ради»;

2) серед членів Товариства розповсюджувались щомісячні звіти про стан їдальні;

3) справи їдальні обговорювались на засіданнях Ради і вносились у їх протоколи;

4) з прибутків їдальні проводились щомісячні відрахування у розмірі 1% на популяризацію вегетаріанської ідеї і 4% на формування резервного капіталу;

5) включили в статтю щомісячних витрат 10% із загальних витрат на погашення займу;

6) уся звітність їдальні проводились через журнал засідання Ради;

7) пожертви на їдальню приймались під квитанції Товариства;

8) рекламні плакати були надруковані за кошти Товариства тощо [12, 7–8].

Можна частково зрозуміти претензії Товариства, викладені у пп. 1, 3, 6–8. Але якщо зважити на те, що юридичні власники постійно наполягали на тому, що їдальня була заснована ними в інтересах Товариства, а вони не переслідували особистої комерційної вигоди, в той же час, взявши на себе усі ризики й пропонували передати засновану їдальню у власність Товариства, то ці вимоги виглядають дещо не коректно. Щодо інших пунктів, то вони просто недоречні, якщо розглядати їх з позиції Товариства, яке вважало їдальню приватним бізнесом.

Прибічники передачі їдальні у власність Товариства досягли того, що протягом трьох місяців це питання стало головним, навколо якого постійно точилися дебати. Але серед учасників єдності так і не було досягнуто. Залишались і противники передачі їдальні у власність Товариства. Вони застерігали, що господарські проблеми будуть відволікати всю увагу від ідейної роботи, посилались на досвід споживчих товариств, у яких такі заклади обходяться дорожче, ніж приватні і функціонують незадовільно [12, с. 8–9].

Очевидно, що засновники їдальні відчувались ображеними, оскільки їхні особисті зусилля не були оцінені. Немає сумнівів, що вони були обізнані про розмови позаочі, що точились у вегетарінському середовищі Києва. Можливо саме це спонукало пайщиків зайняти непримиренну позицію. Вони вперто не бажали ані змінити назву, ані передати їдальню у власність Товариства, при цьому, продовжуючи публічно звітувати перед членами Товариства [7, с. 35].

Згідно зі звітом, власникам лише за п'ять місяців вдалося налагодити ефективну роботу їдальні й, навіть, почати повертати позичене. Однак, звітуючи і показуючи фактичну дохідність їдальні, власники лише активізували процес протистояння. Врешті решт закінчилось тим, що 22 лютого 1909 р. Загальними зборами обрана нова Рада, куди власники їдальні не увійшли. На цих же зборах ухвалено рішення про передачу їдальні Товариству. Щоправда, без згоди власників. Але в результаті перемовин, що тривали близько трьох місяців, 31 травня 1909 р. їдальня була фактично передана Товариству, про що було зроблена офіційна заява.

Зауважимо, що засновники їдальні повели себе дуже шляхетно. Вони доклали всіх зусиль, щоб Товариство отримало їдальню без боргів. Лише за три місяці викуплено у власність їдальні весь інвентар, а грошові борги скорочені до 128 руб. 19 коп. При цьому, вартість інвентаря значно перевищувала суму боргових зобов'язань [12, с. 9]. А їдальня була перенесена в нове приміщення на вул. Пушкінській, 10.

Сподівань на розширення справи з передачею їдальні у власність Товариства було чимало. Вони базувались на попередніх досягненнях. Поліпшення якості страв і збільшення порцій було оголошено першочерговою справою після погашення боргу. Однак, втілювати це почали одразу, через що вже за 24 дні виник дефіцит 150 руб., у результаті чого довелось підвищити ціни, які прибічники громадської їдальні мріяли знизити [12, с. 9–11]. Очевидно і з якістю страв виникли проблеми, оскільки господиня кухні Е. Шульц покинула свою посаду, зголосившись на запрошення переїхати до Москви й організувати там першу вегетаріанську їдальню [16, с. 32].

Усі зусилля Київського вегетаріанського товариства протягом другого півріччя 1909 р. спрямовувались виключно на налагодження роботи їдальні, що перейшла під його контроль. Товариство поставило за мету створити зразкову їдальню [17, с. 36]. Наскільки вдалося втілити ці амбітні наміри, невідомо, але їдальня мала успіх. У першому кварталі 1910 р. кількість щоденних відвідувачів доходила до 300 осіб на день. Для кращого управління справами 29 березня 1910 р. на зборах Товариства була обрана Господарська комісія [26, с. 57]. А в травні оприлюднено офіційну статистику реалізованих їдальнею обідів за чотири місяці поточного року, відповідно до якої було видано 30000 обідів [27, с. 37]. Але, незважаючи на величезну конкуренцію – у Києві на цей час діяло 10 вегетаріанських їдалень, – кількість щоденних відвідувачів київської громадської вегетаріанської їдальні вже восени досягала 600 осіб [18, с. 90–91]. Загалом, згідно звіту бухгалтера Київського вегетаріанського товариства, загальна кількість відвідувачів за 11 місяців 1910 р. сягнула 118787 осіб, яким видано 287876 порцій, при цьому безкоштовно надано 2314. Ці показники не враховували 9900 обідів або 39600 порцій для персоналу їдальні за цей же період [19, с. 61].

Постійне зростання кількості відвідувачів продовжилось і наступного 1911 р. й досягло 185926 осіб, яким відпущено 431563 порцій. І це без урахування 57600 для персоналу та 7000 безкоштовно розданих порцій [23, с. 85].

Через переповнення громадської вегетаріанської їдальні відвідувачами, кількість яких досягала в окремі дні до 700 осіб, Київське вегетаріанське товариство восени 1911 р. відкрило другу громадську вегетаріанську їдальню, завідувати якою зголосилась Е. Шульц [21, с. 59]. Та цим не обмежились і вже 5 листопада 1911 р. Загальні збори ухвалили відкрити третю вегетаріанську їдальню на Подолі й виділити на це 1000 руб. та, зважаючи на збільшення кількості їдалень, заснувати спеціальну Господарську комісію, яка б завідувала всіма господарськими справами Товариства [20, с. 35].

Однак втілити цю ініціативу на практиці було не просто, тому що, за свідченнями активної діячки вегетаріанського руху Є. Каплан, тоді у Києві діяло 12 вегетаріанських їдалень [21, с. 32]. Протягом 1912 р. їдальню так і не відкрили. У звіті Київського вегетаріанського товариства за 1912 р. фігурують лише дві їдальні, що обслужили 274397 відвідувачів і принесли прибутку 6352 руб. 48 коп. і це при тому, що ними видано 5000 безкоштовних обідів на суму 1200 руб. [14, с. 86].

Не зафіксована третя їдальня й у звіті за 1913 р., а дві існуючі тільки збільшували обсяги обслуговуваних клієнтів. Так лише Перша їдальня Київського вегетаріанського товариства в 1909 р. в середньому обслуговувала 124 відвідувачів на день, 1910 р. – 370, 1911 р. – 512, 1912 р. – 588, 1913 р. – 647 [24, с. 115]. Приміщення на вул. Пушкінській, 10 вже в 1912 р. не відповідало такій кількості клієнтів. Задля збільшення обіднього залу, 7 вересня Перша громадська вегетаріанська їдальня перенесена в нове приміщення по вул. Пушкінській, 12 [15, с. 244]. Друга їдальня Товариства обслужила в 1913 р. 58977 відвідувачів, тобто щоденно в середньому 164 особи [24, с. 115].

Третя громадська їдальня Київського вегетаріанського товариства все ж таки була відкрита 3 серпня 1914 р. [25, с. 249]. Облаштували її за адресою Бібіковський бульвар, 63, хоча планували від початку розмістити на Подолі. Однак там, за адресою Константинівська, 13, вже діяла Друга їдальня [8, с. 175].

Місце для їдпльні вибрали у вузловому пункті, на перетині трьох ліній трамваю. Поблизу розташовувались Вищі жіночі курси й Політехнічний інститут. Відкриття відбулось урочисто: з молебнем і освяченням приміщення, в присутності дванадцяти членів Товариства. Після молебну усіх пригостили обідом.

Кількість відвідувачів їдальні швидко зростала, хоча й не виправдовувала попередніх

очікувань. Її щодня відвідували 50 осіб, протягом десяти днів ніякої динаміки не спостерігалось. Однак, в наступні 10 днів кількість відвідувачів досягла 114 осіб на день. Засновники очікували збільшення кількості відвідувачів, у зв'язку з поверненням на навчання студентів вищих навчальних закладів, які традиційно складали 50% відвідувачів вегетаріанських їдалень [3, с. 6].

До осені 1914 р. Київське вегетаріанське товариство відкрило ще одну громадську їдальню на Галицькому базарі. Довго вона не проіснувала через початок активних військових дій [3, с. 4].

Щодо інших трьох їдалень, то Перша світова війна ніяк не позначилась на їхніх комерційних успіхах. Навіть очікування окупації міста влітку 1915 р. не змінили звичних тенденцій. Так, середня кількість відвідувачів Першої їдальні перевищувала 700 осіб на день, Другої – 350, Третьої – навіть зросла: від 118 осіб у липні до 179 у серпні [9, с. 28].

Нестабільна ситуація значно ускладнювала ведення господарства. Практично не можливо було прорахувати бюджет через коливання цін. Почали виникати й перебої з постачанням продуктів. У березні 1915 р. Загальні збори розглянули питання оренди ферми поблизу Києва для забезпечення їдалень продуктами, але через сумнівну вигоду, пропозиція була відхилена [10, с. 18]. А от 27 серпня Загальні збори першим пунктом ухвалили закупити значні запаси найнеобхідніших продуктів через можливе їх здорожчання ближчим часом, а другим – визначили місце евакуації Товариства у випадку загальної евакуації міста. Тобто, припинення роботи їдалень у випадку окупації навіть не розглядалось [9, с. 27].

Натомість, конкуренція лише посилилась. Вегетаріанських їдалень з'явилась така кількість, що вони зустрічались на кожному кроці. Неможливо було день проходити містом, щоб не натикнутись хоча б на одну [13, с. 2]. При цьому, громадські їдальні Київського вегетаріанського товариства не втрачали своїх позицій. Їх відвідуваність протягом 1916 р. сягала неймовірних значень. Так, лише в листопаді, їдальні Київського товариства відвідало 53215 осіб [4, с. 12]. Тенденції зростання відвідуваності збереглись і надалі. Якщо в січні (не надто активний місяць) 1915 р. громадські їдальні відвідало 23840 осіб, 1916 р. – 28392, то у січні 1917 р. – 50799 осіб [5, с. 12].

У середовищі вегетаріанців лунали переможні реляції про безперервне зростання рядів прибічників їхніх ідей. Відвідувачів вегетаріанських їдалень сліпо ототожнювали з практикуючими вегетаріанцями. Успіх вегетаріанських їдалень приписували суспільному усвідомленню переваг незабійного харчування [29, с. 4–6].

Однак, така стрімке збільшення популярності вегетаріанських їдалень мало зовсім інші причини. З початком війни для жителів Києва почали виникати ускладнення з доставкою харчових продуктів, палива тощо, які спричиняли до того ж їх значне здорожчання. Особливо ситуація ускладнилась восени 1916 – взимку 1917 рр. Отримати поживний обід за невеликі гроші (вегетаріанські обіди були традиційно недорогими) легше всього у вегетаріанських їдальнях.

Та й взагалі, популярність вегетаріанських їдалень протягом усього досліджуваного періоду ніяким чином не може співвідноситись з розповсюдженням вегетаріанських ідей, а має, в першу чергу, економічний характер. У той же час, їдальні безперечно сприяли популяризації вегетаріанства як напряму, а, ставши основним постачальником коштів, забезпечували Товариству додаткові можливості для ідейної роботи. Саме започаткування першої вегетаріанської їдальні в м. Києві нерозривно пов'язано з заснуванням Київського вегетаріанського товариства, а створення Першої їдальні є історією заснування цього Товариства. Успішна бізнес-історія київських громадських вегетаріанських їдалень базувалась на самовідданій, часто безкорисній праці справжніх ентузіастів вегетаріанської ідеї, зусилля яких неодноразово не були оцінені належним чином.

ДЖЕРА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бранг П. Особые судьбы русского вегетаріанства. *Неприкосновенный запас.* 2006. №. 2 (46). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/br10.html
2. Бранг П. Россия неизвестная: История культуры вегетарианских образов жизни с начала до наших дней / Пер с нем. А. Бернольд и П. Бранг. М: Языки словянской культуры, 2006. 568 с.
3. В Киевском Вегетарианском обществе. *Вегетарианский Вестник (надалі ВВ).* 1914. № 3. С. 4–6.
4. В Киевском Вегетарианском Обществе. *ВВ.* 1917. № 1. С. 12.
5. В Киевском Вегетарианском Обществе. *ВВ.* 1917. № 2. С. 12.
6. Вегетарианская столовая Совета Киевского Вегетарианского Общества. *Вегетарианское Обозрение (надалі ВО).* 1909. № 2. С. 24–26.

7. Вегетарианская столовая Совета Киевского Вегетарианского Общества. *ВО.* 1909. № 3. С. 33–35.
8. Естественная жизнь и вегетарианство. Альманах Московского Вегетарианского Общества. М.: Тип. Красного календаря, 1913. С. 174–177.
9. Киев. *ВВ.* 1915. № 13–14. С. 27–28.
10. Киев. *ВВ.* 1915. № 3–4. С. 18.
11. Киевские Вести. 1907. № 147.
12. Кораблев Л.П. Пять лет из жизни Киевского вегетарианского общества, 1908–1913. К.: Тип. Г.И. Гурского, 1914. 27 с.
13. Прохасько О. Что такое вегетарианство? *ВВ.* 1917. № 2. С. 1–6.
14. Старый Вегетарианец и С.О. Перпер. По миру. *ВО.* 1913. № 2. С. 86–88.
15. Старый Вегетарианец и С.О. Перпер. По миру. *ВО.* 1913. № 6. С. 243–246.
16. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1909. № 7. С. 32.
17. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1910. № 1. С. 36–39.
18. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1910. № 6–7–8. С. 89–93.
19. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1910. № 9–10. С. 60–62.
20. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1911. № 8. С. 35–39.
21. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1911. № 6–7. С. 59–63.
22. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1911. № 9–10. С. 32.
23. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1912. № 2. С. 84–85.
24. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1914. № 3. С. 114-117.
25. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1914. № 6–7. С. 247–251.
26. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1910. № 3–4. С. 57–60.
27. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО.* 1910. № 5. С. 35–39.
28. Устав Киевского вегетарианского общества. К.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1908. 15 с.
29. Уткин С. Несколько мыслей о вегетарианстве. *ВВ.* 1917. № 4. С. 4–6.

REFERENCES

1. Brang P. Osobye sud'by russkogo vegetarianstva [Special Destinies of Russian Vegetarianism], *Neprikosnovennyj zapas*, 2006, **Vol.** 2 (46). [Online source]. Rezhim dostupu: http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/br10.html
2. Brang P. *Rossiya neizvestnaya: Istoriya kul'tury vegetarianskikh obrazov zhizni s nachala do nashikh dnej* [Unknown Russia: History of Vegeterian Lifestyle Culture from the beginning till now], Per s nem. A. Bernol'd i P. Brang, Moscow, Yazyki slovyanskoj kul'tury, 2006, 568 p. [in Russian]**.**
3. V Kievskom Vegetarianskom obshhestve [In Kyiv Vegetarian Society], *Vegetarianskij Vestnik (nadali VV)* [Vegetarian Bulletin (further – VV)], 1914, **Vol.** 3, pp. 4–6 [in Russian]**.**
4. V Kievskom Vegetarianskom Obshhestve [In Kyiv Vegetarian Society],*VV*, 1917, **Vol.** 1, p. 12 [in Russian]**.**
5. V Kievskom Vegetarianskom Obshhestve [In Kyiv Vegetarian Society],*VV*, 1917, **Vol.** 2, p. 12 [in Russian]**.**
6. Vegetarianskaya stolovaya Soveta Kievskogo Vegetarianskogo Obshhestva [Vegetarian Canteen of the Kyiv Vegetarian Society Council], *Vegetarianskoe Obozrenie (nadali VO*) [Vegetarian Review (further – VO)], 1909, **Vol.** 2, pp. 24–26 [in Russian]**.**
7. Vegetarianskaya stolovaya Soveta Kievskogo Vegetarianskogo Obshhestva [Vegetarian Canteen of the Kyiv Vegetarian Society Council], *VO*, 1909, **Vol.** 3, pp. 33–35 [in Russian]**.**
8. Estestvennaya zhizn' i vegetarianstvo [Natural life and vegetarianism] 1 *Al›manakh Moskovskogo Vegetarianskogo Obshhestva* [1st Al'manakh Almanac of the Moscow Vegetarian Society], Moscow, Tip. Krasnogo kalendarya, 1913, 193 pp. [in Russian]**.**
9. Kiev [Kyiv], *VV,* 1915, **Vol.** 13–14, pp. 27–28 [in Russian]**.**
10. Kiev [Kyiv], *VV*, 1915, **Vol.** 3–4, p. 18 [in Russian]**.**
11. *Kievskie Vesti* [Kyiv News], 1907, **Vol.** 147 [in Russian]**.**
12. Korablev L.P. *Pyat' let iz zhizni Kievskogo vegetarianskogo obshhestva, 1908–1913* [Five years from the life of the Kiev Vegetarian Society. 1908-1913], L. Korablev, Kyiv, Tip. G.I. Gurskogo, 1914, 27 p [in Russian]**.**
13. Prokhas'ko O. Chto takoe vegetarianstvo? [What is Vegetarianism?], *VV*, 1917, **Vol.** 2, pp. 1–6 [in Russian]**.**
14. Staryj Vegetarianets i S.O. Perper. Po miru [An old vegetarian and S.O. Perper. Worldwide], *VO*, 1913, **Vol.** 2, pp. 86–88 [in Russian]**.**
15. Staryj Vegetarianets i S.O.Perper. Po miru [An old vegetarian and S.O. Perper. Worldwide], *VO*, 1913, **Vol.** 6, pp. 243–246 [in Russian].

16. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1909, **Vol.** 7, p. 32 [in Russian].
17. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol.** 1, pp. 36–39 [in Russian].
18. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol.** 6–7–8, pp. 89–93 [in Russian].
19. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol.** 9–10, pp. 60–62 [in Russian].
20. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1911, **Vol.** 8, pp. 35–39 [in Russian].
21. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1911, **Vol.** 6–7, pp. 59–63 [in Russian].
22. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1911, **Vol.** 9–10, p. 32 [in Russian].
23. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1912, **Vol.** 2, pp. 84–85 [in Russian].
24. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1914, **Vol.** 3, pp. 114–117 [in Russian].
25. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1914. **Vol.** 6–7, pp. 247–251 [in Russian].
26. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910. – **Vol.** 3–4, pp. 57–60 [in Russian].
27. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol.** 5, pp. 35–39 [in Russian].
28. *Ustav Kievskogo vegetarianskogo obshhestv*a [Kyiv Vegetarian Society Statute], Kyiv, T-vo «Pechatnya S.P. YAkovleva», 1908, 15. p. [in Russian].
29. Utkin S. Neskol'ko myslej o vegetarianstve [Few Thoughts about Vegetarianism], *VV*, 1917, **Vol.** 4, pp. 4–6 [in Russian].

© Olena Pyvovarenko
(Kyiv)
https://orcid.org/0000-0002-0941-8070

KYIV PUBLIC VEGETARIAN CANTEENS IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

For the first time the article reflects a research on the launch of public vegetarian canteens by Kyiv Vegetarian Society in the beginning of the 20th century. For now, there are no particular researches on this topic.

Having used chronological, statistical, deductive and system analysis methods, we believe, that the launching of the First Vegetarian Canteen in Kyiv was proved to be inextricably linked to the foundation of Kyiv Vegetarian Society. Moreover, the fact of opening the canteen is a history of this Society.

It has been discovered, that considering the inertness of the vegetarian community, this project succeeded solely due to the efforts of true enthusiasts of the vegetarian idea, M. Pudavov and his wife K. Kondrakovska. They united Kyiv supporters of the vegetarian idea into the Society and became both founders and main investors of the First Vegetarian Canteen in Kyiv, which gained an official name 'the Canteen of Kyiv Vegetarian Society Council'.

Unfortunately, their efforts weren't evaluated properly, but even were generally subjected to contempt. M. Pudavov, who was a Head of Kyiv Vegetarian Society, was accused of the fact, that he actually established a private canteen, abusing official authority. Although, there are no doubts, that M. Pudavov acted in the interests of the Society and suggested to transfer the canteen to the Society's property. But members of the Society expressed their interest only when the canteen became profitable. As a result of long debates, Kyiv Vegetarian Society got profitable the First Canteen for free and enjoyed benefits. The Canteen became the main funds provider. This money allowed the Society, as a collective owner, to open a chain of successful canteens.

The premises of the foundation and stages of canteens' development were traced. Thus, in two years from its opening, the First Canteen served 700 people every day. Such success prompted the Society to open the second canteen in 1911. Very soon it started to show similar to the First Canteen growth rate. In 1914 the third canteen was opened. Later on the Society opened the fourth canteen, but due to occupation of Kyiv in 1916, it had to suspend its functioning. Concerning other three canteens, they proceeded even in such harsh conditions and showed quite good results.

The addresses of these canteens were discovered. Based on discovered and reflected in the article statistical data, the dynamics of visiting and profitability growth were analyzed. They didn't slow down neither in the conditions of high competition, nor during World War I crisis. Moreover, during the War there was an increase in the attendance of public vegetarian canteens. General crisis of food supply heavily affected prices. Vegetables and greens were usually cheaper than meet products and this fact increased popularity of vegetarian places. In these canteens people could get lunch for lower price than in a traditional one.

The commercial success of the Kyiv public vegetarian canteens had no analogues on the territory of the Russian Empire. It was caused by constant attention of the Society members to canteens, properly organized supply (even in conditions of war), control, good location and attractive pricing policy. There was a special Commercial Commission, which took care of all business. At the same time, famous con-

noisseurs of vegetarian cuisine worked on receipts and assortment. The daily maintenance of more than 1,000 people per day gives every reason to believe, that it was a large and exemplary enterprise.

At the same time, popularity of vegetarian canteens during the whole assessed period can't be equated with the proliferation of vegetarian ideas. It was primarily economic in nature, thanks to relatively low prices for vegetarian dishes that attracted poor clients, first and foremost students, who traditionally were accounted for more than 50% of visitors. At the same time the effect of popularization of vegetarianism can't be completely rejected.

Key words: Kyiv, vegetarianism, lunch, cuisine, canteen, catering.

До редакції надійшла 6.09.2018.

УДК 316.454.52:314.15.044–057.85:94(437.3)
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.4

© Ольга Зубко
(Вінниця)
https://orcid.org/0000–0002–7052–1472

МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В МІЖВОЄННОМУ СВІТСЬКОМУ ПРОСТОРІ ЧСР: АНОМАЛІЇ, ФОБІЇ, ПАТОЛОГІЇ ТА ДЕВІАЦІЇ (1921–1939)

Питання міжособистісних відносин, в першу чергу, індикатор політичних настроїв, а ще – виразник повсякденного життя. Спілкуючись щодня в повсякденному житті, емігранти будували величезну конструкцію, звану еміграційним суспільством. З урахуванням того, що воно беззаперечно підпорядкувалося загальним еміграційним тенденціям 1920–1930-х рр. Так, на перших порах, особливо в кульмінаційні роки «Руської допомогової акції» (1921–1925), життя української еміграційної спільноти ЧСР набуло певної стабілізації й наскрізь просякнулося «концепцією швидкого повернення». В 1925–1928 рр. українських вихідців зачепило «поворотництво». 1930-ті принесли нові клопоти: світову економічну кризу, а, отже, закриття чехословацьких ринків праці, фактично – безробіття. А з 1938 р. у двері українських вигнанців постукала Друга світова війна. Тому зворотнім боком еміграційної конструкції, як і будь-якої конструкції загалом, виступали: аномалії (євгеніка), фобії (страх залишитися голодним), патології (надмірне кепкування один над одним), девіації (пиятика та самогубства).

Ключові слова: українська міжвоєнна еміграція, Чехословаччина, неформальне спілкування, девіація, фобії, аномалії, патології.

Дослідження неформального відображення трансформації життєвого позиціонування українських вихідців – здебільшого, прерогатива соціальної психології та соціології. Тоді як в історичному контексті – питання міжособистісних відносин – в першу чергу – індикатор політичних настроїв, а ще – виразник повсякденного життя.

Фінський історик Тімо Віхавайнен, котрий спеціалізується на дослідженнях історії Росії та Радянського Союзу, спеціально підкреслював, що XX ст. є на диво подвійним: з одного боку, воно – «епоха потрясінь, помилкових рішень, вбивчих помилок, необачних інтриг», і в той же час – це шалена хвиля величезних потужних соціальних змін [2, с. 5]. А як відомо, в переломні роки саме буденність перетворюється в центр активного культурогенезу: в колізіях побутової невлаштованості зароджується й формується обрис майбутнього. В свою чергу, коли в реальному житті рвуться усталені зв'язки, щось подібне відбувається і в людській психіці.

Вагомо й те, що еміграційну повсякденність не можна зрозуміти виключно через аналіз норм побуту та етики з етикетом. Навіть пряме зіставлення побутово-етично-етикетних норм і аномалій не дасть повної картини повсякденності українських вихідців. На допомогу досліднику тут залучається категорія так званого «нормального винятку», що дозволяє виявити тонкий механізм надбудови людських практик виживання – міжособистісне спілкування.

«Ахіллесовою п'ятою» історіографії вивчення трансформації життєвого позиціонування українських вихідців у ЧСР (й, зауважимо, вихідців загалом) є напрочуд слабке віддзеркалення їх поведінкової історії. Це питання дуже актуальне, бо історики й досі сперечаються: як наблизитися до розуміння суті соціальних процесів, як відтворити справжні думки, цінності, сподівання пересічних людей в умовах нестабільності й моральної самоцензури.

Міжособистісне спілкування українських

емігрантів було, насамперед, історичною дією – тим, що мало тенденцію до повторення, на противагу події, яка несла риси надзвичайності й неповторюваності. Саме емігранти, спілкуючись щодня в повсякденному житті, будували величезну конструкцію, звану еміграційним суспільством. Першими до міжособистісного спілкування, як певної історичної дії загалом, звернулися представники шкіл символічного інтеракціонізму та феноменологічної соціології, для яких атомами соціальної взаємодії виступали, власне, суб'єкти, їх дії, і реакції на дії один одного: М. Вебер, з розподілом соціальних дій за ступенем свідомості; Т. Парсонс, із зосередженням уваги на механізмах дії соціальних норм та А. Шюц, котрий описав механізм появи соціальних дій як таких. Таким чином, соціальна взаємодія типізувалася в нормах, що полегшували еміграційне повсякденне життя [14].

Говорячи про еміграційне повсякденне неформальне спілкування, доречно ставити питання про те, хто кого, в кінцевому рахунку, «унормував» – держава-донор українських посіпак, або, навпаки, відображена у спілкуванні інерція українських традицій та українського побуту (реципієнт) змінювала саму парадигму чехословацької влади? Адже саме після соціальних катаклізмів (програних національно-визвольних змагань) особливо «хотілося жити». І це, знову підкреслимо, ілюструвалося міжособистісним спілкуванням.

Хоч українська міжвоєнна празька еміграція була, здебільшого, політичною еміграцією, вона беззаперечно підпорядковувалася загальним еміграційним тенденціям 1920–1930-х рр.

1920-ті рр. були, справді «золотими роками» у Європі. Не стала виключенням і Чехословаччина, котра, по закінченні Першої світової війни, здобувши незалежність, вступала в еру добробуту та процвітання. Окреслені процвітання та добробут виказали себе, в першу чергу, завдяки входженню в повсякденне життя пересічних чехословаків технічних новинок: радіоприймачів, порохотягів, холодильників, пральних машин, що свідчило, насамперед, про масове виробництво та використання електроенергії в країні. Розвиток хімічної науки в Республіці, в свою чергу, призвів до виробництва не тільки штучного каучуку (шини, транспортерні стрічки, іграшки, взуття (Bata Shoes), а й до появи пластмаси, капрону, нейлону, стійких емульгаторів, різноманітних синтетичних розчинів, що здійснило справжній переворот як у металообробці з деревообробкою, так і в моді з косметологією. Хімічні розробки тягли за собою розвиток таких нових наукових напрямків у природничих науках, як хімічна фізика, біофізика, біохімія, геофізика та геохімія. Поруч широко крокували медицина (з'явилися електрокардіограф і електроенцефалограф, були виділені групи крові, відкрилися двері для хірургії пересадки органів). Стався прогрес у виробництві двигунів та автомобілебудуванні (концерн Škoda Auto). Набирали силу кіноіндустрія, радіомовлення та телебачення.

1930-ті, натомість, внесли певне коригування в життя міжвоєнної ЧСР. Країну, орієнтовану на зносини з усіма державами, охопила світова економічна криза, яка до усього, як було зазначено, затяглась аж до 1935 р. У тому ж таки 1935 р. президентом ЧСР став Едуард Бенеш – соратник Т. Масарика. Попри те, що він намагався продовжувати політику свого попередника, змушений був однак рахуватися з виходом на авансцену світової історії монстрів-диктатур. І хоча Чехословаччина була учасницею Малої Антанти – військово-політичного «тилового» союзу у Східній і Центральній Європі, створеного з ініціативи Франції, вона не уникла прямого «спілкування» як з нацистами, так і з комуністами. Так, з 1934 р. розпочалися дипломатичні зносини між ЧСР та СРСР, а в березні 1938 р. внаслідок Мюнхенської згоди Чехословаччина була поділена: до Третього Рейху відійшла Судетська область і прикордонні чехословацькі райони з Австрією; до усього колишній ЧСР «довелося» задовольнити також територіальні претензії Польщі та Угорщини. За таких обставин, країну швидко охопила інфляція, стрімко зросло безробіття. В 1930-х рр. у ЧСР добре хіба що себе «почували» традиційні пивоварні та швейцарська фірма Nestle. Ще в двадцяті роки компанія Nestle вирішила вийти за межі свого звичного асортименту (дитячих сумішей та згущеного молока) і розпочала виробництво шоколаду, яке стало провідним флагманом її діяльності довгий час. Саме молочний шоколад став тією «чарівною паличкою», яка дозволяла в нестабільних умовах отримувати дивіденди саме в ЧСР. В асортименті компанії з'явилися також: розчинний напій «Міло», молоко з солодом, порошкова паста для дітей, а в 1938 р. Nestle викинула на європейські ринки й поготів «бомбу» – добре відому нам розчинну каву Nescafe. Остання викликала справжню світову сенсацію. Не один раз горнятко швейцарської кави виручало і «українських пражан».

На превеликий жаль, українські вихідці, не маючи стартових капіталів й стабільних потуж-

них фінансових потоків у руках, враховуючи свій невизначений соціальний статус, зараховувалися, так би мовити до «третього ешелону» пересічних чехословаків. Однак, переймаючи найкраще за скрутних умов та відсутності коштів, вони прагнули водночас відстояти й своє.

Біологічна та й психічна жага до життя першочергово змусили українську еміграційну інтелігенцію звернути увагу на стан свого здоров'я і разом з цим на проблему довголіття. І це не було дивним, бо серед празької «богеми», як наслідок «віденської моди», в 1920-х вже намітився характерний інтерес до «омолодження організму» в цілому. (Хоча, забігаючи наперед зауважимо, що в силу професії, українські еміграційні лікарі виявилися найбільш неговіркими співрозмовниками в неформальному спілкуванні). Тому, намагаючись локалізувати, а то й вилікувати дошкульні для українського еміграційного осередку туберкульоз, венеричні захворювання, тиф та «інфлюенцу» (грип (англ. Influenza, фр. Grippe) – О. З.), як важкий спадок «іспанського грипу» 1918–1919 рр., «Спілка українських лікарів у Чехословаччині» (1922–1940) взялася до заборонених нині в світі досліджень з галузі євгеніки. Українська дослідниця Н. Коцур зазначає, що найбільшим прихильником євгеніки був, голова СУЛЧ – Б. П. Матюшенко (1922–1935), і що головне, він вбачав у євгеніці науку здебільшого про спадкові «батьківські» якості [5, с. 140]. Крім нього, у команді українських євгеністів перебували: Степан Літов (терапевт), Всеволод Гармашів (хірург), Антон Гончаренко (терапевт), Наталія Мазепа (бактеріолог), Володимир Наливайко (хірург) [7, с. 221–22]. Тобто, євгеніка позиціонувалася українськими вченими виключно як напрямки генетики та соціальної гігієни.

Потрібно відзначити, що українські лікарі, як і лікарі інших держав, – категорія людей, котра в умовах еміграції практично не змінювала свій фах і котра у буденному емігрантському житті, підкреслимо вкотре, була не надто балакучою. Неформальне спілкування лікарів, якщо і відбувалося, то виключно серед «своїх» й на «свої» теми. Такому стану речей сприяла «клята» емігрантська лікарська доля. Чехословацька «Палата лікарів», якби передбачаючи навалу талановитіших вихідців з колишньої Російської та Австро-Угорської імперій, подбала про усунення конкурентів. Кожен лікар-емігрант ще з 1922 р. підписував так званий «реверс» – документ, за яким він зобов'язувався не займатися лікарською практикою на території Чехословаччини. (Зауважимо, що такий же документ підписували ті українці і ті всі «не чехи», котрі навчалися лікарської справи безпосередньо в Карловому університеті або інших чехословацьких медичних вузах). Тоді, як відсутність лікарської практики протягом трьох років на території ЧСР, за наявності диплому лікаря, отриманого поза територією країни, юридично анулювала диплом. СУЛЧ, за таких обставин, фактично, рятувала ситуацію. (Діяльність спілки була настільки ефективною, що в 1924 р. на її потреби з грошових фондів «Руської допомогової акції» було виділено 122 000 чехословацьких крон. Майже 4000 американських доларів за курсом чехословацької крони до американського долару в 1923–1933 рр. як 100:3. – О. З.). Для українських лікарів ще одним рятівним колом були також літні відпустки своїх чехословацьких колег. За півтора-два місяці інтенсивної практики можна було сформувати коло власних пацієнтів (займаючись ними згодом нелегально) та заробити більш-менш пристойні гроші, які дозволяли проіснувати при прожитковому місячному еміграційному мінімумі в 1000–1200 крон протягом півроку.

За деяким, не до кінця перевіреними, даними, Борис Матюшенко в колі друзів інтелігентів-інтелектуалів збирав інформацію відносно того питання, яке нині характеризується твердженням «На дітях геніїв (інтелектуалів) природа відпочиває». Перша його публікація з даної проблематики вийшла в шостому (останньому) еміграційному випуску «Українського медичного вісника» (1925 р.). Вона так і називалася: «До питання про розмноження інтелігенції» [13, с. 104–109]. Коли ж в 1930-х євгеніка в різних країнах почала розумітися по-різному, (в США вона повинна була викорінити алкоголізм, проституцію та спадкові психічні захворювання; в СРСР спрямовувалася на створення нової генерації людини – «гомо совєтікус»; а в Третьому Рейсі, набувши містичного забарвлення, кинулась винищувати «дітей темряви» – «нижчі раси»), прихильність до неї та її впровадження в життя стали небезпечними.

Що цікаво: українські еміграційні лікарі ніколи не кепкували над аномальними (потойбічними) темами та виразними людськими фізичними вадами й хобі, як інженери або вчителі. Не мали вони (лікарі) яскраво виражених або прихованих аномалій, фобій, патологій, уникали девіантної поведінки. (Наприклад, російське еміграційне суспільство в ЧСР подекуди вживало так званий «балтійський чайок» – морфій разом із горілкою. Тоді як для українців вживання наркотичних речовин не було характерним). Проте

завжди «люди у білих халатах» були об'єктами кепкувань інших через те, що, намагаючись дотримуватися в раціоні харчування добової норми споживання білка, 250 грамів, постійно вживали жирні нордичні оселедці з цибулею. Зрозуміло, що запах нордичного оселедця на додачу з цибулею намагався маскуватися, проте з часом він так в'їдався, що й навіть не відчувався самими ескулапами [4, с. 32–33].

Значно компанійською та веселішою категорією неформальних співрозмовників були інженери та юристи. Якщо з юристами зрозуміло, то до категорії інженерів належали: лісівники, пасічники, хіміки, технологи, механіки, агрономи, кооператори, економісти, гідротехніки та меліоратори. Тобто, практично все викладацтво й студентство (як колишнє, так і тогочасне) Української Господарської Академії в Подєбрадах. Для цієї категорії українських вихідців у ЧСР заборонених соціоприйнятних тем у міжособистісному спілкуванні практично не було. Обговорювалися: кращі марки чеського пива (О. Ейхельман); сорти вирощуваних професором В. Іванисом помідорів; дегустація закарпатських кавунів (Б. Мартос); балет та жіночі принади (В. Сімянців); розведення курей та розробка новаторських інкубаторів (В. Прохода); специфіка картяцьких ігор (І. Майстренко); марки автівок (Ф. Сумневич); питання придбання дешевого житла, їжі, одягу; пошук роботи, відвідування театральних вистав і фотовиставок тощо.

Так, наприклад, Валентин Сімянців згадував, як у листопаді 1924 р. вперше опинився в «Народні Дівадлє» – Національному театрі, де ставили того дня «Лебедине озеро». Зрозуміло, був він не єдиним українцем на виставі. Отож, підсвідомо фіксував реакції своїх друзів та знайомих щодо театрального дійства. Тому і переповідав згодом у дружньому колі: «…Крутив там на сцені партнер зірку пріма-балерину сюди й туди, бігав по сцені, підкидав її на всі боки. І підкинув так, що на гальорку блиснула її задня частина ноги. Простягнулася в повітрі до одного нашого горішнього глядача. І тут же голоси: «А оце й нам, дякую, що не забули!». Далі вже інші зауваги – і регіт… регіт….» [11, с. 70].

Українська еміграційна інтелігенція в ті часи багато читала, (читання та той же театр частенько замінювали фізіологічний голод, бо жилося справді впроголодь), отож була обізнана зі світовими книжковими новинками, які гаряче обговорювалися. В 1927 р. світ побачив роман Олексія Толстого (якого, зауважимо, російські колеги «по нещастю» називали виключно «червоним бароном»), «Гіперболоїд інженера Гаріна». Як російський, так і український еміграційний осередок у Празі заполонив неймовірний сюжет твору: науковець-іммігрант Петро Гарін винаходить новий різновид зброї і з його допомогою захоплює безлюдний острів у Тихому океані, де починає видобуток золота просто з надр Землі. Завдяки доступу до необмежених запасів золота, Гарін підриває золотий паритет, скуповує промисловість США і стає диктатором США П'єром Гаррі. Але незабаром його диктатура руйнується, внаслідок захоплення гіперболоїда під час повстання групою революційних робітників острова з працівником «УгРо» Шельгою на чолі.

І хоча сюжет твору був до вподоби празькому українству, українська еміграція, кажучи іншими словами, прагла літературного реваншу. І він – настав. Вже наступного року примхливе, розбірливе українське еміграційне читацьке середовище проковтнуло як «Фатальні яйця» М. Булгакова, так і «Сонячну машину» В. Винниченка. Особливо жваво та гостро дебатувалося щодо «Сонячної машини», оскільки першим редактором твору був Василь Сімович – на той час професор, проректор і завідувач кафедри української мови Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі [1]. Сюжет роману Винниченка зовсім не поступався сюжету роману Толстого: Рудольф Штор відкриває «сонячний мінерал», який може практично напряму перетворювати енергію Сонця на їжу. Результатом цих досліджень і стає створена Рудольфом сонячна машина – нехитрий пристрій, схожий на м'ясорубку, до якої прикріплене скло з мінералом. У машині можна перемолоти будь-яку траву або листя, головне, щоб на неї через скельце потрапило сонячне світло, і тоді фарш перетворюється на багату калоріями їжу – «сонячній хліб», – яка практично замінює всі необхідні людині продукти. Однак потрібно було пам'ятати: обертаючи ручку машини, людина повинна була обов'язково окропити фарш своїм потом, бо без цього «сонячного хліба» не можливо було отримати. Міркуємо, таке жваве й гостре обговорення саме Винниченкового твору спричинене тим, що йшов 1928 р., «Російська допомогова акція», фактично, була згорнута, і тому для еміграції питання харчування ставало напрочуд актуальним, відсунувши на другий план політичний контекст. ЧСР вже наприкінці 1928 р. стояла на порозі світового економічного колапсу: ціни стрімко зростали, закритий і до цього ринок праці для емігрантів, ще щільніше зачинявся. І це не могло не хвилювати.

Найбільш веселою, дотепною, гаміркою, товариською, але, водночас, й схильною до аномалій, фобій і девіації, емігрантською категорією, виступало вчительство, науковці, працівники бібліотек та фахівці з музики. Вочевидь, це в свою чергу пояснювалося тим, що в емігрантському «рейтингу професій» (1923–1933 рр.) вчительство утримувало почесне «золото» («срібло» було за інженерами та економістами, а «бронза» – за медиками та юристами) [16]. І справді, архівні та історіографічні джерела формують враження про те, що ця нібито «легковажна й подекуди безтурботна» категорія українських посіпак в ЧСР, якщо не «давній анахронізм і раритет», то «модерн, з претензією на фантасмагорію (вид спектаклю – О. З.)». Неформальне спілкування вчительства, науковців, бібліотекарів та музик оберталося, здебільшого, навколо один одного.

Так, професора-історика Маркіяна Антоновича Терлецького (1885–1963) ніхто ніколи в дружньому празькому колі не називав Паном Маркіяном або вельмишановним Маркіяном Антоновичем. Натомість, звучало влучне «наша Жердина»: «Довгий був сам і все у ньому було довге: ніс, руки, ноги, портфель, думки» [11, с. 61]. Лектору-хіміку Івану Майстренку діставалося за його постійні поспіх та розгубленість: «Зросту невеликого, а постава в добрих пропорціях. Все кудись поспішав. Справляв враження людини сполоханої, що згубила своє сідло і в розпачі щось шукає. Портфель під пахвою, напханий по нікуди, а в руках ще й книжки. В клясі він викладав з портфеля всю начинку, щось шукав і майже нічого не знаходив. Тоді розгублено дивився і починав лекцію, перед тим, довго розпитуючи клясу: «Де ми стали минулого разу?». Людяний» [11, с. 62].

Професор Борис Миколайович Мартос (1879–1977) й поготів був улюбленим об'єктом анекдотів через свою пунктуальність та фобію все перевіряти ретельно по декілька разів, навіть зроблене власноруч. Про нього казали, що, нібито виходячи з хати і замкнувши двері, він ще раз відчиняв їх, щоб перевірити чи не забув він ключі зсередини [3, с. 217]. Діставалося й доценту Василю Костянтиновичу Короліву (1879–1941) за його дріб'язковість та прагнення все прорахувати наперед. Відомий нам ветеринар-письменник Василь Королів (Старий) вважав себе комерсантом і дуже практичною людиною. Розповідали, що він аби мати можливість викладати і в Празі, і в Подєбрадах, знайшов собі будиночок в місцевості рівно віддаленій від обох міст (м. Мельник – О. З.). Від його будинку в обидва боки було їхати потягом рівно 2 години 30 хвилин [3, с. 217].

Платоніда Щуровська-Росіневич (1893–1973) – «права рука» Олександра Кошиця, лектор класу хорового співу УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі, – вела мову переважно про політику та туберкульоз: «… Що й казати, окрім хвороби, що вже два роки точить мій організм. І відкіля воно взялося на мою голову, трубно і придумати, – мабуть, треба підвести себе під категорію всіх емігрантів, доля яких, здається, всіх однакова. Одначе, розкажу хіба вам про свою галечу. Гадаючи, що це серце почало мене турбувати, лікувалася від серця, обходила усіх лікарів…В січні 1927 року і зовсім звалилася з ніг. Прийшлося звернутися до спеціялістів більш вузьких, по внутрішнім боротьбам, і тут тільки вияснилося в чім діло. Оказалося, що і мене не минула тяжка емігрантська доля: вчепився і до мене туберкульоз, правда втішають, що нібито в легкій формі. У нас зараз це настільки модно серед нашої еміграції, що як яка здорова людина і вирветься хвацько з рядів нас зарядних смертних, то навіть загальне здивування викликає…. Завіз мене старий (чоловік, Микола Олександрович Росіневич (1893–1946) – О. З.) від Праги в сосновий ліс, на 230 метрів вище від неї. От сиджу зараз в глухій дєрєвні, живу по годинам, дихаю сосновим повітрям та годуюся як «на убой»: жую розтоплене сало, яйця (які мені вже остогидли за 5 місяців) та заливаюся молоком. Рознесло мене, хвала Богу, порядком (щось 8 кіло прибавила у вазі)…Болгарія для мене відсунулася. Болгари панічно бояться емігрантів. У Варні – малярія, а кімнати дорогі. 3000 левів за кімнату, це щось близько 750 корон… » [14, арк. 170–171].

А ось професор Дмитро Іванович Чижевський (1894–1977) «доконував» своїх товаришів по нещастю не тільки тим, що вигравав суперечки на гроші, запам'ятовуючи номера всіх проїзних квитків, а й «чортівнею», й любов'ю до котів. Так, для обліку своїх гостей Чижевський мав «Книгу гостей і скарг», а свої щотижневі домашні семінари з філософії й славістики завершував ритуальними «буршівськими» вечірками (вживався алкоголь та дозволялося тютюнопаління – О. З.), на яких до того ж частував студентів стравами власного приготування. Котів він просто обожнював, (ці тваринки жили в кожній його оселі – О.З.), і він не раз підкреслював колегам, що з котами набагато цікавіше розмовляти, ніж з людьми. Та все ж, найбільше дошкуляла еміграційній громаді Чижевська «чортівня». Дмитро Іванович був переконаний, що чорти – це істоти реальні, а, до усього, вони зеленого кольору. Тому, студентам

і студенткам заборонялося приходити на його лекції та семінари у одязі зеленої палітри. Тих, хто порушував цю вимогу, професор просто виганяв з аудиторії. А одного разу сталося так, що Чижевського «забули» в бібліотеці. Йому довелося скористатися телефоном аби «визволитися» з бібліотечного полону. Коли ж колеги відімкнули читальну залу, то відразу почули розповідь пана професора про те, що в бібліотеці живуть чортенята і що вони спеціально нахабно переставляють книжки на полицях аби ніхто нічого не міг знайти [8; 9].

Своїми постійними пошуками скарбів у замку Карлштейн підтримував товариські розмови і кубанець Григорій Омельченко: «…Партійний чоловік із запорозькими вусами і проповідницьким виглядом. Написав якусь книжечку і з неї читав. Отже, вченням вганяв у сон. Безконечний потік імен і дат. Моймири, Пржмисловці, Карли гужем крутилися у війнах без кінця краю десь у туманах і повисали на очах темною заслоною, накладаючи неповторну втому. Очі мимохідь поверталися до вішаків з одягом. І так хотілося все те поскидати на підлогу і віддатися зморюючому хотінню спати» [11, с. 63].

Інтригувала й українське «безтурботне й подекуди легковажне вчительство» й містика: легенда про «Білу Пану» – найвідомішого привида замку Рожмберк-над-Влтавою. Легенда оповідала: колись, за давніх давен, жив у цьому замку барон Рожмберк. Це був хитрий і жадібний пан, котрий не цурався нічого аби тільки воно поповнювало його, і без того вже чималий статок. Головним помічником барона Рожмберка був чернець, котрий не тільки займався бароновою документацією, а й допомагав тому захоплювати все нові і нові землі та цінності. Але ось одного разу зажадав барон захопити нечесним шляхом черговий ласий шматочок – земельну ділянку. А так як на цій землі жили родичі ченця, той відмовився складати документи. За це барон Рожмберк стратив ченця. Вмираючи, чернець прокляв самого барона і всіх його нащадків. Була у барона єдина дочка – Перхта, цілком слухняна його волі, яку той намагався якомога вигідніше видати заміж. Нарешті, була знайдена відповідна партія в особі графа Ліхтенштейну. Зіграли весілля, молоді поїхали до палацу нареченого. Та жадібний барон відмовився віддавати обіцяний посаг. Не довго думаючи, молодий чоловік повернув дружину батькові. Так і прожила все життя в батьківському замку Рожмберк нещасна Перхта, нарікаючи на свою злощасну долю. Бо тільки в старості, через багато років, приїжджав до неї, відкинутої, чоловік просити вибачення. Відмовилась пробачити графа Ліхтенштейну горда Перхта. І тоді вже граф прокляв рід Рожмберків. Мабуть, прокляття ці мали якусь силу, тому що Перхта так і залишилася жити в цьому замку, однак уже у вигляді привида Білої Пани, названої так за кольором її сукні. Побачити Пану можна було досить часто. Місцеве населення подейкувало, що рукава її сукні мають здатність змінювати колір – якщо рукава білі, то того, хто побачив привида, чекає весілля. Червоні рукава віщували пожежу, а ось чорні – велику біду.

У замку був і портрет Білої Пани. А на портреті, зроблений за допомогою загадкового шрифту, надпис з коментарем: «Прочитай, що тут написано і станеш володарем казкового багатства». Що теж не могло не інтригувати: «…Однієї місячної ночі гурт нашої молоді пішов на село. Вертаючись, ми побачили юрбу селянок в їх національних чорних хустках, що нагадували крила зловісних птахів. Жінки схвильовано розмовляли і дивилися на замок. Ми підвели очі вгору і...понурий сірий замок з вежами здіймався зубчатою стіною на вершку гори. А по стіні повільно наче плив у повітрі привид… Білої Жінки» [12, с. 115].

Щодо девіантної поведінки, то українське еміграційне громадство в ЧСР, нікуди дітися, – пиячило та подекуди закінчувало життя самогубством. Основні причини пияцтва та самогубства крилися в тузі за Батьківщиною, рідною домівкою, в туберкульозі та безробітті. Ще на початку 1920-х Софія Русова занотувала у своєму щоденнику: «Час-на-час подєбрадське життя захмарювалося – вмирали студенти від туберкульози. Виснажені по таборах організми не мали сили поборювати страшного мікроба, а клімат в Подєбрадах був дуже вогкий і сприяв поширенню цієї хвороби. Справлялися пишні похорони, співали хором «Журавлів» і кожен думав: сьогодні він, а завтра я. І повставала у кожного страшна думка про смерть на чужині, далеко від рідного, веселого краю, від степу широкого. І такий сум обхоплював, що дехто з молодих не міг цього витримати: одні самі переривали нитку життя, другі хапалися за горілку, щоб у ній втопити страшні думки. Багато було цього лиха – піячили і студенти, і професори. Бо нелегко було призвичаїтися до емігрантського життя. Були й інші причини, що викликали сум і зневіру серед емігрантів – це сварки між поодинокими людьми і безробіття… » [10, с. 233].

Отже, неформальне спілкування («нормальний виняток», історична дія) як підвид історії

повсякденності має в своєму аналізі той ключ, який знаходить відповіді на питання: як в екстремальних умовах змогли емігранти вижити та зберегти людську гідність? Як вони пристосувалися до життєвих обставин? Які це мало наслідки для подальшого еміграційного життя?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. «Сонячна машина» В. Винниченка. *Критика.* 1928. № 2. С. 31–43.
2. Вихавайнен Т. Нормы и ценности повседневной жизни. Становление социалистического образа жизни в России. СПб, 2000. 480 с.
3. Єреміїв М. Подєбрадський гумор. *«Хроніка – 2000».* «Україна-Чехія». Ч. ІІ. Український культурологічний альманах. Вип. 29–30. Рік видання VIII. Київ, 1999. С. 216–219.
4. Ковалёв М. В. Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920–1930-е годы: исторические очерки. Саратов, 2014. 115 с.
5. Коцур Н. Спілка українських лікарів у Чехословаччині (20–40-ві рр. ХХ ст.). *Переяславський літопис.* 2016. Вип. 10. С. 136–145.
6. Ляхоўскі, У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX – I-й палове XX ст (да 1939 г.): манаграфія. Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012. 483 с.
7. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами (1918–1939 рр.). Прага, 1943. 608 с.
8. URL: http://tyzhden.ua/History/48042 (дата звернення: 16.04.2015).
9. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_cizhevskij-zavzhdi-zalishavsya-zaga koyu -dlya-tih-hto-z-nim-zustrichavsya–120-rokiv-vid-narodzhennya-vidatnogo-ukrayincya/550907 (дата звернення: 26.07.2017).
10. Русова С. Мемуари. Щоденники. Київ, 2004. 544 с.
11. Сімянців В. Студентські часи. (Спогад). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон, Д. К., 1973. 91 с.
12. Суровцева Н. Спогади. Київ, 1996. 432 с.
13. Український медичний вісник. Неперіодичний часопис клінічної та суспільної медицини. Прага. Ч. 5–6. Серпень 1925 р. 166 с.
14. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 170. Арк.1–14.
15. Циба В., Шайгородський Ю. Соціальна психологія: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Полтава: Дивосвіт, 2009. С. 121–134.
16. Шрамченко, Л. Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах ЧСР. Статистичний нарис. Подєбради, 1926. 34с.

REFERENCES

1. Bilets'kyy O. «*Sonyachna mashyna» V. Vynnychenka* [The Solar Machine]. Krytyka. 1928. № 2. S. 31–43 [in Ukrainan].
2. Vikhavaynen T. *Normy i tsennosti povsednevnoy zhizni. Stanovlenie sotsialisticheskogo obraza zhizni v Rossii* [The norms and values of everyday life. The formation of a socialist lifestyle in Russia]. SPb, 2000. 480 s. [in Russian].
3. Yeremiyiv M. *Podyebrads'kyy humor* [Humor in Podebrady] // «Khronika – 2000». «Ukrayina-Chekhiya». Ch. II. Ukrayins'kyy kul'turolohichnyy al'manakh. Vyp. 29–30. Rik vydannya VIII. Kyyiv, 1999. S. 216–219 [in Ukrainan].
4. Kovalev M. V. *Povsednevnaya zhizn' rossiyskoy emigratsii v Prage v 1920–1930-e gody: istoricheskie ocherki* [The daily life of Russian emigration in Prague in the 1920s – 1930s: historical essays]. Saratov, 2014. 115 s. [in Russian].
5. Kotsur N. *Spilka ukrayins'kykh likariv u Chekhoslovachchyni (20–40-vi rr. XX st.)* [Union of Ukrainian doctors in Czechoslovakia (20–40-ies of the twentieth century)] // Pereyaslavs'kyy litopys, 2016. Vyp. 10. S. 136–145 [in Ukrainan].
6. LJahowski, U. *Ad gomanawcaw da gajsakow. Chynnasc» bjelaruskih maladzjovyh arganizacyj u 2-j palovje IXI – I-j palovje XX st (da 1939 g.): managrafiJa* [From gomanavtsav to gaysakov. Chynnasts Belarusian youth organizations in the 2nd half of the XIX – I-st half of the twentieth century (until 1939): a monograph]. U. LJahowski. Bjelastok: Bjelaruskaje gistarychnaje tavarystva; Vil»nJa: Instytut bjelarusistyki, 2012. 483 s. [in Belarussian].
7. Narizhnyy S. *Ukrayins'ka emihratsiya. Kul'turna pratsya ukrayins'koyi emihratsiyi mizh dvoma viynamy (1918–1939 rr.)* [Ukrainian emigration. Cultural Work of Ukrainian Emigration between Two Wars (1918–1939)]. Praha, 1943. 608 s.
8. URL: http://tyzhden.ua/History/48042 (data zvernenya – 16.04.2015).

9. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_cizhevskij-zavzhdi-zalishavsya-gadkoyu-dlya-tih-hto-z-nim-zustrichavsya–120-rokiv-vid-narodzhennya-vidatnogo-ukrayincya/550907 (data zvernenya – 26.07.2017) [in Ukrainan].
10. Rusova S. *Memuary. Shchodennyky* [Memoirs. Diaries.]. Kyiv, 2004. 544 s. [in Ukrainan].
11. Simyantsiv V. *Students'ki chasy. (Spohad). Chekho-Slovachchyna. Roky 1923–1929 [*Student's times. (Memory). Czechoslovakia. Years 1923–1929]. Vashynhton, D. K., 1973. 91 s.
12. Surovtseva N. *Spohady [*Memoirs]. Kyyiv, 1996. 432 s. [in Ukrainan].
13. *Ukrayins'kyy medychnyy visnyk. Neperiodychnyy chasopys klinichnoyi ta suspil'noyi medytsyny*. [Ukrainian Medical Bulletin. Non-periodical journal of clinical and social medicine]. Praha. Ch. 5 6. Serpen' 1925 r. 166 s.
14. *TsDAHO Ukrayiny*. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 269. Op. 2. Spr. 170. Ark.1–1. [in Ukrainan].
15. Tsyba V., Shayhorods'kyy Yu. *Sotsial'na psykholohiya: navch. posibnyk dlya stud. vyshchykh navch. zakladiv [*Social psychology: teach. tutorial for studio higher educators establishments]. Poltava: Dyvosvit, 2009. S. 121–134 [in Ukrainan].
16. Shramchenko, L. *Ukrayins'ke, bilorus'ke ta hruzyns'ke studentstvo na vysokykh shkolakh ChSR. Statystychnyy narys*. [Ukrainian, Belarussian and Georgian students at high schools of the Czech Republic. Statistical essay]. Podyebrady, 1926. 34 s.

© Olga Zubko
(Vinnytsia)
https://orcid.org/0000–0002–7052–1472

INTERPERSONAL COMMUNICATION OF UKRAINIAN EMIGRATION INTELLIGENCE IN THE INTERNATIONAL RELATION OF THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC: ANOMALY, FOBIA, PATHOLOGY AND DEVIATION (1921–1939)

The informal reflection of the transformation of the life positioning of the emigrants from Ukraine is, mostly part, the prerogative of social psychology and sociology. While the question of interpersonal relations is primarily the indicator of political moods, and, moreover, the indicator of everyday life in the historical context.

And it is well know the routine transforms into a center of active cultural genesis in the watershed years: in the collisions of social disorder, the outline of the Future is born and form. In turn, when in a real life the established connections are broken, something like that happen in the human psyche.

The «Achilles heel» of the historiography of studying the transformation of the life positioning emigrants from Ukraine in the Czechoslovak Republic (and note, the emigrants from Ukraine in general) is a surprisingly weak reflection of their behavioral history. The interpersonal communication among Ukrainian emigrants was, first of all, historical action – that had a tendency to repeat, as opposed to an event that had the features of extraordinary and non-repeatability. The representatives schools of symbolic interactionism and phenomenological sociology, turned to interpersonal communication for they the atoms of social interaction were, in fact, the actors, their actions, and reactions to the actions of each other: M. Weber, T. Parsons and A. Shchyuts.

Although the Ukrainian interwar Prague emigration was, mostly, a political emigration, it unquestioningly follows the general emigration trends of the 1920s–1930s. Thus, in the first instance, especially in the culminated years of the «Russian Aid Action» (1921–1925), the life of the Ukrainian emigration community of the Czechoslovak Republic became to stabilize, was imbued with by the «concept of rapid return» through. In 1925–1928, Ukrainian emigration are affected «turnaround». The 1930s brought new troubles: the global economic crisis (delayed until 1935), and the Second World War was knocked on the door of Ukrainian exiles in 1938.

The 1920s were, in fact, really «golden years» in Europe. After the First World War in Czechoslovak Republic became an era of prosperity and prosperity, did not become an exception. Outlined prosperity and well-being have proven themselves, first of all, due to the introduction of technical innovations in ordinary Czechoslovaks: radio receivers, vacuum cleaners, refrigerators, washing machines, and others. On the other hand the 1930s, on the other hand, made some adjustments in the life of the interwar Chinese SSR. A country, focused on the relations with all the nations, was precipitated by the global economic crisis, which, in addition drag on to 1935. Czechoslovakia had to reckon with access to the proscenium of the world history of monsters-dictatorships.

Ukrainian interwar emigration for the level and can be divided into three categories. Ukrainian emigration doctors proved most taciturn interlocutors in informal communication, instead of their informal rejection was an attempt to join the prohibited eugenic research.

Engineers and lawyers were considerably more sociable and fun category of informal interlocutors. For this category of Ukrainians in the Czechoslovak Republic We stress, practically, there were not forbidden sweets in interpersonal communication.

The teaching the scientists, the staff of the Library and specialists in music, the most funny, witty, gayer, sociable, but at the same time proned to anomalies, phobias and deviations, an emigre category, was. Obviously, this in turn was due to in the emigrant «rating of professions» (1923–1933), the teaching was kept by the honorable «gold» («silver» was kept the by engineers and economists, and «bronze» was kept by doctors and lawyers).

Regarding the deviant behavior, the Ukrainian emigration community in the Czechoslovak Republic, drank and sometimes ends suicide that is got nothing to do with this. The main causes of drunkenness and suicide lay in homesickness, home, tuberculosis and unemployment.

Key words: Ukrainian interwar emigration, Czechoslovakia, informal communication, deviation, phobia, anomalies, pathology.

До редакції надійшла 17.10.2018.

УДК 94:271.222(477)«193»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.5

© ***Ніна Брехунець***
(Переяслав-Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0001–7328-3927

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 30-Х РР. ХХ СТ.)

Метою дослідження є аналіз завершального етапу боротьби тоталітарного режиму проти Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) у другій половині 30-х рр. ХХ ст. як складової частини так званого «Великого терору» 1937–1938 рр. Неупереджене вивчення репресивної політики сталінської влади проти УАПЦ здійснено на основі наукових принципів історизму й історичної ретроспективи та застосовано історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний методи дослідження. Окреслено розвиток і занепад УАПЦ впродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. та її непрості стосунки з радянською владою. Доведено, що УАПЦ у першій половині 30-х рр. ХХ ст. продовжувала залишатися українською релігійною організацією, яка у своїх проповідях закликала віруючих бути українцями, поважати християнську віру, рідну мову, історію, культуру. Тому радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ й сфабрикувала справу «Духовні» про діяльність української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації, а її клір та віруючих репресувала.

Ключові слова: Україна, Українська Автокефальна Православна Церква «Великий терор», тоталітарний радянський режим.

5 серпня 2017 р. вперше на загальнодержавному рівні в Україні відзначено скорботний День пам’яті невинно закатованих комуно-більшовицьким режимом жертв «Великого терору». У постанові Верховної Ради України від 22 грудня 2016 р. №1807-VIII «Про відзначення пам’ятних дат і ювілеїв у 2017 році» за підписом Голови Верховної Ради А. Парубія, зокрема зазначалося, що з метою консолідації та розвитку історичної свідомості українського народу, збереження національної пам’яті вшанувати на державному рівні 2017 р., зокрема й 80 років з дня початку «Великого терору» в Україні 05.08.37 р. та 80 років з часу масових розстрілів української інтелігенції в урочищі «Сандармох» (Карелія, 27.10–04.11.1937 р. День па’мяті 27 жовтня 2017 р.) [12].

Актуальність вивчення заявленої проблематики полягає у тому, що досліджуючи завершальний етап боротьби комуністичної влади проти УАПЦ, тим самим аналізуємо, яким чином тоталітарний режим намагався знищити українські релігійні організації та віру українців у Бога, та перетворити їх на надійні «гвинтики» радянської системи. Наукова новизна статті визначається тим, що на основі аналізу історичної літератури та архівних джерел, показано, як радянська влада намагалася знищити всіх тих, хто не вписувався в її систему цінностей.

Для досягнення мети дослідження поставлені такі завдання: проаналізувати

історіографію та джерельну базу дослідження; розкрити розвиток і занепад УАПЦ впродовж 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. та її непрості стосунки з радянською владою; з'ясувати особливості завершального етапу боротьби тоталітарного режиму з УАПЦ у другій половині 30-х рр. XX ст.

Становленню, функціонуванню та знищенню УАПЦ присвячено низку публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Цією тематикою активно цікавилися дослідники за межами України, зокрема Б. Боцюрків [1], І. Власовський [2], О. Воронин [3], О. Хомчук [17] та ін. Серед модерної української історіографії треба виокремити важливі напрацювання А. Зінченка [5; 6], О. Ігнатуши [14], А. Киридон [7], О. Красільнікової [8], Л. Пилявця [9], В. Пономарьова [10], І. Преловської [11], Ф. Турченка [14], Н. Шип [19] та ін. Разом з тим, незважаючи на наявність значної кількості публікацій прямо й опосередковано пов'язаних із заявленою проблематикою, питання аналізу завершального етапу боротьби радянського тоталітарного режиму проти УАПЦ у другій половині 30-х рр. XX ст. залишається в історіографічному тренді, тому продовжує викликати підвищене зацікавлення у середовищі науковців, зберігаючи актуальність, і потребує подальшого неупередженого вивчення та осмислення в контексті викликів і загроз, які постали перед Україною та українською нацією на початку третього тисячоліття.

Стосовно джерельної бази дослідження, то вона є доволі представницькою. По-перше, це матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), а саме фонд 3984, у якому міститься багато цікавих документів, пов'язаних із утворенням і діяльністю УАПЦ [18]. По-друге, це документальні матеріали, що перебувають на збереженні у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), зокрема фонд 16, у якому містяться матеріали секретаріату ДПУ УСРР – УРСР (Державне Політичне Управління Української Соціалістичної Радянської Республіки – Української Радянської Соціалістичної Республіки). Ці документи (доповіді, спецповідомлення) Управління Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі – УНКВС) по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – НКВС УСРР) про оперативну слідчу роботу по лінії церкви [4]. Автором використано, головним чином, матеріали з ГДА СБУ, які сприяють неупередженому аналізу завершального етапу боротьби радянського режиму проти УАПЦ у другій половині 30-х рр. XX ст., яка є складовою так званого «Великого терору» сталінського режиму проти населення УРСР.

Християнство, як одна з трьох світових релігій, поряд з буддизмом та ісламом відігравала, відіграє і буде відігравати величезну роль у житті українського народу. Одним із важливих складових українського етнокультурного комплексу є християнська релігія, церква, релігійність, благодійність тощо [15, с. 55]. Як справедливо відзначає О. Шуба, так сталося тому, що протягом багатьох століть, релігія всотувалася українцями, глибоко проникаючи спочатку в їх етнічну, а потім у національну свідомість і самосвідомість, воєдино зливаються із національною культурою, народними звичаями і традиціями, святами і обрядами, надаючи тим самим, українській духовності неповторної самобутності [20, с. 67–68].

Впродовж тривалого часу християнство безперешкодно розвивалося в українському соціумі, але коли на території колишньої Російської імперії запанували більшовики, й у 1922 р. утворився Союз Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) ситуація кардинально змінюється. Оскільки у СРСР на державному рівні була визнана панівною лише єдиновірна комуністична ідеологія «марксизм-ленінізм-сталінізм», то будь-які інші конкурентні світоглядні, політичні, духовні, релігійні тощо візії мали бути ліквідовані раз і назавжди.

Незважаючи на поразку Української революції 1917–1921 рр. і втрату суверенної держави, українці отримали у складі СРСР власне квазідержавне утворення – Українську Соціалістичну Радянську Республіку, яка у 1937 р. у зв'язку з прийняттям нової Конституції змінила свою назву, на Українську Радянську Соціалістичну республіку [16, с. 56]. У 20-х рр. XX ст. в Україні розпочалося справжнє відродження українськості в усіх сферах, у тому числі відбувся «релігійний ренесанс». Якщо у 1917–1921 рр. під час Української революції українцям не вдалося скинути духовне ярмо Російської Православної Церкви й відновити власну Помісну Церкву, то дещо згодом вони успішно реалізували свої прагнення.

О. Субтельний влучно зауважує: «Як не парадоксально, але кампанія за самостійну

українську православну церкву досягла апогею за радянської влади. Вважаючи найнебезпечнішим релігійним супротивником Російську православну церкву на чолі з новообраним патріархом Тихоном, радянські власті не перешкоджали виникненню релігійних груп, що підривали вплив існуючої церкви. Тим і пояснюється їхня тодішня терпимість до української церкви» [13, с. 492].

Такі суспільно-політичні тенденції посприяли консолідації проукраїнських сил, й у жовтні 1921 р. у Софійському соборі у Києві зібрався І Всеукраїнський собор, на якому було проголошено створення УАПЦ на засадах автокефалії (незалежності церкви від будь-якої церковної організації, як в Україні так і за її межами), соборноправності (участі вірян поряд з кліром у церковному житті й широкому впровадженні новацій на демократичних парафіяльних, єпархіальних і Всеукраїнських соборах) та українізації (впровадженні у повсякденне сакральне життя української мови і народних традицій). Очільником УАПЦ був обраний Василь Липківський [2, с. 106–136].

За дуже короткий час УАПЦ розбудувала свої структурні підрозділи і набула поваги й популярності у радянській Україні. За свідченням О. Субтельного, у 1924 р. вона вже мала 30 єпископів, близько 1500 священиків понад 1100 парафій (із загальної кількості близько 9 тисяч) та мільйони віруючих, до неї навіть приєдналося багато українських парафій Сполучених Штатах Америки, Канади та Європи [13, с. 493].

Таке кількісне та якісне її зростання дуже стурбувало більшовицьку владу й вона розпочала тотальний наступ на УАПЦ, використовуючи для цього широкий спектр репресивних засобів. Ось так охарактеризував глибинні причини конфронтації УАПЦ із сталінським режимом Митрополит Василь Липківський: «Влада скоро спостерегла, що Українська Автокефальна Православна Церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе «автокефальною», незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протицерковної влади найгірше неприємно; вона нарешті є національна, виховує народ в національній свідомості, а радянська влада проти всякої національної свідомості, особливо української» [10].

У другій половині 20-х рр. XX ст. тоталітарний режим перейшов до активної фази знищення УАПЦ: неодноразово заарештовував Митрополита Василя; залякував і тероризував його прибічників; інспірував проведення Надзвичайного Собору у Києві 28–29 січня 1930 р., який прийняв рішення про її саморозпуск; під час горезвісного сфальсифікованого процесу «Спілки Визволення України» звинуватив багатьох вірян УАПЦ у так званому «українському буржуазному націоналізмі» та репресував їх [2, с. 288–344].

Незважаючи на цей жахливий терор у першій половині 30-х р. XX ст., УАПЦ, очолювана Митрополитом Київським і Харківським (з 1934 р. Київським) і всієї України Іоаном (Іваном Павловським), намагалася відновити свою діяльність, але радянська влада послідовно нищила своїх опонентів, не зупиняючись ні перед чим. Так, 1935 р. Митрополиту Іоану заборонили проводити богослужіння, а згодом його заарештували та розстріляли у 1937 р. [6, с. 132–144].

Врешті-решт, тоталітарний режим вирішив остаточно покінчити з УАПЦ, точніше з тими її «недобитками». З цією метою слідчими НКВС УРСР була сфабрикована справа під назвою «Духовні» про діяльність так званої «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». У преамбулі записки про підсумки агентурно-оперативної роботи з церковниками та сектантами, проведеної з 1 січня по жовтень 1937 р., зазначалося, «що в результаті прийняття «Сталінської Конституції» активізувалося церковно-сектантське підпілля, яке намагається використати оприлюднення Основного Закону СРСР у своїх контрреволюційних цілях. А саме: відродити церковне і релігійне життя; просувати власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоби у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади» [4, арк. 63].

Щоб запобігти реалізації цих «ворожих планів», працівниками НКВС, як підкреслено в їхньому звітному документі, «був нанесений оперативний удар по контрреволюційному церковно-сектантському підпіллю, в результаті якого заарештовано 723 особи, з них 627 осіб вже засуджені. З загальної кількості заарештованих: попів різних орієнтацій – 275 осіб. Церковників і монахів – 199 осіб. Сектантів – 249 осіб. По 67-и групових справах проходять 362 звинувачені особи, із яких по церковниках 193 особи і по сектантах – 169 осіб. Інші справи пройшли в індивідуальному порядку» [4, арк. 64].

Аналізуючи ці сухі оперативні документи, отримуємо важливу інформацію, яких розмірів досягав «Великий терор» в Україні щодо лише однієї страти соціуму – християнського кліру, переважна більшість якого була згодом замордована й репресована. А у цих християн були родини, родичі, друзі, які теж постраждали внаслідок жорстоких репресій. Віряни в СРСР сприйняли демократизм так званої «Сталінської Конституції» 1936 р. і намагалися відродити християнські церкви, релігійне життя громад, а замість свободи віросповідання, отримали кулі в потилиці чи путівки до сталінських концтаборів. Привертає увагу те, що на першому місці у цій «Доповідній записці» на 34-х сторінках, за підписами начальника УНКВС у Київській області старшого майора державної безпеки Шарова та начальника IV відділу УДБ КОУ НКВС старшого лейтенанта державної безпеки І. Соколова, датованої 29 жовтня 1937 р., у місті Києві, значиться справа «Духовні». У цій сфабрикованій спецслужбами справі повідомляється, що «у Києві та Київській області, віднайдена та ліквідована Українська контрреволюційна націоналістична фашистська організація церковників колишньої УАПЦ. Ця злочинна організація прагнула знищити радянську владу в Україні та створити самостійну українську фашистську державу. До центрального керівництва організації, що знаходилася у Києві, належали відомі діячі УАПЦ, а саме архієпископи: 1. Малюшкевич Костянтин (Київ). 2. Карабінович Микола (Умань). 3. Калішевський Юхим (Біла Церква). 4. Самборський Володимир (Біла Церква). 5. Міхновський Юрій (Київ)» [4, арк. 64–65].

У матеріалах слідства детально розписано тактику й стратегію так званих українських «християн-фашистів, а також чіткий план дій: «1. Підготовка кадрів і створення повстанських і диверсійних груп зі складу націоналістичної молоді для підривної діяльності у тилу й збройному повстанні під час війни із західними державами. 2. Підготовка і просування у Ради контрреволюційних націоналістичних і церковних кадрів і знешкодження кандидатур партійних і радянських організацій. 3. Встановлення зв'язків зі старими націоналістичними кадрами й притягнення їх в організацію, а також вербування нових осіб із націоналістичної інтелігенції, петлюрівців та інших вороже налаштованих осіб. 4. Кампанія за відродження української автокефальної церкви у якості легальної бази для націоналістичної роботи. 5. Широка антирадянська фашистська агітація серед українського населення» [4, арк. 65–66].

Зрозуміло, що всі ці закиди заарештованим є надуманими та сфальсифікованими. В умовах жахливої тоталітарної дійсності, тотального контролю НКВС над життям і буттям всіх громадян СРСР, системної роботи «сексотів» (секретних співробітників НКВС), створення і діяльність підпільної організації такого формату та ще й знаними релігійними діячами – це звичайна фальсифікація сталінської таємної поліції. Українські автокефалісти мріяли не про створення підпільних повстанських структур та організацію фашистської держави, а лише про відновлення діяльності УАПЦ, реальне відділення церкви від держави та звичайне релігійне життя для українських віруючих. Але замість порозуміння, релігійні діячі були кинуті до в'язниць, і піддані тортурам.

Загалом по цій справі співробітниками НКВС було заарештовано 30 осіб. Як зазначено в доповідній записці, найавторитетнішими серед них були: «1. Калішевський Юхим Аврамович, архієпископ УАПЦ з вищою духовною освітою, двічі заарештовувався як учасник націоналістичної організації. 2. Малюшкевич Костянтин Сергійович, архієпископ УАПЦ, у минулому член церковної ради української церкви, відомий націоналіст, був близький до лідерів українських націоналістів – Чехівського й Липківського. 3. Карабіневич Микола Сільвестрович, архієпископ УАПЦ, Уманської єпархії, відомий націоналіст. 4. Оровінській Дмитро Пилипович, кол. член Всеукраїнської церковної ради і секретар Митрополита УАПЦ Павловського та ін.» [4, арк. 66].

Від слідчих НКВС, які вели сфальсифіковану справу, сталінський режим вимагав не лише розкрити кількісний склад цієї «контрреволюційної фашистської організації», а й охарактеризувати головні напрямки її діяльності, сфери впливу тощо. Насамперед, довести її спорідненість і спадкоємність із викритими раніше так званими «націоналістичними бандами», особливо зі «Спілкою Визволення України». Так, під час допиту, М. Карабіневич дав такі свідчення: «Я будучи єпископом української церкви, знав що УАПЦ і УПЦ, будучи такою по формі, фактично стала філіалом контрреволюційної української націоналістичної організації так званої «Спілки Визволення України»» [4, арк. 66].

Зрештою, вибиваючи із підозрюваних потрібну інформацією, співробітники НКВС відзначали: «Як встановлено слідством, вка-

зана організація була по суті організаційним продовження контрреволюційної діяльності УАПЦ… Ідеологами і керівниками організації були кол. митрополит УАПЦ Липківський і відомий націоналіст – професор Чеховський, останній був представником від «СВУ» в українській націоналістичній організації церковників й ідеологічно керував нею. Зі знищенням «СВУ» керівний актив УАПЦ пішов у глибоке підпілля. Після деякого затишшя викликаного страхом викриття, у зв'язку з проведенням арештів націоналістів, у 1934 році у Києві був знову створений центр організації» [4, арк. 66–67].

Прив'язуючи неіснуючі, придумані ними самими націоналістичні фашистські організації до УАПЦ, тоталітарний режим, тим самим намагався переконати суспільство у терористично-націоналістичному характері УАПЦ. Цими сфальсифікованими інсинуаціями сталінські посіпаки намагалися виправдати репресії щодо УАПЦ, її кліру та вірян. Після нестерпних тортур заарештовані оббріхували себе й підписували сфабриковані слідчими документи.

У одному з таких матеріалів, а саме у свідченні М. Карабіневича вказувалося: «У 1934 р. у м. Києві на квартирі архієпископа Міхновського Юрія була скликана нарада єпископів УПЦ, яка фактично дала початок існуванню центру української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації церковників. На цій нараді було вирішено розподілити функції та сфери діяльності учасників центру організації наступним чином: Малюшкевич разом з Міхновським і Калішевським повинні були проводити роботу по насадженню осередків організації у м. Києві й найближчих до Києва районах. Карабіневич по Уманській групі районів і м. Умані. Самборський по Білій Церкві. Бийконон в м. Черкасах» [4, арк. 67].

Знаково, що у своїх документах, а саме в їх аналітичних частинах, співробітники НКВС наводили реальні факти жалюгідного стану справ у культурній і релігійній сферах підрадянської України. Зокрема, у матеріалах слідства зазначалося, що учасники центру організації, обговоривши стан справ в Україні, прийшли до спільної думки: «… при Радвладі неможливий розвиток української культури, а також відродження української церкви, призначеної виховувати у народі націоналістичні почуття. Саме тому, було визнано необхідність стояти за відторгнення України від Радянського Союзу, і надавати активну підтримку інтервентам у момент збройного виступу проти СРСР» [4, арк. 67–68].

«Великий терор» 1937–1938 рр. безжально винищував не лише колишніх супротивників тоталітарного режиму, а також тих, хто міг у перспективі (далекій чи близькій), протидіяти сталінській владі, але й пересічних громадян, які не прагнули до будь-яких протиправних дій. Комуно-більшовицька система прагнула залякати всіх потенційних своїх опонентів та настрахати власних громадян. Зрештою, владі успішно вдалося реалізувати свої задуми.

Щодо ймовірного переліку справжніх і вигаданих ворогів режиму, то там фігурували куркулі, духовенство, націоналістично налаштована інтелігенція, колишні петлюрівці, міщани, ремісники, розкуркулені, ті хто уникнув якимось чином виселення, і взагалі особи незадоволені й вороже налащтовані проти радянської влади. Всі вони, на думку співробітників НКВС, мали стати живильним середовищем для поповнення лав «української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації» та її подальшого успішного розвитку [4, арк. 68].

Кадрова політика придуманої сталіністами фейкової фашистської організації мала на меті санкціонувати у подальшому репресії щодо тих категорій населення, які були зазначені у матеріалах слідства. Так, К. Малюшкевич «свідчив»: «Будучи єпископом, я підбирав кадри для української церкви, не по підготовленості до церковної служби людей, а по їх націоналістичних переконаннях» [4, арк. 68].

Тоталітарний режим намагався нав'язати українському народу тезу, що його історія та культура, які не вписуються у догматичні канони «Краткого курса ВКП(б)» Й. Сталіна є неправильними й націоналістичними, а тому потребують кардинального редагування. З цього приводу ось що «засвідчив» заарештований учасник організації, колишній священик УАПЦ з села Войтовці Баришівського району Ісай Кондратенко: «Я суттєво змінив виголошення з амвону проповідей з суто церковного стилю, які говорив раніше, на виключно націоналістичні. Проповіді мої були насичені фактами історичної боротьби українського народу за свою незалежність. Дякуючи цьому, церкву стала відвідувати молодь, яка під враженням моїх проповідей створювала у своєму середовищі організовану групу. Варто відзначити, що на втягнення молоді наша організація робила головну ставку. Оскільки в цьому бачила головні кадри» [4, арк. 71].

Тотожні покази «вибили» ще з одного заарештованого священика села Мар'янівка Гребінківського району Сави Бідношиї: «Я вибрав як форму підготовки ворожих сил виголошення контрреволюційних націоналістичних проповідей, до тексту яких додавав нецерковні, а націоналістичні пісні. Я намагався переконати частину населення про те, що Радянська преса невірно визначає українського письменника Шевченка та його творчість. Я характеризував його як відомого націоналіста» [4, арк. 71–72].

Зрозуміло, що наведені факти потребують верифікації. Головним завданням слідчих було зробити зі звичайних священиків так званих «українських буржуазних націоналістів». Разом з тим, слід відзначити, що в своїх проповідях, які виголошувалися виключно українською, священики апелювали до подій минувшини, проводили паралелі з сучасністю, тим самим давали важливу інформацію для роздумів звичайним українцям. Щодо молоді, то для сталінського режиму вона була головним об'єктом, з якого мали постати бездумні виконавці партійних рішень, воїни непереможної робітничо-селянської червоної армії та будівничі комуністичного майбуття. Тому будь-які посягання на свідомість юнаків і дівчат з боку опонентів розцінювалися як виключно ворожі дії, за які влада карала.

Уже зазначалося, що внаслідок прийняття так званої «Сталінської Конституції», громадяни СРСР де-юре отримали права, як і більшість мешканців розвинених демократичних країн. Проте, якщо у Франції, Великобританії, США ці права були реальними, то у СРСР фіктивними, а якщо хтось із радянського люду мав якісь сподівання, то дуже швидко він їх позбувся. З цією метою сталінський режим намагався дискредитувати, і знищити всіх справжніх і вигаданих ним опонентів, та не допустити їх до Рад усіх рівнів.

Показовими у цьому випадку стали «свідчення» про плановані дії організації контрреволюційної діяльності під час виборчої кампанії до Рад архієпископа Юрія Калішевського: «Найбільш активні учасники контрреволюційної церковної націоналістичної організації почали проводити свою роботу, з часу затвердження VIII Надзвичайним З'їздом Рад нової Сталінської Конституції. Закон про загальне виборче право був сприйнятий організацією своєрідно – контрреволюційно. Ми поставили завдання дискредитувати у більшості населення Конституцію та використати її у контрреволюційних завданнях. Для цього нам були потрібні храми, молитовні будинки, де можна було б підготувати відповідні кадри для зриву майбутніх виборів у Ради трудівників, щоби можна було завербувати їх на виборах, і провести їх проти кандидатур, висунених різноманітними організаціями» [4, арк. 70–71.].

Ще одним важливим напрямком діяльності «фашистської організації», який їм нав'язував тоталітарний режим, це співпраця з зарубіжним українством: «Поряд із проведенням контрреволюційної діяльності в Україні, організація з метою розширення свого впливу на українське населення, яке знаходилося в Америці та Західній Європі, зв'язалась з українськими єпископами Теодоровичем Іваном (США) і Бачинським Євгеном (Швейцарія), від яких отримувала повну інформацію про діяльність української церкви. За дорученням центральної всеукраїнської церковної ради, єпископ Бачинський повинен був виступати на всесвітній церковній женевський конференції, з метою привернення уваги конференції на важкий стан української церкви в СРСР. Коли ж зв'язок організації із закордоном був зруйнований, то за дорученням Малюшкевича, єпископ Міхновський відновив його у 1937 році через Німецьке Консульство у Києві… За надані послуги для організації Німецьке Консульство вимагало від неї надавати йому шпигунську інформацію, одночасно дали вказівку, щоби організація розвивала посилену роботу до виборів у Ради, щодо просування найбільшої кількості учасників контрреволюційної організації» [4, арк. 69–70].

Так репресивне коло замкнулося, звинувативши заарештованих українських священиків УАПЦ у націоналістичній, терористичній, міжнародній, шпигунській, диверсійно-підривній діяльності тощо, сталінські поплічники перетворили їх із звичайних релігійних діячів, у «знахабнілих покидьків-фашистів» і переконаних ворогів радянської влади та СРСР. Жорстоке покарання не забарилася: «Рішенням Судової Трійки при облуправлінні НКВС 17 учасників даної контрреволюційної організації розстріляні, 8-ро – засуджені по другій категорії до 10-и років ВТТ (виправно-трудові табори), а з іншими 5-ма учасниками проводиться слідча робота по виявленню і знищенню нових учасників організації» [4, арк. 72].

Також 1937 р. розстріляний колишній очільник УАПЦ Митрополит Василь Липківський [5, с. 320], а український автокефальний рух та його організаційна структура,

ієрархи, клір, прихильники були репресовані або ліквідовані.

Таким чином, «Великий терор» 1937–1938 рр. став страшно трагедією як для більшості мешканців СРСР загалом, так і для українців зокрема. Хоча тоталітарний режим надав своїм громадянам у 1936 р. «Сталінську Конституцію», яка де-юре обіцяла їм велику кількість прав і свобод, серед яких, значилися і незалежність церкви від держави, свобода віросповідання тощо, а де-факто, все вирішував Й. Сталін, який і запустив репресивний апарат НКВС на повну потужність. Тогочасне суспільство було піддане системним і спланованим репресіям, що забрали життя і здоров'я мільйонів громадян СРСР. Під цей жахливий смертельний прес потрапляли не лише окремі особи, але й цілі організації, зокрема й релігійні. УАПЦ, як своєрідна модерна, церковна структура, що творилася під значним впливом буремних подій Української революції 1917–1921 рр. була українською за духом і за формою та виховувала в українців повагу до національної історії та культури, стала важливим об'єктом «Великого терору». Незважаючи на те, що впродовж другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. УАПЦ послідовно переслідувалася і нищилася репресивними структурам СРСР, вона продовжувала залишатися українською релігійною організацією, й сповідувала любов до України, а її ієрархи та священики у своїх проповідях закликали віруючих бути українцями, поважати рідну мову, історію культуру, звичаї і традиції. Саме тому, радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ та віддала наказ репресивним органам, раз і назавжди покінчити з так званими «українськими буржуазними націоналістами» в рясах. Так була сфабрикована справа «Духовні», про діяльність «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». Тоталітарний режим звинуватив заарештованих віруючих українців у контрреволюційних діях, відродженні церковного й релігійного життя в Україні, просуванні власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоб у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади. Внаслідок значного морального й фізичного тиску (тортур), заарештовані «зізнавалися» у всіх своїх злочинах і надали ті покази, які від них прагнули отримати сталінські поплічники. Загалом по справі «Духовні» проходило 30 осіб, з них згідно рішенням так званої «Судової Трійки» 17 осіб розстріляли, 8-ро відправили до концтаборів, а з 5-ма продовжили слідчі дії. У 1937 р. був страчений і духовний лідер УАПЦ митрополит Василь Липківський. Так, внаслідок комплексних і цілеспрямованих репресій тоталітарного режиму в Україні, УАПЦ припинила свою україноцентричну діяльність, а її залишки були остаточно знищені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання. *Український археографічний щорічник.* Київ. 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 285–294.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4-х т. 5 кн. Репринтне видання 1961 року. Київ. Либідь. 1998 рік. Том 4. (XX ст.). Ч. І. 368 с.
3. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння. 1992. 136 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. О. 1. С. 32. Документи (довідки) доповіді, спецповідомлення управління УНКВС по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до НКВС УРСР про оперативно-слідчу роботу по лінії церкви 1935–1937 р. 32 а.
5. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ: Видавництво «Дніпро». 1997. 424 с.
6. Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ: Українська Видавнича Спілка. 2003. 156 с.
7. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль. 2005. 384 с.
8. Красільнікова О. Український церковно-православний рух: історичні передумови. *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції.* Київ. 2017. Ч. 2. С. 7–13.
9. Пилявець Л. Автокефальна православна церква в Україні. *Людина і світ.* Київ. 1990. №5. С. 19–24.
10. Пономарьов В. «Не бійтеся!» Цими словами Христа звернувся до залякуваних чекістами делегатів церковного Собору митрополит Василь Липківський. *Дзеркало тижня.* 2009. № 11 (739).
11. Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921) Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. *Матеріали наукової конференції.* Київ. 1997. С. 29–49.

12. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році [Електронний ресурс]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807–19
13. Субтельний О. Україна: історія / переклад з англійської. 3-тє видання перероб. і доп. К: Либідь. 1993. 720 с.
14. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна церква. *Вітчизна.* 1989. № 12. С. 166–175.
15. Фігурний Ю. Державницька та етнокультурна діяльність Петра Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України і українців у другій половині XVIII ст. *Часопис української історії.* Київ. 2016. Спецвипуск. 34. С. 51– 59.
16. Фігурний Ю. Ідея соборності України: минуле й сьогодення. *Часопис української історії.* Київ. 2018. Вип. 37. С. 50–61.
17. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнації Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго, Іллінойс. 2002. 622 с.
18. Центральний державний архів вищих органів і управління України. Ф. 3984. Оп. 1, 3.
19. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні. Київ. 1995. 66 с.
20. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ. 1999. 324 с.

REFERENCES

1. Botsiurkiv, B. (1992). Problemy doslidzhennia istorii relihii ta tserkvy v Ukraini u mizhvoiennyi period: dzherela ta yikh opratsiuvannia [Problems of the study of the history of religion and churches in Ukraine in the interwar period: sources and their elaboration]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Kyiv. Vyp. 1. T.4.* 285–294 [in Ukrainian].
2. Vlasovskyi, I. (1998). *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy: u 4-kh t. 5 kn. Repryntne vydannia 1961 roku [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church: in 4 volumes 5 books. Reprint edition of 1961*]. Kyiv. Lybid. Tom 4. (KhKh st.). Ch. I. 368 [in Ukrainian].
3. Voronyn, O. (1992). *Istorychnyi shliakh UAPTs [Historical Way of the UAOC*]. Kensinhton: Voskresinnia. 136 [in Ukrainian].
4. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, (1935–1937). F. 16. O. 1. S. 32. Dokumenty (dovidky) dopovidi, spetspovidomlennia upravlinnia UNKVS po Odeskii, Kyivskii, Vinnytskii, Chernihivskii oblastiakh do NKVS URSR pro operatyvno-slidchu robotu po liniiu tserkvy [The sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. F. 16. O. 1. C. 32. Documents (certificates) of the report, special messages of the control over the UNHCR in the Odessa, Kiev, Vinnytsya, Chernihiv regions to the NKVD of the Ukrainian SSR on operative and investigative work along the line of the church of 1935–1937].* 32 [in Ukrainian].
5. Zinchenko, A. (1997). *Vyzvolytysia viroiu. Zhyttia i diiannia mytropolyta Vasylia Lypkivskoho [Liberated by faith. Life and Deeds of Metropolitan Vasyl Lipkivsky*]. Kyiv: Vydavnytstvo «Dnipro». 424 [in Ukrainian].
6. Zinchenko, A. (2003). *Iierarkhy Ukrainskoi tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhiiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskyi [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Nikolai Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovsky*]. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka. 156 [in Ukrainian].
7. Kyrydon, A. (2005). *Chas vyprobuvannia: derzhava, tserkva, suspilstvo v radianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv. [Time of trial: state, church, society in Soviet Ukraine 1917–1930s*]. Ternopil. 384 [in Ukrainian].
8. Krasilnikova, O. (2017). Ukrainskyi tserkovno-pravoslavnyi rukh: istorychni peredumovy [Ukrainian Church-Orthodox Movement: Historical Background. *Orthodoxy in Ukraine: A collection of materials from the VII International scientific conference*]. *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy II Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kyiv. Ch. 2.* 7–13 [in Ukrainian].
9. Pyliavets, L. (1990). Avtokefalna pravoslavna tserkva v Ukraini [Autocephalous Orthodox Church in Ukraine]. *Liudyna i svit. Kyiv. №5.* 19–24 [in Ukrainian].
10. Ponomarov, V. (2009). «Ne biitesia!» Tsymy slovamy Khrysta zvernuvsia do zaliakuvanykh chekistamy delehativ tserkovnoho Soboru mytropolyt Vasyl Lypkivskyi [«Do not be afraid!» These words of Christ turned to the intimidated caretakers of the church council delegates Metropolitan Vasyl Lipkivsky]. *Dzerkalo tyzhnia. № 11 (739)* [in Ukrainian].
11. Prelovska, I. (1997). VPTsR – orhanizatsiinyi oseredok UAPTs (1917–1921) Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy [VPTSR – organizational center of the UAOC (1917–1921) Ukrainian Church-Liberation Movement and the formation of the Autocephalous Orthodox Church]. *Materialy naukovoi konferentsii. Kyiv.* 29–49 [in Ukrainian].

12. *Pro vidznachennia pamiatnykh dat i yuvileiv u 2017 rotsi [About the commemoration of commemorative dates and anniversaries in 2017*]. zakon2.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807–19 [in Ukrainian].
13. Subtelnyi, O. (1993). *Ukraina: istoriia [Ukraine: History]* / pereklad z anhliiskoi. 3-tie vydannia pererob. i dop. K: Lybid. 720 [in Ukrainian].
14. Turchenko, F., Ihnatusha, O. (1989). Ukrainska avtokefalna tserkva [Ukrainian Autocephalous Church. Homeland]. *Vitchyzna. № 12.* 166–175 [in Ukrainian].
15. Fihurnyi, Yu. (2016). Derzhavnytska ta etnokulturna diialnist Petra Kalnyshevskoho v konteksti ahresyvnoi polityky Rosii shchodo Ukrainy i ukraintsiv u druhii polovyni XVIII st. [State and ethno-cultural activities of Peter Kalnyshevsky in the context of Russia's aggressive policy towards Ukraine and Ukrainians in the second half of the seventeenth century]. *Chasopys ukrainskoi istorii. Kyiv. Spetsvypusk. 34.* 51–59 [in Ukrainian].
16. Fihurnyi, Yu. (2018). Ideia sobornosti Ukrainy: mynule y sohodennia. [The idea of the unity of Ukraine: past and present]. *Chasopys ukrainskoi istorii. Kyiv. Vyp. 37.* 50–61 [in Ukrainian].
17. Khomchuk, O. (2002).*Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatsii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopolskoho vyznannia» [Church outside the church fence. Breakdown and destruction of the Ukrainian Orthodox Church in search of «Constantinople's recognition»*]. *Chykaho, Illinois.* 622 [in Ukrainian].
18. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies and Administration of Ukraine*]. F. 3984. Op. 1, 3 [in Ukrainian].
19. Shyp, N. *Tserkovno-pravoslavnyi rukh v Ukraini [Church Orthodox Movement in Ukraine*]. Kyiv. 1995. 66 [in Ukrainian].
20. Shuba, O. (1999). *Relihiia v etnonatsionalnomu rozvytku Ukrainy (politolohichnyi analiz) [Religion in ethnonational development of Ukraine (political analysis)*]. Kyiv. 324 [in Ukrainian].

© *Nina Brekhunets*
(Pereyaslav-Khmelnytsky)
https://orcid.org/0000–0001–7328-3927

THE FINAL STAGE OF FIGHTING THE SOVIET TOTALITARY REGIME AGAINST UKRAINIAN AUTOCEPHALAL ORTHODOX CHURCH (SECOND HALF OF THE 1930'S)

Abstract. The purpose of the study is to analyze the final stage of the struggle of a totalitarian regime against the Ukrainian Autocephalous Orthodoox Church (hereinafter referred to as the UAOC) in the second half of the 1930's. as an integral part of the so-called «Great Terror» of 1937–1938. An unbiased study of the repressive policies of Stalin's power against the UAOC was carried out on the basis of the scientific principles of historicism and historical retrospective, historical-historical, historical-historical, historical-situational methods of research were applied. The historiographic and source of the problem is analyzed in a concise way. The development and decline of the UAOC during the 1920s and the first half of the 1930's and its difficult relations with the Soviet authorities were briefly outlined. The features of the final stage of the struggle of the totalitarian regime of the UAOC in the second half of the 30's of the twentieth century are revealed as part of the «Great Terror».

The conclusions state that the «Great Terror» of 1937–1938 was a terrible tragedy for most of the inhabitants of the USSR as a whole, and for Ukrainians in particular. Although the totalitarian regime granted its citizens the «Stalin's Constitution» in 1936 which promised a large number of rights and freedoms, including the independence of the church from the state, freedom of religion, etc., and de facto, everything solved Y. Stalin, who initiated the repressive apparatus of the NKVD at full capacity. The current society was subjected to systematic and planned repressions that took the lives and health of millions of USSR citizens. Not only individuals, but also entire organizations, including religious ones, fell into this horrible death press. The UAOC, which has been created by the significant influence of the Ukrainian Revolution events in 1917–1921 as a kind of modern church structure, was Ukrainian in spirit and form, and got respect for national history and culture. It became an important object of the «Great Terror».

Despite the fact that during the second half of the 20's – the first half of the 30's of the twentieth centur, the UAOC was consistently persecuted and destroyed by the repressive structures of the USSR. It remained a Ukrainian religious organization and professed concerns for Ukraine. Its hierarchs and priests in their sermons urged parishioners to be Ukrainians, respect their native language, history, customs and traditions. As a consequence, the Soviet authorities decided to completely exclude the UAOC, and ordered the repressive bodies to end the so-called «Ukrainian bourgeois nationalists» in cassocks. So the «Spiritual» case was fabricated to discredit «Ukrainian counterrevolutionary

nationalist fascist organization's» activities. By linking the nationalist fascist organizations to the UAOC with the NKVD, a totalitarian regime, they tried to convince society of its terrorist-nationalist activity. These rigged insinuations Stalin's assassins attempted to justify cruel repressions against the UAOC, its clergy, and parishioners. After the brutal mockery, they were arrested and baptized themselves, and signed the fabricated documents of the investigators. The totalitarian regime accused arrested parishioners in counterrevolutionary actions, the rebirth of church and religious in Ukraine, the advancement of their own candidates in the forthcoming elections to the Soviets in order to incorporate their people into important public positions; in case of an intervention, to use them against the Soviet authorities. The most important accusation was that UAOC sought to destroy the Soviet government in Ukraine and to create an independent Ukrainian fascist state. Due to significant moral and physical pressure (torture), they were arrested and «confessed» to crimes, and provided the testimonies that Stalin's accomplices sought to obtain from them.

In general, about 30 people were executed in the «Spiritual» case, of which, according to the decision of the so-called «Trial Troika», 17 were shot, 8 were sent to concentration camps, and 5 continued the investigative actions. In 1937, the spiritual leader of the UAOC Metropolitan Vasyl Lipkivsky was executed. As a result of the complex and purposeful repression of the totalitarian regime in Ukraine, the Ukrainian-centric activity of the UAOC was stopped during the second half of the 1930's, and its remains were finally destroyed.

Key words: Ukraine, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, great terror, totalitarian Soviet regime.

До редакції надійшла 15.10.2018.

УДК 378.4(477–25)КНУ«1937/1945»(091)
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.6

© Анатолій Коцур
(Київ)
https://orcid.org/0000–0002–7015–8052

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА)

Важливими для науковців та загалу є матеріали, що стосуються сторінок історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особливу цінність складають спогади людини, яка навчалася в університеті, захищала в його стінах кандидатську і докторську дисертації. Мова йде про доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка.

Для того, щоб читач більше дізнався про біографічне поле І. А. Гриценка, подаємо у № 36 виклад найважливіших віх його життєвого шляху. Також продовжуємо у № 39 «Часопису української історії» видрук спогадів професора про київський період його життя (1937–1941 рр.). Особливо ретельно І. А. Гриценко описує приміщення Червоного корпусу, навчальний процес у стінах Шевченкового університету, життя та побут студентства, наукові інтереси, культурні та спортивні уподобання тощо. Матеріали друкуються мовою оригіналу.

Ключові слова: Іван Антонович Гриценко, Київський університет, спогади, біографія, історичний факультет, студенти, навчальний процес.

(Продовження. Початок у випусках 36, 37 і 38 «Часопису української історії»)

З одержанням повістки про явку до воєнкомату мною оволоділа тривога, що із-за репресії батька можуть не призвати до армії, як це трапилось зі мною, про що говорилось вище, в кінці липня 1941 року в Чорнобаївському райвоєнкоматі Полтавської області.

Своїм занепокоєнням я поділився з товаришами однолітками і вони мені одностайно порадили: «А ти про це не говори. Хто там буде займатися у Кзил-Орді перевіркою достовірності інформації про епізоди біографії твого батька, що трапились у далекій, окупованій ворогом Україні! Та й як практично можна провести таку перевірку, хоч би кому й прийшло щось подібне в голову?» І я послідував цій пораді. Перед комісією Кзил-Ординського міськвоєнкомату не сказав про цей факт біографії. Не говорив я про нього і в військових частинах, в яких доводилось проходити службу в роки війни і по її закінченню аж до демобілізації.

Обидві комісії Кзил-Ординського міськвоєнкомату – медичну і мандатну – пройшли третього травня 1942 року і під кінець того ж дня нам сказали, хто і в яку частину направляєть-

ся. Всі ми одержали направлення у військові училища, в переважній більшості у Харківське Червонопрапорне військове училище хімзахисту Червоної Армії. Серед останніх, крім мене, були мої однокурсники Василь Спицький і Леонід Пініс, філологи Василь Юрчук, Жора Морейніс, Костя Стецюра, випускник хімічного факультету Андрій Голуб і ще дехто.

Училище знаходилося у Ташкенті, будучи евакуйованим у це місто із Харкова на початку війни. Ранком 4-го травня потягом у складі команди з відповідними документами ми відбули із Кзил-Орди в Ташкент.

Їхати довелось в одному вагоні з групою польських офіцерів і солдат, які за угодою із Союзними державами направлялись із радянського полону в Ліван, де формувалась польська армія генерала Андерса – ставленика польського еміграційного уряду в Лондоні.

У Ташкенті в розташуванні училища зустріли багато мобілізованих іншими воєнкоматами Казахстану, Узбекистану і Таджикистану. Всі ми повинні були замінити особовий склад 2-го батальйону училища, перед цим випущеного і розісланого по фронтах війни. Я і мої товариші, прибулі із Кзил-Орди, потрапили в один із взводів 8-ї роти.

У сусідньому взводі цієї ж роти зустрівся мені земляк Іван Ковтун, родом із села Яблунівка Корсунь-Шевченківського району. У далекому дитинстві, в час проживання в дядька Данила, я навчався у початковій школі цього села разом із його старшим братом Євгенієм. Ненароком зустріти земляка в такій далечині трапляється далеко не завжди. І ми нашу зустріч оцінили належним чином, часто спілкувалися. Цьому сприяло і те, що розташовуватись довелось в одній казармі.

Тим часом, не встигли ми освоїтись із до цього незнаним казарменним побутом, як нас направили для проходження двотижневого карантину в найближчі від Ташкенту колгоспи.

Вище говорилось про депортацію корейців із Далекого Сходу на територію Казахстану і Узбекистану. Поряд із Кзил-Ординською областю Казахської РСР іншим теремом їх компактного розселення на нових місцях була Ташкентська область Узбецької РСР. І нам, курсантам, двотижневий карантин довелось відбувати переважно в корейських колгоспах. Займались ми сільськогосподарськими роботами, головним чином підготовкою ґрунту під посів рису.

Десь під кінець травня термін карантину закінчився і нас було повернуто в казарми – місце постійного розташування. Розпочались дні

навчання. Програма відзначалась виключною напруженістю. Трирічний курс училища необхідно було освоїти упродовж шести місяців. Поряд із загальновійськовими дисциплінами (політпідготовка, стройова підготовка, тактика, топографія, інженерно-саперна справа, метеорологія, військові статути та ін.), несенням караульної служби, головна увага приділялась вивченню спецпредметів. Під керівництвом досвідчених, знаючих свою справу, військових інженерів ми докладно вивчали бойові отруйні речовини, бойові дими і бойові запальні речовини, технічні засоби їх застосування і засоби захисту від них. Поряд із лекціями багато часу відводилось практичним заняттям.

Наші наставники – командири рот і взводів, політпрацівники, інженери-предметники – прагнули виховати у нас виносливість, стійкість, мужність. Заняття намагались проводити в умовах, близьких до фронтових.

Далися в тямки викурюючі ночні тактичні заняття, важкі переходи з «повною викладкою», в час яких значні відстані долали в протигазах, бігом або по пластунські, навіть, у непролазну осінню сльоту.

Нелегкою видавалась караульна служба, вистоювання на постах у середньоазійську денну спеку і нічний пронизливий холод.

Та ми не ремствували. Пам'ятаючи відомі слова «важко в навчанні, легко в бою», терпляче і з розумінням переносили ці труднощі. Нас не полишило навіть почуття гумору.

Пригадую, якось довелось стояти на посту біля складу боєприпасів. Мою увагу привернув

напис, зроблений одним із моїх попередників-постових: «Жив буду не забуду, как жилось мне тут. Посидить, поспишь, покуришь, смотришь – смену уж ведут». Це ніби у відповідь на безкінечні суворі інструктажі начальників варти про те, що постовий повинен пильно охороняти об'єкт, що на посту заборонено сидіти, спати, палити та ін.

Наше навчання в училищі тривало, як уже говорилось, біля шести місяців. У грудні 1942 року нам були присвоєні військові звання лейтенанта або молодшого лейтенанта. Одночасно нас розподілили по різних фронтах для дальшого проходження служби. Я ввійшов до складу команди, яка направлялась на Воронезький фронт.

Та із-за відсутності вагонів відправка в діючу армію затрималась. Десь біля місяця ми продовжували перебувати в розташуванні училища. Однак, наш статус змінився. Ми були вже не курсантами, а командирами. На нас не поширювався суворий внутрішній розпорядок училища. За графіком ми обов'язково мали бути присутніми на політінформаціях, три рази на день відвідували їдальню. Решту часу проводили на свій розсуд. Часто бували в місті, знайомились із його визначними пам'ятками, відвідували театр, часом зустрічали знайомих. А одного разу мені, В. Спицькому, Л. Пінісу в самому центрі Ташкента видалось зустріти Марію Тарасюк і разом з нею ще кількох однокурсниць по історичному факультету Київського університету.

Ще на початку війни, прочувши про евакуацію Київського університету до Харкова, вони прибули в це місто і в очікуванні початку навчання влаштувались на роботу на одну з текстильних фабрик. Коли ж розпочалась евакуація із Харкова, разом із фабрикою евакуювались у Ташкент. Зріднившись із робітничим колективом, який приютив їх у важку годину, дівчата продовжували працювати на фабриці. Питання про закінчення університету відклали на післявоєнний час.

При тій першій, як і послідуючих зустрічах, ділились новинами про Україну, про події на фронтах війни, згадували наш університет, викладачів і однокурсників.

Дівчата систематично одержували газету «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У), яка в роки тимчасової окупації України нацистською Німеччиною видавалась українською мовою в м. Уфі і поширювалась серед евакуйованого із України населення. Поділились і з нами кількома примірниками.

Скучивши за українським друкованим словом, читали і перечитували їх з великим інтересом. Нашу особливу увагу привернула публікація про професора К. В. Штепу. Її автор писав, що разом із Київським університетом професор евакуювався у кінці липня 1941 року до Харкова. Однак передумав і буквально останнім потягом повернувся назад до Києва, залишився в окупованому німцями місті і на їх кошти видавав українською мовою газету «Нове українське слово»...

Ті останні дні перебування в Ташкенті запам'ятались нам узбецькою гостинністю і знайомством з деякими рисами узбецького домашнього побуту. Якось невеличкою групою випускників училища відвідали театр. По закінченні вистави училищний товариш, житель Ташкента, Ташпулатов, який був разом з нами, запропонував мені і ще двом відвідати його домівку. З охотою пристали на цю пропозицію і, передавши тими, що повертались у розташування училища, що ми затримаємось у місті до ранку, направились на міську околицю, де проживали батьки нашого товариша.

Садиба Ташпулатових, як і інших жителів вулиці, відгороджувалась високою глинобитною стіною (дувалом) з вбудованою дерев'яною хвірткою. Розташовані на подвір'ї житлові і господарські будівлі теж були глинобитними.

Після привітань і звичайної в таких випадках загальної розмови нас запросили в одне із помешкань і запропонували вечерю. Страви були розставлені на покритому широкою скатертиною низенькому квадратному столику розміром приблизно 2х2 метри. Під столиком на долівці стояла жаровня з розжареними до багряного кольору вуглинами, а по боках були розкладені ватні подушки.

На запросини господарів ми, за їх прикладом, розсілись навколо столика на подушках і прикрились аж до підборіддя звисаючими до долівки краями скатертини. Тепло, що випромінювалось із жаровні, обігрівало все наше туловище. Загрози ж отруїтися чадним газом не було, оскільки помешкання мало лише віконні пройоми без вмонтованих вікон і повітря постійно підтримувалось в ньому свіжим.

Спали біля того ж столика. Лиш у жаровні було оновлено затухаючі, розпеченими до червоного кольору, вуглинами, а замість подушок по кожній його стороні покладено по ватному матрацу і скатертину замінено ватним одіялом, краї якого, звисаючи, покривали матраци. Розлігшись на матрацах, ми прикрились звисаючими краями одіяла так, щоб тіло обігрівалось теплом жаровні, а голови знаходились на вільному повітрі, яке із-за відсутності шибок у вікнах постійно оновлювалось і було свіжим.

Це відвідування театру і гостина в сім'ї училищного товариша Ташпулатова виявились останніми днями нашого побуту в Ташкенті. Незабаром по цьому в один із днів середини січня 1943 року, командування попередило нас не відлучатись із розташування училища, оскільки вагони для відправки на фронт готові і в любий момент може бути подана команда на від'їзд.

Пройшов ще невеликий проміжок часу і ми були підняті по сигналу тривоги, вишикувалися в похідну колону і направилися на залізничну станцію Ташкент. Там кожна фронтова команда зайняла відведені місця у вагонах-теплушках, облаштованих двоярусними нарами по обидві сторони дверей і чавунною «пічкою-буржуйкою» посередині.

Із Ташкента ешелон відправився в глибоку ніч. Кінечним пунктом його слідування була залізнична станція Куйбишев. Дорогою ешелон мав кількагодинну зупинку на станції Кзил-Орда, в час якої в харчувальному пункті всі, повагонно, в кілька черг прийняли гарячу їжу. Ми – колишні випускники Об'єднаного українського державного університету, який, як вище говорилось, знаходився в цьому місті – скористались тривалою зупинкою і відвідали університет, попрощались із викладачами і студентами, які продовжували там навчання.

Після кількагодинної зупинки в Кзил-Орді ешелон мав ще одну значно тривалішу, на цей раз вимушену зупинку. Північніше Аральського моря його прихватив оренбурзький буран.

Потяг не міг здолати сильних поривів вітру і снігової круговерті і майже дві доби, напівзанесений снігом, простояв у степу на одному з міжстанційних перегонів. Снігова віхола, завиваючи, так лютувала, що часом відчувалось погойдування вагону, а перейти із вагону в вагон можна було лише міцно тримаючись за них. Тільки під кінець другої доби ешелон з допомогою надісланих на виручку двох паровозів, зміг вирватись із снігового полону і продовжити шлях на Куйбишев.

Місто над Волгою зустріло нас непроникною темрявою. Тут вперше за всю дорогу ми зустрілись із світломаскуванням, забутим за час кількамісячного перебування у глибокому тилу. Це, а також якийсь особливий, відмінний від ташкентського, а тим паче кзил-ординського, ритм життя, говорили, що ми прибули в прифронтову зону, досяжну для ворожої авіації.

У Куйбишеві попрощалися і кожна команда уже самостійно продовжувала шлях на визначені фронти. Команда, яка направлялась на Воронезький фронт, до складу якої я входив, повинна була прибути на станцію Анна Воронезької області, де мав знаходитись штаб фронту. Однак, там його не виявилось. Він змінив місце дислокації. І нам прифронтовими пасажирськими і товарними потягами та попутними автомашинами довелось об'їхати майже всю Воронезьку область в його пошуках, аж поки натрапили на нього в Старому Осколі.

У штабі фронту нас розподілили по арміях. Я ввійшов у групу із кількох осіб, яка направлялась у розпорядження штабу 2-ї Повітряної Армії.

Із штабу армії нас двох молодших лейтенантів – мене і Михайла Степаненка – направили командирами взводів у 18-ту Окрему роту спеціального призначення.

На той час, якби нацистська Німеччина розв'язала проти нас хімічну війну, рота, розгорнувшись у батальйон, повинна була здійснити широкий комплекс заходів по знешкодженню хімічної атаки ворога, по захисту особового складу і бойової техніки 2-ї Повітряної Армії від її згубних наслідків. Одночасно на роту покладалось і інше не менш важливе завдання, яке зводилось до того, щоб забезпечити 2-гу Повітряну Армію засобами нанесення по ворогові відповідного контрудару. Для виконання обох завдань рота мала на озброєнні досить ефективні технічні засоби.

Щоб не бути застигнутим зненацька і у всеозброєнні зустріти можливу хімічну атаку ворога, особовий склад роти безперервно вдосконалював свою бойову виучку. Вивчались бойові отруйні речовини, індивідуальні і колективні засоби захисту від них, технічні засоби їх застосування та ін.

Паралельно з підготовкою до відсічі можливої ворожої широкомаштабної хімічної атаки рота брала активну участь і в бойових діях 2-ї Повітряної Армії, зокрема в застосуванні нею бойових запалюючих речовин і бойових димів.

Бойові запалюючі речовини особливо широко застосовувались у Курській битві влітку 1943 року. Підготовлювані моїм взводом касети з ампулами самозапалюючої речовини з великою ефективністю використовувалися штурмовиками Іл–2 в боротьбі з ворожими танками, зокрема в танковій битві в районі Прохоровки.

Крім бойових запалюючих речовин мій взвод активно діяв і при використанні 2-ю Повітряною Армією бойових димів. Найбільш широко вони застосовувались при форсуванні Дніпра в районі Києва. Перед початком операції взвод був відкомандирований в розпорядження командира одного із штурмових авіаційних полків, дислокованих на аеродромі в

Борисполі. Солдати взводу спорядили, а спеціально виділена ескадрилья штурмовиків Іл–2 поставила по фарватеру Дніпра цілу серію димових завіс. Це позбавило ворога можливості вести прицільний вогонь і наші війська подолали цей водний рубіж з меншими втратами. Взвод забезпечив постановку штурмовиками Іл–2 кількох димових завіс і під час боїв на Букринському плацдармі південніше Києва.

Моє командування взводом 18-ї Окремої роти спеціального призначення тривало приблизно півтора роки – до липня 1944-го, коли мене було переведено на посаду начальника хімічної служби 419-го Батальйону аеродромного обслуговування. Там я затримався не довго – всього лише два місяці і в вересні 1944-го року був призначений начальником хімічної служби 597-го Нічного близько-бомбардувального орденів Олександра Невського і Кутузова 3-го степеня Чернівецького авіаційного полку тієї ж 2-ї Повітряної Армії.

Полк був оснащений легкими літаками конструкції Полікарпова (По–2). Літак мав ще неофіційну назву У–2, оскільки до війни широко використовуйся як учбовий. В народі його жартома називали «Кукурузником» із-за невеликих розмірів і невибагливості до злітно-посадочної площадки (мовляв, міг здійснити посадку і замаскуватись навіть у кукурудзі).

По–2 являв собою одномоторний біплан з двома відкритими кабінами: передньою для пілота і задньою для штурмана. Кабіни не мали броньованого прикриття і складного радіотехнічного обладнання. В їх панелях були вмонтовані лише компаси і годинники. І, маючи ще карту з нанесеним маршрутом, пілот і штурман як під час денних, так і в нічних польотах могли орієнтуватися лише візуально.

Із-за відкритості кабін пілот і штурман забезпечувались особливо теплим обмундируванням: одягали теплу білизну, хутряні жилети, хутряні комбінезони поверх них, такі ж шоломи, унти і унтята (хутряні шкарпетки), а також хутряні перчатки.

Бомбове навантаження літака становило приблизно 200 кг. На його озброєнні знаходився ще кулемет ШКАС (Шпитального Комарницького авіаційний скорострільний). Він був установлений в кабіні штурмана.

Всього в полку нараховувалось тридцять таких літаків: по дев'ять у кожній із трьох ескадрилій і три в розпорядженні полкового командування.

За особовим складом полк не відзначався багаточисельністю. В ньому перебувало близько 120 військовослужбовців, головним чином офіцерів і сержантів. 60 із них належали до льотно-підйомної групи (по одному пілоту і одному штурману на літак), а решту становили мотористи, техніки, зброярі, начальники служб, працівники штабу та ін.

Серед полчан лише поодинокі мали середній вік і досвід бойової роботи на літаках інших типів, зокрема винищувачів і важких бомбардувальників. Дехто брав участь у Громадянській війні в Іспанії у 1936 році. Основну ж частину як льотно-підйомного, так і технічного складу становила молодь мого віку (24–25 років).

У 2-ій Повітряній Армії були ще три таких же полки. Всі разом вони складали 208-у Нічну близько-бомбардувальну Червонопрапорну авіаційну дивізію.

597-й, як і інші три полки дивізії, використовувалися для нанесення бомбових ударів по військових об'єктах ворога, розташованих у його неглибокому тилу.

Бойові польоти на бомбардування полк проводив лише в нічний час, оскільки вдень літаки По–2 були беззахисними перед зенітними засобами ворога і його літаками-винищувачами, становили їх легку здобич. Таким щодо кількісного складу, бойового спорядження і призначення був полк, в якому я зайняв посаду начальника хімічної служби.

Буквально кількома днями раніше мене в цей же полк прибув на посаду помічника командира 3-ї ескадрильї мій однокурсник по історичному факультету Київського університету Іван Свиридович Душка. Як вище говорилось, він, будучи студентом, відвідував аероклуб, успішно освоїв його програму і ще до війни був атестований пілотом. Ми тісно спілкувалися. Свій вільний час я здебільшого проводив у розташуванні 3-ї ескадрильї. Мене приймали там запросто, як члена свого колективу.

Обов'язки начальника хімслужби мене не переобтяжували. За умови інтенсивної бойової діяльності полку, штабом мені була надана можливість провести лише кілька занять з особовим складом ескадрилій з питань захисту від бойових отруйних речовин, їх тактико-технічних властивостей і технічних засобів застосування. Іноді мене призначали черговим по штабу. Здебільшого ж був вільним від усяких справ.

Із-за вимушеної незайнятості я буквально не знав куди себе дівати. Полк був нічним. Удень всі відпочивали. Можна було пройтись по розташуванню і, крім вартових і кількох працівників штабу, не побачити жодної душі. Вночі особовий склад полку зосереджувався на ае-

родромі. Приходив туди і я. На моїх очах одні екіпажі піднімались у повітря, відправлялись на виконання бойового завдання. Інші повертались, після посадки доповідали черговому на командному пункті про його виконання, про обставини польоту. Були і втрати...

І так із дня на день, із ночі в ніч. Мною почала оволодівати тоска, мене все сильніше охоплювало почуття якоїсь вини перед моїми однолітками-полчанами, які постійно ризикували життям... І я прийняв рішення оволодіти штурманською справою і включитись до загальної активної бойової роботи.

Своїми переживаннями і прийнятим рішенням поділився із штурманом полку Михайлом Боровковим, командиром 2-ї ескадри'ї, учасником Громадянської війни в Іспанії майором Савичем, іншими полчанами, з якими встиг здружитись. Мене підтримали. Знайшлась відповідна література і я, послуговуючись їх консультаціями, поринув в оволодіння нею.

Десь через два місяці комісії при штабі армії я склав екзамен з аеронавігації і був атестований штурманом. «Вивозив» мене на перше бойове завдання, моїм «хрещеним батьком» у цій справі був майор Савичев. У ту темну непроглядну ніч він зайняв у літаку кабіну пілота, а я – штурмана. Піднявшись у повітря, взяли курс на Бреслау, на бомбардування складу боєприпасів, розташованого на території парку в центрі міста. Під час польоту майор ставив переді мною одне за одним питання: яку річку ми тільки-но перетнули? По якому шляху рухається автомашина справа, що час від часу включає фари? Скільки залишилося до лінії фронту? І т. ін. Мої відповіді задовольнили його, переконали в моїй добрій орієнтації і він рекомендував командуванню полку допустити мене до бойових польотів.

Так, займаючи посаду начальника хімічної служби полку, я по сумісництву виконував також обов'язки штурмана екіпажу. Лише з підключенням до активної роботи мене полишило почуття тоски і ніяковості перед полчанами, я відчув себе повноправним членом дружнього бойового колективу.

Набуття мною суміжної спеціальності і включення до активної бойової роботи не було винятком. У полку мали місце і інші випадки. Зокрема, чотири мотористи, склавши відповідні екзамени, були атестовані пілотами і перейшли на льотну роботу.

Всього в якості штурмана, головним чином у складі 3-ї ескадрильї, мною було здійснено 32 нічних бойових польотів. Кілька з них – разом із моїм колишнім однокурсником по історичному факультету Київського університету Іваном Душкою. У третій ескадрильї і в полку наш екіпаж жартома називали студентським.

Із здійснених мною 32-х нічних бойових польотів особливо запам'ятались: участь у масованому нальоті полку па ворожий аеродром Швейдніц, кілька польотів на бомбардування складу боєприпасів на території парку в центрі обложеного м. Бреслау і бомбардування аеродрому в тому ж місті, бомбардування ворожих укріплень на підступах до Берліну. Запам'ятався і останній бойовий виліт у тій війні. Він відбувся уже після підписання акту про беззастережну капітуляцію Німеччини. Його об'єктом стало численне угрупування нацистських військ, яке відмовлялося скласти зброю і продовжувало чинити опір у Чехословаччині, східніше Праги. Полк одержав завдання розкидати над оточеними листівки, видрукувані німецькою мовою з інформацією про підписання акту про капітуляцію Німеччини і пропозицією скласти зброю.

В час операції літаки замість бомб завантажувалися пачками листівок. У числі інших і я брав участь у цьому масованому вильоті полку. В ніч на 9-те травня 1945 року мою кабіну теж було завантажено пачками листівок. Перетнувши лінію фронту і досягнувши пункту Фрідеберг, я пачки листівок розрізував ножем і одну за одною викидав за борт літака. В час польоту, хоч і був минулого дня підписаний акт про капітуляцію Німеччини, досить чітко ще окреслювалася лінія фронту, з повітря видна була інтенсивна кулеметна і артилерійська перестрілка на землі.

Кожний бойовий нічний політ являв цілу гаму вражень, переживань, неймовірного фізичного і нервового напруження. Ось лише кілька епізодів. Якось у час повернення із бойового завдання, уже на підльоті до свого аеродрому, потрапили в сильну снігову заметіль. Нас засипало снігом, снігові вихри били в обличчя (кабіни, як вище говорилось, були відкритими), ми опинились у непроникній імлі, пілот і я втратили всяку можливість орієнтації, були безпорадними і безсилими перед стихією. І лише перетнувши смугу заметілі, полегшено зітхнули.

Іншим разом літак наштовхнувся на ворожі прожектори. Щоб не потрапити в їх промені і не стати легкою здобиччю зеніток, пілот вдався до складного маневру по висоті і горизонталі. Маневруючи, збились з курсу, втратили орієнтацію, заблудились. Довелось у ту темну непроглядну ніч ставати в коло. Щоб не демаскувати себе (адже в повітрі кружляли ворожі бомбардувальники) приземлялись «усліпу», без включення фар. Коли після розбігу літак

зупинився і ми вийшли з кабін, від побаченого наші ноги буквально підкосились. Попереду літака на відстані якихось двох метрів пролягала глибока канава... Лише доля секунди відділила нас від неминучої катастрофи.

Практично під час кожного польоту потрапляли під зенітний артилерійський і кулеметний обстріл: при перетині лінії фронту, при підході до цілі, над ціллю або при виході з неї. А під час нальоту на склад боєприпасів у Бреслау зенітний обстріл виявився настільки сильним, що наш літак розривними хвилями кидало як тріску в розбурханому морі. Снаряди розривались так близько, що хвилі зігрітого вибухами повітря обдавали наші обличчя. То з лівого, то з правого борту одна за одною приближалися кулеметні траси. Будучи позбавленим усякого захисту (вище говорилось, що кабіни літака не мали броньованого прикриття), сидячи в кабіні, я лише мовчки дивився, як траси, наближаючись, от-от готові були пронизати нас... Обстріл продовжувався хвилину-дві. Видався ж вічністю. В думці я було вже попрощався з рідними та побратимами-полчанами. Але, на щастя, пронесло. Лише літак зазнав серйозних пошкоджень і був направлений для ремонту в Польову авіаремонтну майстерню (ПАРМ).

Щось подібне або в інших варіантах доводилось переживати практично під час кожного нічного бойового польоту.

Тут необхідно відзначити, що бойова робота велася кожної ночі, а не лише за «льотної погоди». Коли ж погода була «не льотною» (дощ, сніг, туман) екіпажі, одержавши бойове завдання, зосереджувались у просторій землянці на командному пункті, чекали на її поліпшення і лише при настанні прояснення літаки піднімалися в повітря. Коли ж погода не поліпшувалася, то під ранок давався «відбій» і пілоти та штурмани відправлялися на відпочинок. І так аж до кінця війни.

© Anatoliy Kotsur
(Kyiv)
https://orcid.org/0000–0002–7015–8052

UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945
(MEMORIES OF PROFESSOR I. A. GRITSENKO)

Important are for researchers and the public the materials related pages of history of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The memories of a man, who studied at the university, defended within its precincts candidate and doctoral dissertations constitute a particular value. It goes about the doctor of historical sciences, Professor Ivan Antonovych Grytsenko.

To learn more about biographical field of I. A. Grytsenko, we present summary of the most important milestones of his life. Also we continue a printing professor's memories about Kyiv period of his life (1937–1941 years.) in № 39 of «Journal of Ukrainian history». Especially carefully describes I. A. Grytsenko the premises of the Red Corps, educational process within the walls of Shevchenko university, student life, research interests, cultural and sporting preferences, etc. Materials are published in author's edition.

Keywords: Ivan Antonovych Grytsenko, University of Kyiv, memories, biography, historical faculty, students, educational process.

До редакції надійшла 26.02.2018.

УДК 94: 398.8 (477) «16»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.7

© Людмила Хмельницька
(Переяслав-Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0003–2482–4322

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ МИТЦІВ УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РОКІВ

Мета статті полягає в незаангажованому аналізі джерел та літератури стосовно репресивної політики радянської влади проти представників українського кінематографу. Досліджено основні принципи партійно-державної політики в сфері кінематографу, в тому числі механізм впливу ідеології на кінематографічний процес в УРСР, охарактеризовано основні методи та форми репресивної політики спрямованої проти митців українського кінематографа. У статті використані такі методи дослідження: порівняльно-історичний, типології, класифікації, проблемно-хронологічний, об'єктивності, багатофакторності, які дозволяють вивчати складні суспільні явища, конкретні події й факти в їх динаміці.

У ході проведеного дослідження встановлено, що у зазначений період відбулося структурування та централізація системи управління кінематографічної галузі, загальне керівництво якою належало до функцій Держкіно СРСР. Доведено, що в роки застою посилюється вплив командно-адміністративної системи та жорстке підпорядкування принципам партійної ідеології, що передбачало втручання в творчі процеси, збільшення дозвільних повноважень адміністративних структур та посилення цензури. З'ясовано, що після згасання відлиги, український кінематограф опинився під жорсткою регламентацією канонам «соціалістичного реалізму». Проаналізовано процес організації державної кампанії проти митців кіно в контексті реалізації політики звуження сфери застосування української мови та скорочення випуску фільмів українською мовою.

Ключові слова: ідеологія, кіно, культура, мистецтво, репресивна політика.

Формування тоталітарної системи неможливе без встановлення всеохоплюючого контролю над всіма сферами життєдіяльності суспільства, зокрема, культури, як найбільш можливий транслятор ідеології в суспільство в цілому, так і на окремий індивід. З огляду на це, саме кіномистецтво «радянського періоду» стало тим важелем впливу та водночас пресингу на українське суспільство другої половини 60-х років XX ст. [7, с. 238]. Попри численні утиски та заборони, українські кінематографісти не стояли осторонь нагальних суспільно-політичних подій, в умовах масової хвилі репресій та арештів кращих представників небайдужого покоління української інтелігенції, представники якої стали на захист української мови та культури та проти посилення русифікації. Таку позицію займали передові митці: С. Параджанов, Л. Осика, Ю. Іллєнко, І. Миколайчук. У своїй творчості, шукаючи альтернативи усталеним радянським ідеологічним канонам у кіномистецтві, пропонували нове бачення його розвитку в контексті національної культури. Форми виразу протесту були безпосередньо пов'язані зі специфікою галузі: це і осмислення ситуації, і привернення уваги до гострих проблем стану української культури, створення організацій для відкритої боротьби, поширення творів, памфлетів, які викривали серйозні проблеми радянського суспільства.

Так, відома дослідниця Андрет Ханна, з цього приводу, влучно зазначила, що «... в тоталітарних країнах пропаганда і терор являють собою два боки однієї медалі» [7, с. 239]. Тобто, пропаганда – це впровадження ідеологічних доктрин в життя, так звана «психологічна війна», яку використовують для підкорення народу. А терор – це суть форми правління [7, с. 240]. Враховуючи той факт, що в тоталітарних суспільствах опозиційне мислення було неможливим, оскільки влада вела боротьбу за придушення інакомислення, називаючи це боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом». Серед каральних заходів, які застосовувалися до незгодних з пануючою ідеологією, були арешти, обшуки, слідство, суди, ув'язнення в таборах, заслання за межі України. Це забезпечувалося відповідними статтями Кримінального кодексу СРСР: стаття 62 – покарання за антирадянську діяльність, стаття 187 (1) – про поширення неправдивої інформації про радянський лад, стаття 56 – за зраду Батьківщини. Але часто опозиціонерів судили не тільки за цими статтями, а й за сфабрикованими проти них справами, звинувачуючи їх в наркоманії, хуліганстві, зґвалтуванні [14, с. 234].

Судові переслідування все частіше замінялися адміністративними засобами покарання – звільненням з роботи, відмовою в праві виїхати за кордон, розміщенням на лікування в психлікарню [5, с. 245]. Вважаючи інакомислення небезпечним явищем руйнівного характеру, Ю. В. Андропов, очолюючи КДБ СРСР, створив спеціальне п'яте управління по боротьбі з інакомисленням і значно розширив штати цього комітету [11, с. 39]. На думку голови КДБ Ю. В. Андропова, варто проводити лінію на поєднання профілактичних і оперативних дій із заходами кримінального переслідування у випадках, коли це необхідно [6, с. 94]. Так, в системі КДБ існувало три основні оперативні структурні підрозділи – розвідка, контррозвідка, військова контррозвідка. З приходом до влади Ю. В. Андропова вимоги до роботи контррозвідки значно зросли [4, с. 195]. КДБ мало своїх позаштатних працівників у кожній знімальній групі на кожній студії, а також у Спілці кінематографістів, які наглядали за процесом та доносили у випадку виявлення небезпечних елементів [16, с. 262].

У структурі КДБ існував Секретно-політичний відділ, який займався опозицією. Згодом було створено Управління по боротьбі з ідеологічною диверсією, головними завданнями якого були наступні: 1) глибокий політичний аналіз ситуації і точний прогноз; 2) протистояння ідеологічній експансії із-за кордону. Очолити це управління було запропоновано В. Кадишеву, а його першим заступником став Ф. Бобков. Пізніше ця структура отримала назву «5-те Управління КДБ» [16, с. 193–196]. Ф. Бобков у своїх спогадах стверджує, що в практиці 5-го Управління КДБ не було репресивних заходів,

останні застосовувалися лише у випадках серйозних протиправних дій [4, с. 195].

Методами профілактики інакомислення серед громадян займалися не лише органи КДБ, але й партійні організації на місцях, з метою локалізації осередків українського національного руху [1, с. 229]. Так, в Україні арешти серед інтелігенції почалися з кінця серпня 1965 р. і продовжувалися весь 1966 р. (протягом 1965–1967 рр. проведено низку арештів у Москві) [18, с. 75–76]. В. Чорновіл згадує: «В кінотеатрі «Україна» мала відбутися прем'єра фільму «Тіні забутих предків». Параджанов рік тому як закінчив роботу над фільмом, але його не випускали на екрани. І от ми домовляємося опротестувати це саме на громадському перегляді цього фільму. Іван Дзюба, член Спілки письменників, він зможе пробитися до мікрофону, щоб щось сказати нібито про фільм, а я так би мовити підтримаю його ззаду. Іван Дзюба бере слово, повідомляючи про початок політичних арештів схожих на ті, що були в сталінські часи. Здогадливий кіномеханік включає апарат, що свистом глушить виступ. Проте більшість присутніх піднімається в знак протесту» [18, с. 78]. Присутні в залі глядачі думали, що прем'єру фільму буде зірвано, але сеанс відбувся. Під час показу до кінотеатру «Україна» прибули машини з охоронцями, тому що влада боялася, що після показу можуть відбутися ще виступи. Але було спокійно» [15, с. 41].

Отже, відбулася публічна маніфестація громадянського супротиву, на яку перетворилася київська прем'єра «Тіней забутих предків» в кінотеатрі «Україна» 11 вересня 1965 р. Перед демонстрацією фільму С. Параджанов разом з І. Дзюбою публічно виступили проти першої хвилі арештів у середовищі української інтелігенції, називаючи імена ув'язнених осіб. Та й своїм фільмом режисер протиставляв радянській ідеології життя та історію українського народу, його національну самобутність [20, с. 16]. В жовтні 1965 р. С. Параджанов був одним із тих, хто підписав листа до керівництва КПУ та КПРС, виступаючи проти арештів І. Світличного, П. Заливаха, Б. Гориня, обшуків української інтелігенції в містах Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку [8, с. 235].

З кінця 1966 р. до Карного кодексу УРСР було введено параграф 187, в якому говорилося про покарання за «свідоме поширення неправдивої інформації, шкідливої для радянського суспільства і його суспільного ладу», саме цю норму найбільш часто силові структури використовують у чергових політичних процесах [12, с. 20]. 3 квітня 1968 р. написаний «Лист 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників і студентів Генеральному секретарю ЦК КПРС, голові Ради Міністрів та голові Президії Верховної Ради СРСР з приводу масових політичних репресій в Україні», який підписаний відомим режисером С. Параджановим, членами Спілки письменників України – Л. Костенко, В. Шевчуком, відомим істориком М. Брайчевським та багатьма іншими діячами мистецтва і науки УРСР [19, с. 454–545]. У листі засуджувалися закриті політичні процеси, наголошувалося, що придушення інакомислення, переслідування та утиски української культури є порушенням громадянських прав людини. До того ж зазначалося, що арешти суперечать Конституції Радянського Союзу [2, с. 98].

Про опозиційні настрої інформували найвище керівництво республіки. В листі адресованому до загального відділу ЦК КПУ Головою КДБ України В. Нікітченком (1954–1970 рр.) у квітні 1969 р. йшлося про ідеологічні настрої на Кіностудії художніх фільмів імені О. Довженка. Але особливо критично автор листа висловлювався на адресу С. Параджанова, ставлячи в вину режисеру відверто антирадянську позицію [9, с. 28].

Наступна доповідна записка до загального відділу ЦК КПУ надійшла від В. Нікітченка в грудні 1971 р. У ній режисеру С. Параджанову інкримінувалося не повернення іконостасу до церкви в с. Космач, який він взяв для зйомок фільму «Тіні забутих предків». В доповідній записці на С. Параджанова, режисера було звинувачено у листуванні з представниками діаспори, які проживають у капіталістичних країнах, у відносинах з націоналістично налаштованими елементами, наприклад І. Дзюбою; скупці і продажу іноземних товарів [9, с. 29]. Активну боротьбу з інакомисленням проводив голова КДБ України – В. Федорчук (1970–1982 рр.), який поіменно знав всіх опозиціонерів, керував арештами діячів культури, починаючи з 1971 р. Саме він зарекомендував себе як прибічник жорстокого придушення інакомислення, переслідування дисидентів і національної інтелігенції [14, с. 220].

Відверто агресивну боротьбу з інакомисленням системно проводив секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук. Саме він розпочав наступ не лише на опонентів існуючої влади, а й розгорнув діяльність із попередження подій, які могли спричинити їх появу. Метою було не лише придушення опозиціонерів, а й бажання змусити їх відмовитися від своїх поглядів. За його керівництва було встановлено

тотальний ідеологічний контроль у всіх сферах життя [9, с. 237]. 11 жовтня 1972 р. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчук і секретар ЦК КПУ з ідеології В. Маланчук винесли на порядок денний пропозиції щодо боротьби з проявами націоналістичної діяльності і посилення пропаганди. В реальному житті це означало боротьбу в усіх установах культури з діячами, які мають «націоналістичні ухили», викорінення всього українського [9, с. 238].

В умовах активізації дисидентського руху в 1970-х рр. радянська влада була змушена використовувати не тільки репресії, але й нові форми боротьби з інакомисленням. У жовтні 1972 р. КДБ СРСР звернувся до ЦК КПРС із пропозицією про попереджувальні дії для осіб, які проводять «політично шкідливу діяльність». Їм пропонувалося спочатку надсилати письмове повідомлення з вимогою припинити таку діяльність і надавалися роз'яснення, що загрожує в разі її продовження. По суті, це було залякування дисидентів. 16 листопада 1972 р. Політбюро ЦК затвердило це рішення і ухвалило секретний наказ Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. [9, с. 241].

Згідно цього документу, особам, які здійснювали «антигромадські дії», але не мали за собою кримінальної відповідальності, спочатку надсилалося письмове повідомлення з вимогою припинення такий дій. Інколи особу могли викликати до органів безпеки для роз'яснень, а якщо в подальшому таки вона здійснить злочин, то всі протоколи про її попередження прикладалися до кримінальної справи [6, с. 153]. На початку 1972 р. розпочалися арешти представників культури, особливо після призначення на посаду першого секретаря ЦК Компартії України, прихильника русифікації В. Щербицького. Саме він здійснює масову русифікацію та боротьбу з інакомисленням [11, с. 39].

У 1972–1973 рр., під час другої хвилі арештів, С. Параджанов став свідком по справі І. Дзюби. На допиті режисер спочатку вів себе невпевнено, а потім почав висловлюватися негативно про країну та владу, яка, на його думку, довела І. Дзюбу до такого стану [9, с. 29]. Навіть, з початком арештів у С. Параджанова на квартирі продовжували збиратися представники творчої інтелігенції та обговорювалися проблеми як арештів, так і загальної ситуації в країні. З початку 1970-х рр. стеження за С. Параджановим органів КДБ посилилося [9, с. 30]. В інтерв'ю журналу «Україна» Голова КДБ УРСР М. Голушко, зазначив, що Кримінальним кодексом передбачено покарання за наклепи на існуючий лад в країні, антирадянську пропаганду, переслідування за інакомислення [2, с. 101].

17 грудня 1973 р. у Києві вперше С. Параджанова було заарештовано. Причиною цього стала промова, проголошена у Мінську в Будинку мистецтв для білоруських кінематографістів на презентації фільму «Цвіт гранату». В доповідній записці першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту вказувалося також на те, що режисер дозволив собі глумливо говорити про видатних діячів культури та кіно, а також розкритикував радянський кінематограф і метод соціалістичного реалізму [15, с. 3].

За підтримку націоналістично налаштованих осіб, а саме: І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного, Н. Холодного, після арешту згаданих діячів у 1972–1973 рр., С. Параджанов хотів організувати кампанію масового протесту [9, с. 34]. З цього моменту відбувається переслідування його владою, але спочатку це були лише відмови в постановках нових фільмів та різка критика творчості у пресі. Після арешту С. Параджанову оголосили вирок в п'ять років позбавлення волі, а також звинуватили у валютних спекуляціях, насильстві [9, с. 37]. Варто зазначити, що С. Параджанов під наглядом КДБ був з 1962 р., йому інкримінували зустрічі та листування з представниками мистецького середовища капіталістичних країн [9, с. 38].

1 березня 1974 р. перший заступник прокурора м. Києва Р. Долинський у статті «Іменем закону», що була опублікована в газеті «Вечірній Київ», звинуватив С. Параджанова в зруйнуванні своєї сім'ї, в тому, що він квартиру перетворив на притон, розпутство, що підпадало під дію статті 122 КК УРСР, його звинуватили в мужолозтві та розповсюджені порнографії (стаття 211 КК УРСР) [13, с. 40]. Після ідеологічної реакції, квартира С. Параджанова стала своєрідним осередком вільнодумства, де збиралося чимало видатних митців (Г. Якутович, І. Дзюба), які обговорювали не лише культурні новини, що й призвело до арештів [13, с. 42]. Так, 17 травня 1974 р. на засіданні Спілки кінематографістів України режисера С. Параджанова виключено з її складу за «здійснення проступків антигромадського та аморального характеру» [17, с. 187].

В результаті з 17 грудня 1973 р. по 30 грудня 1977 р. С. Параджанов за сфальсифікованими звинуваченнями перебував у тюрмі, звинувачений за гомосексуалізм. Його сестра Рузанна (завідувач кафедрою у Московському авіаційному інституті, винахідник палива для ракет), захищаючи брата, домоглася прийому у Л. Бреж-

нєва в Москві. Він, з приводу її скарги зазначив, що в С. Параджанова «дуже довгий язик». Роки ув'язнення С. Параджанов провів у Лук'янівській тюрмі в м. Києві, а також на зонах поселень Губник, Стрижавка, у Хмельницькій і Донецькій пересильних тюрмах, у Перевальській зоні біля теперішнього Алчевська [10, 63–64].

Як тільки він обживався в колонії, його переводили до нової, де потрібно було вибудовувати стосунки з початку. Влада робила це навмисне, щоб режисер не заводив ніяких приятельських стосунків. І, навіть, коли режисер перебував в ув'язнені, за ним продовжувало пильно стежити КДБ. Зокрема, в 1975 р. на ім'я першого секретаря В. Щербицького надіслано інформаційне повідомлення, в якому зазначалося, що режисер продовжує негативно висловлюватися про радянську дійсність та не визнає своєї провини за злочини, які скоїв. Намагаючись допомогти митцеві, у 1977 р. французький літератор Луї Арагон приїхав до Москви, де мав зустріч з Л. Брежнєвим і особисто просив звільнити С. Параджанова [9, с. 40–41].

Після кампанії за звільнення С. Параджанова, проведеній на Заході, в якій брали активну участь відомі режисери – Фелліні, Годар, Антонія Сергія, його звільнили на рік раніше – 30 грудня 1977 р. режисер був звільнений [3, с. 45]. Проте, невдовзі, в січні 1982 р., за вільне висловлювання проти влади, С. Параджанова було притягнуто до слідства у м. Тбілісі [3, с. 46]. І тільки протести та захист видатних діячів культури дозволив йому 4 жовтня 1982 р. уникнути наступного ув'язнення [3, с. 95].

Доноси були не тільки на С. Параджанова, але й на інших представників Київської кіностудії імені О. П. Довженка – режисера Л. Осику, актора І. Миколайчука, які негативно висловлювався про радянську дійсність, виступали проти русифікації українського кіно. Один із таких доносів датується липнем 1974 р. на ім'я В. Щербицького.

До плеяди українських кіномитців, які зазнали переслідування, належить режисер Української студії хронікально-документальних фільмів Г. Снєгірьов. Ставлення влади до режисера було негативним, особливо після зйомок у 1966 р. документального фільму про траурний мітинг у Бабиному Яру з нагоди 25-річчя трагедії. На мітингу виступали І. Дзюба, В. Некрасов, В. Войнич. Фільм було вилучено наступного дня, Г. Снєгірьову знімати фільми більше не дозволяли. 19 вересня 1977 р. голова Комітету держбезпеки СРСР Ю. Андропов повідомляв про рішення КДБ СРСР, погоджене з ЦК КПУ щодо його арешту. Режисера було притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 62 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда). Причиною арешту була публікація в 1977 р. на Заході книги «Набої для розстрілу» («Ненько моя, ненько...»), в якій розповідалося про політичний процес над «Спілкою визволення України» наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. [7, с. 276].

Отже, у другій половині 1960–1970-х рр. здійснювалась свідома ідеологічна кампанія дискредитації творчої інтелігенції. Найбільше переслідувань зазнали ті діячі, які виступали проти існуючих канонів радянського кіномистецтва та прагнули змін. Саме тому представники цієї школи стали першими об'єктами критики та переслідувань. Яскраво проявився конфлікт між загально ідеологічними постулатами та прагненням митців служити народові та сприяти цивілізаційному прогресу України. Варто зазначити, що у досліджуваний період українська тема в кінематографії УРСР отримала певне висвітлення, незважаючи на загальнодержавне ідеологічне спрямування, заборони та утиски. Умови реалізації були складними, кінематографісти не стояли осторонь подій, що відбувалися в країні, за що деякі з них були ув'язнені за сфабрикованими справами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О. Г. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Пера Шелеста. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* 2011. Вип. 37. С. 215–236.
2. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. Львів: МП «Свобода», 1992. 124 с.
3. Барський В. Про Параджанова та його фільми. *Сучасність*. 1984. Ч. 12. С. 43–55.
4. Бобков Ф. Д. КГБ и власть. Москва: Ветеран МП, 1995. 382 с.
5. Бригадина О. В. Инакомыслие и власть. Диссидентское движение в СССР в середине 1960-х – начале 1980-х гг. *Российские и славянские исследования*. 2004. Вып. 1. С. 242–250.
6. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / [подг. текста и коммент. : А. А. Макаров, Н. В. Костенко, Г. В. Кузовкин]. Москва: Московская Хельсинская группа, 2006. 400 с.
7. Госейко Л. Історія українського кінематографа: монографія. Київ: KINO-КОЛО, 2005. 464 с.
8. Гриневич В. А. Радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. 527 с.
9. Дзюба М. КДБ про Параджанова: документи із розсекреченого архіву КДБ УРСР. Кіно-Театр. 2011. № 2. С. 28–178.

10. Загребельный М. П. Сергей Параджанов: монография. Харьков: Фолио, 2011. 121 с.
11. Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 221 с.
12. Левицька Й. Повернення до коріння. Українське поетичне кіно. Київ: Задруга, 2011. 123 с.
13. Морозов Ю. Сергей Параджанов: «… чтобы не молчать, берусь за перо»: выбранные места из переписки с недругами и друзьями. *Искусство кино*. 1990. № 12. С. 32–41.
14. Політична історія України. ХХ століття: [у 6 т.] / [редкол.: І. Ф. Курас (гол.), Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець, В. О. Котигоренко та ін.]. Київ: Генеза, 2002–2003. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). 2003. 696 с.
15. Роженко М. Тіні забутих предків (До 30-тиліття протестаційної акції шістдесятників у київському кінотеатрі «Україна») *Вечірній Київ*. 19 серпня 1995. С. 3.
16. Сергій Параджанов і Україна: [зб. ст. і док.] / упоряд. і ред. Лариса Іванівна Брюховецька. Київ: Києво-Могилянська академія, 2014. 288 с.
17. Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади / упоряд. Р. М. Коргодський, С. І. Щербатюк. Київ: Спалах ЛТД, 1998. 280 с.
18. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки [матер. міжнародної наук. конф., (Київ, 15–16 вересня 1994 р.)] / [редколегія П. П. Панченко, Є. В. Пронюк, А. А. Кондрацький та ін.]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 290 с.
19. Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ: Основи, 2009. Т.9: Час випробовувань. Консолідація національно-партіотичних сил (1939 рік – початок 80-х років ХХ ст.) / упорядкув., передм. та прим. Ю. Сливки. 734 с.
20. Яремчук А. Реальність «Тіней...». *Українська культура*. 2000. № 7–8. С. 16.

REFERENCES

1. Bazhan O. Gh. *Do pytannja pro «ukrajinofiljstvo» pershogho sekretarja CK KPU Pera Shelesta. Istorija Ukrajiny. Malovidomi* imena*, podiji, fakty.* [The issue of «Ukrainophilism» by the first secretary of the Central Committee of the CPU, Per Shelest. History of Ukraine. Little-known names, events, facts]. Vyp. 37, 2011, pp. 215–236 [in Ukrainian].
2. Baran V. K. *Ukrajina pislja Stalina: Narys istoriji 1953–1985 rr*. [Ukraine after Stalin: An Essay on the History of 1953–1985]. Ljviv: MP «Svoboda», 1992, 124 p. [in Ukrainian].
3. Barsjkyj V. *Pro Paradzhanova ta jogho filjmy* [About Parajanov and his films]. Suchasnistj. 1984, Ch. 12, pp. 43–55. [in Ukrainian].
4. Bobkov F. D. *KGB i vlast [*KGB and power]. Moskva: Veteran MP, 1995, 382 p. [in Russian].
5. Bryghadyna O. V. *Ynakomыslye y vlastj. Dyssydentskoe dvyzhenye v SSSR v seredyne 1960-kh – nachale 1980-kh ghgh*. [Dissent and power. The dissident movement in the USSR in the mid–1960s – early 1980 s.]. Rossyjskye y slavjanskye yssledovanyja, 2004. Vыp. 1, pp. 242–250. [in Russian].
6. *Vlastj y dyssydentы: yz dok. KGhB y CK KPSS* / [Power and dissidents: from doc. KGB and Central Committee of the CPSU] [podgh. teksta y komment.: A. A. Makarov, N. V. Kostenko, Gh. V. Kuzovkyn]. Moskva: Moskovskaja Kheljsynskaja ghruppa, 2006. 400 p. [in Russian].
7. Ghosejko L. *Istorija ukrajinsjkogho kinematoghrafa*: monoghrafija. [History of Ukrainian cinema: monograph]. Kyjiv: KINO-KOLO, 2005, 464 p. [in Ukrainian].
8. Ghrynevych V. A. *Radjansjkyj proekt dlja Ukrajiny* [Soviet project for Ukraine]. Kyjiv: Naukova dumka, 2004, 527 p. [in Ukrainian].
9. Dzjuba M. *KDB pro Paradzhanova: dokumenty iz rozsekrechenogho arkhivu KDB URSR [*KGB on Paradzhanov: documents from the declassified archive of the KGB of the UkrSSR]. Kino-Teatr, 2011, № 2, pp. 28–178 [in Ukrainian].
10. Zaghrebeljnыj M. P. *Serghej Paradzhanov: monoghrafija [*Sergey Parajanov]. Kharjkov: Folyo, 2010, 121 p. [in Ukrainian].
11. Kurnosov Ju. O. *Inakomyslennja v Ukrajini (60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.)* [The dissent in Ukraine (the 60's – the first half of the 80's of the XX century)]. Kyjiv: In-t istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny, 1994, 221 p. [in Ukrainian].
12. Levycjka J. *Povernennja do korinnja. Ukrajinsjke poetychne kino [*Return to the roots. Ukrainian poetry movie]. Kyjiv: Zadrugha, 2011, 123 p. [in Ukrainian].
13. Morozov Ju. *Serghej Paradzhanov: «… chtobы ne molchatj, berusj za pero»: vыbrannыe mesta yz perepysky s nedrughamy y druzjjamy* [Sergey Paradzhanov: «... not to be silent, I take up the pen»: selected places from correspondence with enemies and friends]. Yskusstvo kyno, 1990, № 12, pp. 32–41 [in Ukrainian].
14. *Politychna istorija Ukrajiny. KhKh stolittja*: [u 6 t.] [Political History of Ukraine. The twentieth century] / [redkol.: I. F. Kuras (ghol.), Ju. I. Shapoval, Ju. A. Levenecj, V. O. Kotyghorenko ta in.]. Kyjiv:

Gheneza, 2002–2003. T. 6: Vid totalitaryzmu do demokratiji (1945–2002). 696 p. [in Ukrainian].
15. Rozhenko M. *Tini zabutykh predkiv (Do 30-tylittja protestacijnoji akciji shistdesjatnykiv u kyjivsjkomu kinoteatri «Ukrajina»)* [The shadows of forgotten ancestors (Until the 30th anniversary of the protest action of the sixties in the Kiev cinema «Ukraine»)]. Vechirnij Kyjiv. 19 serpnja, 1995, p. 3 [in Ukrainian].
16. *Serghij Paradzhanov i Ukrajina [zb. st. i dok.]*. [Sergey Parajanov and Ukraine]: / uporjad. i red. Larysa Ivanivna Brjukhovecjka. Kyjiv: Kyjevo-Moghyljansjka akademija, 2014, 288 p. [in Ukrainian].
17. Serghij Paradzhanov. *Zlet, traghedija, vichnistj: Tvory, lysty, dokumenty arkhiviv, spoghady* / uporjad. R. M. Korghodsjkyj, S. I. Shherbatjuk. [Zlet, tragedy, eternity: Works, letters, archival documents, memoirs]. Kyjiv: Spalakh LTD, 1998. 280 p. [in Ukrainian].
18. *Totalitarna derzhava i politychni represiji v Ukrajini u 20–80-ti roky* [mater. mizhnarodnoji nauk. konf., (Kyjiv, 15–16 veresnja 1994 r.)] [Totalitarian state and political repressions in Ukraine in the 20's and 80's] / [redkoleghija P. P. Panchenko, Je. V. Pronjuk, A. A. Kondracjkyj ta in.]. Kyjiv: In-t istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny, 1998. 290 p. [in Ukrainian].
19. *Ukrajina: antologhija pam'jatok derzhavotvorennja Kh–KhKh st*.: u 10 t. / redkol.: I. M. Dzjuba ta in. [Ukraïna: antologiya pam'yatok derzhavotvorennya Kh–KhKh st]. Kyjiv: Osnovy, 2009. T.9: Chas vyprobovuvanj. Konsolidacija nacionaljno-partiotychnykh syl (1939 rik – pochatok 80-kh rokiv KhKh st.) / uporjadkuv., peredm. ta prym. Ju. Slyvky. 734 p. [in Ukrainian].
20. Jaremchuk A. *Realjnistj «Tinej...»*. [Real'nist' «Tiney...»]. Ukrajinsjka kuljtura, 2000, № 7–8, p. 16 [in Ukrainian].

© Liudmyla Khmelnytska
(Pereyaslav-Khmelnytsky)
https://orcid.org/0000–0003–2482–4322

REPRODUCTIVE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST THE CREATORS OF THE UKRAINIAN CINEMATOGRAPH OF THE SECOND HALF OF THE 1960S THE FIRST HALF OF THE 1980TH CENTURY

The purpose of the paper is to unblended analysis of sources and literature on the repressive policy of Soviet power against the representatives of Ukrainian cinema. In general, the main principles of party-state policy in the field of cinematography, including the mechanism of the influence of ideology on the cinematographic process in the Ukrainian SSR, are grounded, and the interaction between public administration and creative organizations is grounded; The main methods and forms of the repressive policy directed against the artists of Ukrainian cinema are described. The existing structure severely restricted the powers and independence of the respective republican units of management.

In Ukraine, the general management of cinematography was carried out by the Council of Ministers of the Ukrainian SSR through the State Committee of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on cinematography – a union republican body that did not have the necessary independence in determining the main principles of the development of cinema art. Derzhkino's powers included economic, financial functions and control over the ideological content of film production. Derzhkinos powers included economic, financial functions and control over the ideological content of film production. It was in its structure that the Cinema Repertoire Control Inspection functioned, the decision of which depended on the fate of films: from the approval of the script to the release of the film on the screen.

In those years, the practice of «film on the shelf» was extended, when films that were fully licensed for rental by all instances were fully prepared for rental, in the final version they did not satisfy the authorities, they were banned from showing. A more liberal requirement was the processing of unsatisfactory moments. The control over the repertoire of films that fell into the audience was reliant on the Main Directorate of Film and Film. The article uses the following research methods: comparative-historical, typologies, classifications, problem-chronological, objectivity, multifactor, which allow to study complex social phenomena, concrete events and facts in their dynamics.

In the course of the study, it was found that during this period there was a structuring and centralization of the management system of the cinematographic industry, the general leadership of which belonged to the State Committee of the USSR. It is proved that during the years of stagnation the influence of the command-administrative system and the rigorous subordination to the principles of party ideology, which involved interference with creative processes, increase of authorizing powers of administrative structures and increase of censorship, was intensified. It was found out that after the thaw was extinguished, Ukrainian cinema was subject to strict regulation of the canons of «socialist realism».

Ideological policy was secured by relevant party and state regulations, which provided a party assessment of the development of cinematography, criticized areas that were not interested in the party-

bureaucratic system, the thematic orientation of cinema was normalized. Against the representatives of this course, the authorities used the usual spectrum of methods of struggle: blatant criticism and discredit in the media, in party and government decisions at the gathering of cinematographers; prosecution and imprisonment. The process of organization of the state campaign against the school of poetry films in the context of implementation of the policy of narrowing the sphere of application of the Ukrainian language and reducing the production of films in the Ukrainian language is analyzed.

The planning of the work of film studios, censorship on the subject of films became the main tools for enhanced control over the development of Ukrainian cinema during the studied period. The interaction of public administration and creative organizations – the Union of Cinematographers of Ukraine, which was a pro-government structure and controlled by the party bureaucracy, was grounded, although one of its statutory tasks was protection of the creative, professional, copyright and public rights of its members.

Key words: ideology, cinema, culture, art, repressive politics.

До редакції надійшла 12.10.2015.

УДК 532.535(282.247.32)(092)(091)
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.8

© Олександр Горбовий
(Переяслав-Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0001–5608–8310

ВНЕСОК А. П. АЛЕКСАНДРОВА У ВИВЧЕННЯ ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ

У статті за допомогою біографічного та порівняльного методів досліджується внесок Анатолія Петровича Александрова (1903–1994 рр.) у вивчення порогів Дніпра. Вчені активно досліджують порожистий Дніпро та біографію А.П. Александрова, але, схоже, дані історіографічні напрямки ще не поєднувалися. Зіставивши його спогади та архівні документи, вдалося встановити, що вчений відвідував порожистий Дніпро влітку 1926 р. (на човні із товаришем) та кожного літа у 1927–1929 рр. (фотографував та допомагав знімати кіно при експедиції А.С. Синявського). У 1926 р. Анатолій Петрович та його друг спочатку ледве не втопилися у Кодацькому порозі. Але дуже швидко вони освоїлися і, навіть, навчилися підніматися порогом проти течії. Серед істориків така здатність давно викликає гарячі дискусії, але А.П. Александров пояснив, що це можливо завдяки зворотній течії. Вона виникає за каменями і приблизно дорівнює силі прямої течії. Отже, вчений вперше (наскільки відомо автору) в історії даного питання пояснив механізм плавання порогами проти течії. У перспективі автор планує перевірити методику дослідника на практиці та розширити базу історичних джерел про плавання порогами. Також варто знайти фотографії та кінофільм, які були створені у 1927–1929 рр. за участі А.П. Александрова.

Ключові слова: А.П. Александров, Дніпро, пороги, Дніпрогес, А.С. Синявський, проти течії.

Пороги Дніпра відігравали яскраву роль в історії та культурі України. Гранітні перепони були складовою частиною літописного шляху «із варяг у греки» та Чорноморсько-Балтійського водного шляху «Рига – Херсон». На них розвинулася самобутня козацька лоцманська служба. Їх природно-географічні та історико-культурні ландшафти викликали захоплення у мандрівників та туристів. А тому вони викликають постійний інтерес навіть після їх затоплення.

Проблема, що нами з'ясовується, широко висвітлена в літературі. Зокрема, величезний пласт із його історіографії представлений у ґрунтовній колективній монографії [8]. Також питанню подолання порогів проти течії присвятив свою змістовну історіографічну розвідку у формі коментаря Я.Р. Дашкевич [7, с. 20, 29, 54] тощо. Але схоже, що дослідники дніпровських порогів ще не аналізували внесок А.П. Александрова у їх вивчення.

Біографія дослідника також активно вивчається, але здебільшого через призму внеску вченого у розвиток технічних галузей, а особливо ядерної фізики. Зокрема, І.І. Ларін у своїй праці лише у межах кількох рядків згадує про подорожі Анатолія Петровича на яхті по Дніпру та його участь у етнографічній експедиції на порогах [9, с. 15]. Схоже, що даний аспект ще не привертав детальної уваги біографів науковця.

Основним джерелом даної статті є спогади А.П. Александрова, які в основному були записані на магнітофон у 1978 р., а опубліковані у 2002 р. [5]. Вони частково уточнені завдяки документам із архіву Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [1–4]. та спогадам останнього дніпровського лоцмана Г.М. Омельченка, які видали у 2000 р. [12].

Мета статті: дослідити внесок А.П. Александрова у справу вивчення дніпрових порогів.

Анатолій Петрович Александров народився у 1903 р. у містечку Тараща Київської губернії. У 1919 р. він закінчив Київське реальне училище, бере участь у Громадянській війні на боці білогвардійців. У 1923–1930 рр. Анатолій Петрович викладав фізику та хімію у 79 трудовій школі міста Київ (нині – Ліцей інформаційних технологій № 79). У 1924–1930 рр. він навчався на фізико-математичному факультеті Київського державного університету (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). У 1920-х рр. дослідник на громадських засадах працював у Київському рентгенівському інституті (нині – Національний інститут раку) над фізикою діелектриків. У цей же час він разом із товаришами входив до електротехнічного бюро при шкільному фізико-хімічному гуртку. Воно дозволяло підзаробити на різних замовленнях (відремонтувати де-небудь проводку, ліфт тощо). Завдяки цим коштам вони придбали собі спільну шлюпку, на якій багато плавали на Дніпрі, рятували потопельників (входили до Товариства рятування на водах). Впродовж кількох років А.П. Александров залишався влітку кататися на Дніпрі поблизу Києва [5, 11–20].

Ймовірно літом 1926 р. (уже спостерігали роботу грабарів при підготовці до будівництва Дніпрогесу) він із Борисом Кочанівським вирушили до порогів, щоб подивитися, чи можна через них спуститися [5, с. 20–28]. Відповідно їм було тоді біля двадцяти трьох років. Для подорожі вони роздобули маленький човен із вертикальними бортами та плоским дном, а також судноплавний дорожник. При цьому Борис Кочанівський не вмів плавати, але води не боявся і хоча часто топився, його завжди витягували. Не зорієнтувавшись на місцевості, молоді туристи випадково потрапили у козачий хід Кодацького порогу, де мало не потонули. Зранку А.П. Александров побачив, що «рибак на човні доволі спокійно їздить посеред цього порогу, причому їздить куди хоче: хоче – вниз, хоче – вгору (з рос. – Авт.)» [5, с. 25]. Тут варто зауважити, що в історичних студіях питання плавання дніпровськими порогами проти течії здавна відноситься до дискусійних.

Я.Р. Дашкевич зазначає, що у анотації до карти Литви Маковського-Радзивіла (1613 р.) також говориться про подолання порогів проти течії. Козацький гетьман князь Д. Вишневецький (близько 1517 р. – 1563/1564 р.) врятувався з козаками від татар, які напали на Січ, оскільки човнами через пороги дістався до Черкас [7, с. 54].

Після придушення козацько-селянських постань 1637–1638 рр. та відновлення кодацької фортеці коронний гетьман Станіслав Конецпольський дав спеціальне доручення Г.Л. де Бопляну (1600–1673 рр.). А саме: «зробити розвідку з декількома загонами і гарматами до останнього порогу. Він наказав мені на зворотному шляху піднятися по річці на човнах з ясновельможним паном Остроpогом (Ostrorok), великим шамбеленом, що дало мені можливість побачити каскади тринадцяти водоспадів і нанести їх на карту, як ви і бачите (з рос. – Авт.)» [7, с. 181, 183]. На думку канадських дослідників, він вирушив у дорогу приблизно на початку серпня 1639 р., а за Я.Р. Дашкевичем – навесні 1639 р. [7, с. 54, 423]. Подолання порогів описувалося ним наступним чином: «Тепер же скажу тільки, що бачив і відвідав всі тринадцять водоспадів і пройшов всі ці каскади у простому човні вгору по річці, що на перший погляд здасться неможливим, адже висота деяких каскадів, які ми пройшли, складає від 7 до 8 футів. Судіть самі, чи добре потрібно володіти веслом. У козаків ніхто не може вважатися [справжнім] козаком, доки не пройде у човні вгору по річці всіх порогів (з рос. – Авт.)» [7, с. 183].

А.Х. Лерберг у 1819 р. уже частково критикував свідчення Г.Л. де Боплана (висота падіння води від 7 до 8 футів розподілялася по досить довгих відрізках порогів, а тому вони не були справжніми водоспадами). Загалом він довіряв розповіді інженера про подолання порогів проти течії, але лише з певними застереженнями: «Весною невеликі судна могли ходити вниз, а по потребі і вгору ріки; але літом і осінню, коли фарватер через багато місць із скелями мав глибини тільки один чи по великій мірі два фута, не було ніякої можливості проходити через них і через водовороти, навіть на порожніх суднах (з рос. – Авт.)» [10, с. 267].

У другій половині XIX ст. історію Г.Л. де Боплана про подолання порогів проти течії піддав серйозній позитивістській критиці О.С. Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875 рр.). У другій половині 1850-х рр. він особисто здійснив експедицію по берегах Дніпра включно із порогами (її матеріали опублікували у 1861 р.). За його словами, про таку звитягу повідомляв не лише французький інженер. Багато старих людей особисто розповідали досліднику, що вони теж долали пороги проти течії. Також вона приписувалася Дмитру Самозванцю в одному історичному романі та Г.О. Потьомкіну за словами одного поважного історика. Але вчений, побачивши пороги на власні очі, дуже скептич-

но віднісся до всіх цих повідомлень: «*Пропливти всі пороги проти течії* (курсив за текстом – Авт.) – значить зробити одному 65 верст, маючи на шляху 9 порогів, із яких Ненаситець, протягом версти, має більше двох сажнів падіння і 12 лав! Скільки ж потрібно днів для подолання такого простору проти течії! У теперішній час це фізично неможливо і немає підстав думати, щоби було можливим і в часи Боплана (з рос. – Авт.)» [6, с. 80]. Опитування місцевих жителів теж підтверджували його перше враження: «Однодушні відповіді переконали мене, що неможливо пропливти всіх порогів проти течії, хоча в іншому, в іншу пору, можна було пробиратися по «отметям», але все-таки перетягуючи човен. Один із самих вмілих рибаків на Ненаситці, який доводив чудеса спритності, а також декілька досвідчених лоцманів остаточно запевнили мене, що повідомлення, яке розбиралося, – казка (з рос. – Авт.)» [6, с. 81].

Я.П. Новицький (1847–1925 рр.) у 1905 р., спираючись на думку лоцманів, теж критикував повідомлення Г.Л. де Боплана, але у значно іншій формі: «Хто знайомий з порогами чи спілкувався між лоцманами легко зрозуміє скільки неточностей і хвалькуватості в цій цитаті. Якщо тепер, після мільйонних витрат, лоцмани з нелегким зусиллям проводять човни каналами, то що ж було у половині 1600 років, коли пороги для плавання представляли стихію ще більш непереборну і грізну? (з рос. – Авт.)» [11, с. 138].

Я.Р. Дашкевич зазначав, що питання подолання порогів Дніпра проти течії Г.Л. де Бопланом в якості дискусійного піднімалося на Міжнародній науково-практичній конференції «Боплан і Україна» (Запоріжжя, 13 жовтня 2000 р.). Сам дослідник у 2004 р. схилявся до думки, що така подорож в умовах XVII ст. могла бути цілком реальною, оскільки він припускав, що тоді Дніпро був повноводнішим та мав дещо іншу конфігурацію русла. Також вчений наводив кілька прикладів, які могли свідчити про подолання порогів Дніпра проти течії ще до Г.Л. де Боплана. А саме: літописна легенда про св. Андрія, коментар до неї у праці анонімного автора «Історія Русів» (межа XVIII–XIX ст.) та анотація до карти Литви Маковського-Радзивіла (1613 р.) [7, с. 54]. Якщо перша та друга згадки видаються досить сумнівними, то карта початку XVII ст. викликає великий інтерес. Водночас, як не дивно, значно більше інформації про подолання порогів проти течії міститься у джерелах-спогадах XX ст., які були опубліковані уже у XXI ст., задовго після їх затоплення.

У 2000 р. видали мемуари останнього лоцмана дніпровських порогів Г.М. Омельченка (1911–2002 рр.). У них Григорій Микитович дуже впевнено говорить про подолання порогів проти течії. А саме: «То не козак, що не вміє пройти пороги згори вниз і знизу вгору», – говорили запорожці. Вони піднімались байдаками, чайками і човнами від Хортиці до Кодаків. Звідси спускались вони через пороги, наповнивши свої судна усім необхідним для Січі. Пізніше мені не раз доводилось підніматись через пороги знизу вгору у дубі батька. Теж було трудно, теж інколи зривались, знов підіймались, але не зазнавали аварій» [12, с. 100]. Щоправда одного літа він разом із товаришем вперше спробували піднятися Кодацьким порогом знизу вгору, але їм тоді не вистачило сил. Один веслував, а інший правив на кормі: «Так ми, обходячи каміння, добрались до кінця порога. Ще трохи зусиль і ми вийдемо з нього, а там три кілометри – і вдома. Треба було обійти останній камінь. Вода з шумом і ревом обтікала його, падаючи вниз, утворювала водяний бугор. Треба було подолати цей останній бар'єр. Декілька разів, розігнавши човен, ми до половини човна входили в бурун, а вода відкидала нас назад» [12, с. 99].

Спогади А.П. Александрова у порівнянні із усіма вищенаведеними відомостями вирізняються детальним описом техніки подолання порогів Дніпра проти течії та її обґрунтуванням. Довго спостерігаючи за рибалкою, йому вдалося зрозуміти, як він міг рухатися по порогу. А саме: «Виявляється, для того щоби пробратися йому проти течії він робить так – він заїжджає за який-небудь великий камінь, а за цими великими каменями завжди зворотна течія – причому, дуже сильна зворотна течія, приблизно такої ж швидкості як і пряма течія. От, він у цій зворотній течії розганяється і уже, коли доходить до самого каменя, намагається перетнути струмінь прямої течії і заскочити за наступний камінь. І таким чином, от, користуючись такими зворотними течіями, він міг їздити по порогу як хоче. Це було цілком вражаюче для нас видовище. На маленькому човні, один, гребучи веслом із корми – ось і все, ніяких хитрощів не було, і ніяких видимих зусиль він, навіть, не прикладав, щоб їхати по порогу уверх. Там, де лежать кам'яні гряди із таких відносно невеликих каменів і де уже глибина не така велика, там цих зворотних течій скільки хочеш, там дійсно можна у будь-якому напрямку проїхати. Сенс полягає тільки в тому, що не потрібно намагатися перетинати дуже великі прямі течії, широкі. Тому, що тоді не встигнеш її перетнути як тебе знесе

уже далі, ніж те місце, звідки ти поїхав. А ось якщо вузенькі ці прямі течії, там камені доволі часто накидані, ну, скажемо, пряма течія – метра два шириною, через неї можна перемахнути таким чином, щоб потрапити в наступну зворотку і їхати до наступного каменю. Ми навчилися цій справі (з рос. – Авт.)» [5, с. 25].

За три дні друзі навчилися повністю проходити Кодацький поріг проти течії на своєму човнику. А дещо пізніше – навіть Ненаситець, але, щоправда, по каналу (ширина – приблизно 15–20 м, швидкість течії – біля 25–30 км/год.). Для цього потрібно було акуратно підпливти до його обшивки, де стирчали окремі камені із зворотною течією. Анатолій Петрович уточнював, що по Ненаситцю, на відміну від усіх інших порогів, лоцмани намагалися сплавлятися по каналу, а не Козачому ходу, оскільки останній був надто викривлений [5, с. 25–28].

Також ефект зворотної течії на Дніпрі у своїх історичних реконструкціях застосовував В.Д. Саричев у 2012 р. Але він мав дещо інакший характер та відносився не до самих порогів, а до острова Хортиця, який знаходиться трохи нижче від них: «Веслування проти течії дуже складна справа. Окрім одного випадку – коли це відбувається майже впритул до берега. Саме тут, внаслідок відбиття води від берега утворюється протитечія, що допомагає йти вгору по річці. Ширина такого річкового коридору в районі північної Хортиці – 20–30 метрів» [13, с. 255].

Важливе місце у спогадах Анатолія Петровича займає його участь у роботі експедиції А.С. Синявського на Дніпробуді [5, с. 30–34]. Завдяки документам із архіву Інституту рукопису вдалося встановити, що він їздив із нею кожного літа впродовж трьох років. У 1927 р. стояло завдання загального дослідження території Дніпрової течії та її фільмування [1, арк. 10–12 зв.]. У 1928 р. експедиція досліджувала територію Посамар'я, щоб вияснити наскільки обґрунтованою була відмова від будівництва дамби для її захисту від затоплення та підтоплення [2, арк. 20–21]. У 1929 р. за мету ставилося економічно-статистичне вивчення сіл, які розселювалися, та географічне дослідження водоподілу правого і лівого берега Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя [3, арк. 38]. В усіх випадках Анатолій Петрович запрошувався як фотограф (інколи геолог). У 1927 р. він та ще один учасник експедиції на невеликому човні демонстрували як можна було плавати по Дзвонецькому[1] порогу користуючись зворотною течією, а їх кінооператор знімав це на камеру [5, с. 31]. Нині доля зазначеного фільму та фотографій поки не встановлена.

У 1929 р. А.П. Александров опублікував свою першу наукову роботу, яку виконав у Київському Рентгенівському інституті під керівництвом професора В.К. Роше[2]. Вона була високо оцінена спеціалістами. Директор Ленінградського фізико-технічного інституту А.Ф. Іоффе через І.В. Курчатова запросив київську групу фізиків (включно із А.П. Александровим) на І Всесоюзний з'їзд фізиків. Там вони мали зустрітися і обговорити перспективи співпраці. На ньому в Одесі у серпні 1930 р. А.Ф. Іоффе запросив їх всіх у Ленінград і А.П. Александров прийняв запрошення [5, с. 37–38]. Ймовірно, саме з цих причин він не взяв участь у експедиції на Дніпробуд влітку 1930 р. [4, арк. 74].

У подальшому Анатолій Петрович Александров став видатним фізиком, спеціалістом з атомної енергетики, президентом АН СРСР (1975–1986 рр.). Однак він і далі полюбляв відпочивати на річках (Дніпро, Біла тощо). У 1994 р. вчений помер.

Таким чином, вчені активно досліджують порожистий Дніпро та біографію А.П. Александрова, але дані історіографічні напрямки ще не поєднувалися. Анатолій Петрович у 1920-х рр. проживав у Києві і кожного літа відпочивав на Дніпрі на своєму човні. Спочатку – поблизу Києва, а пізніше – на дніпровських порогах. Зіставивши його спогади та архівні документи, вдалося встановити, що вчений відвідував порожистий Дніпро влітку 1926 р. (на човні з товаришем) та кожного літа у 1927–1929 рр. (у якості фотографа при експедиції А.С. Синявського). У серпні 1930 р. він був в Одесі на з'їзді фізиків, а незабаром переїхав у Ленінград.

У 1926 р. Анатолій Петрович та його товариш спочатку ледве не втопилися у Кодацькому порозі. Але вони дуже швидко освоїлися і, навіть, навчилися підніматися порогом проти течії. Таке вміння здавна викликало дискусію серед істориків. Воно приписувалося Д. Вишневецькому (XVI ст.), ним хвалився у своїх мемуарах у 1650 р. Г.Л. де Боплан, а у 2000 р. – останній лоцман дніпрових порогів Г.М. Омельченко. А.Х. Лерберг у 1819 р. та Я.Р. Дашкевич у 2004 р. припускали, що це можливо, але лише якщо пороги вкриваються водою (весною, а не влітку та осінню). О.С. Афанасьєв-Чужбинський у 1861 р. та Я.П. Новицький у 1905 р., після особистих відвідин порогів та спілкування із місцевими лоцманами і рибал-

[1] У тексті – «Жванецькому».

[2] В оригіналі стаття називалася «Высоковольтная поляризация в церезине».

ками, дійшли висновку, що такий рух взагалі неможливий. А.П. Александров пояснив, що плавання порогами знизу вгору можливе завдяки зворотній течії. Вона виникає за каменями і приблизно дорівнює прямій течії. Відповідно, порогами проти течії можна плавати влітку та восени, але, схоже, не весною. Досі незрозуміло чому лише останній лоцман дніпрових порогів Г.М. Омельченко повідомив про можливість плавання порогами знизу вгору. Також залишається під питанням можливість подолання Ненаситецького порогу проти течії його природним, а не штучним ходом.

Отже, спогади А.П. Александрова дозволяють суттєво просунутися у багатолітній історичній дискусії про можливість подолання порогів Дніпра проти течії. Щоправда, вони не доводять, що всі свідчення про подібні плавання правдиві. У перспективі автор планує перевірити методику вченого на практиці та розширити базу історичних джерел про плавання порогами. Також він займається пошуком фотографій і кінофільму, які були створені у 1927–1929 рр. за участі А.П. Александрова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 13934. Арк. 10–12 зв.
2. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 13938. Арк. 19–25.
3. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 13946. Арк. 38–40.
4. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 13953. Арк. 70–77 зв.
5. Александров П.А. Академик Анатолий Петрович Александров. Прямая речь / Рос. акад. наук. Отд-ние общ. физики и астрономии. 2 изд., испр. и доп. М.: Наука, 2002. 248 с.
6. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. СПб.: Типография Морского министерства, 1861. Ч. 1 : Очерки Днепра. 1861. 465 с.
7. Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины / Пер. с фр. З.П. Борисюк; ред. перевода Л.Л. Хорошкевич. Е.Н. Ющенко. М.: Древлехранилище, 2004. 576 с.
8. Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / [Андрєєв В., Білівненко С., Бєлов О. та ін.]. Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМІ», 2012. 352 с.
9. Ларин И.И. Академик атомных дел. М.: ИздАТ, 1998. 139 с.
10. Лерберг А.Х. Исследования, служащие к объяснению древней русской истории / Пер. с нем. Д. Языков. СПб.: Типография Департамента народного просвещения, 1819. 397 с.
11. Новицкий Я.П. С берегов Днепра. (Очерки Запорожья). Путевые записки и исследования. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края*. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1905. С. 48–183.
12. Омельченко Г.М. Дніпрові лицарі. Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2000. 184 с.
13. Саричев В.Д. Мініатюра Радзивилівського літопису в системі джерел про останній бій князя Святослава. *Музейний Вісник*. 2012. №12. С. 246–260.

REFERENCES

1. Arkhiv Instytutu rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V.I. Vernads'koho (dali – IR NBUV). F. X. Spr. 13934. Ark. 10–12 zv. [in Ukrainian].
2. IR NBUV. F. X. Spr. 13938. Ark. 19–25 [in Ukrainian].
3. IR NBUV. F. X. Spr. 13946. Ark. 38–40 [in Ukrainian].
4. IR NBUV. F. X. Spr. 13953. Ark. 70–77 zv. [in Ukrainian].
5. Aleksandrov P.A. Akademik Anatoliy Petrovich Aleksandrov. Pryamaya rech' [Academician Anatoliy Petrovich Aleksandrov. Direct speech] / Ros. akad. nauk. Otd-nie obshch. fiziki i astronomii. 2 izd., ispr. i dop. M.: Nauka, 2002. 248 s. [in Russian].
6. Afanas'yev-Chuzhbinskiy A.S. Poezdka v Yuzhnuyu Rossiyu [A trip to the Southern Russia]. SPb.: Tipografiya Morskogo ministerstva, 1861. Ch. 1: Ocherki Dnepra. 1861. 465 s. [in Russian].
7. Boplan Giyom Levasser de Opisanie Ukrainy [Ukraine description] / Per. s fr. 3.P. Borisyuk; red. perevoda L.L. Khoroshkevich, E.N. Yushchenko. M.: Drevlekhranilishche, 2004. 576 s. [in Russian].
8. Dniprovs'ki lotsmany: narysy z istoriyi ta istoriohrafiyi [Dnipro Pilots: Essays on History and Historiography] / [Andryeyev V., Bilivnenko S., Byelov O. ta in.]. Kherson: Vyd-vo VNZ «KhDMI», 2012. 352 s. [in Ukrainian].
9. Larin I.I. Akademik atomnykh del [Academician of atomic affairs]. M.: IzdAT, 1998. 139 s. [in Russian].
10. Lerberg A.Kh. Issledovaniya, sluzhashchie k ob''yasneniyu drevney russkoy istorii [Studies serving to the explanation of ancient Russian history] / Per. s nem. D. Yazykov. SPb.: Tipografiya Departamenta narodnogo prosveshcheniya, 1819. 397 s. [in Russian].
11. Novitskiy Ya.P. S beregov Dnepra. (Ocherki Zaporozh'ya). Putevye zapiski i issledovaniya [From the banks of the Dnieper. (Essays of Zaporozhye). Travel notes and studies]. *Sbornik statey*

Ekaterinoslavskogo nauchnogo obshchestva po izucheniyu kraya. Ekaterinoslav: Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1905. S. 48–183 [in Russian].
12. Omel'chenko H.M. Dniprovi lytsari [Knights of the Dnieper]. Dnipropetrovs'k: Polihrafist, 2000. 184 s. [in Ukrainian].
13. Sarychev V.D. Miniatyura Radzyvylivs'koho litopysu v systemi dzherel pro ostanniy biy knyazya Svyatoslava [Miniature of Radziwillian Chronicle in the system of sources about the last battle of Prince Svyatoslav]. *Muzeynyy Visnyk*. 2012. №12. S. 246–260 [in Ukrainian].

© Oleksandr Horbovyy
(Pereyaslav-Khmelnytsky)
https://orcid.org/0000–0001–5608–8310

THE CONTRIBUTION OF A.P. ALEKSANDROV IN THE STUDY OF DNIPRO RAPIDS

The article investigates the contribution of Anatoliy Petrovych Aleksandrov (1903–1994) to the study of the Dnipro rapids. Biographical and comparative methods were used during writing this article.

The rapids of river Dnipro occupy a prominent place in the history and culture of Ukraine. And because of this, they are constantly attract attention to themselves, even after their flooding. Researchers of the Dnipro try to fully reproduce the picture of a river as much as possible. But it seems that the experience of A.P. Aleksandrov have not been studied yet.

A.P. Aleksandrov lived a bright and extraordinary life. He became an outstanding physicist and renowned scientist in the field of atomic energy. His achievements were highly praised by his contemporaries, who elected a scientist as president of the Academy of Sciences of the USSR (1975–1986). In the study of his biographies, the main focus is on the scientific and technical aspects of it. Besides that, a fun and exciting scientist's hobby is beyond the detailed research – boat trips along the Dnipro river. Especially often he rested this way during living in Kiev (1903–1930 years).

In the 1920's A.P. Aleksandrov had very busy life: he taught physics and chemistry at the labor school №79 (1923–1930), studied at the Faculty of Physics and Mathematics of the Kyiv People's University (1924–1930), conducted scientific research at the Kyiv X-ray Institute, falsified in the electro-technical bureau at a physical-chemical school club, etc. Still, he somehow managed to combine good with pleasure and had a chance to rest on the bank of Dnipro river on his lovely boat every summer. At first – near Kiev, and later – on the Dnipro rapids themselves.

According to Aleksandrovs memories and documents from the archive of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernads'kyy, we managed to establish that the scientist visited the rapids of Dnipro every summer during four years before it was flooded. At first, probably in 1926, he went to rapids with only one friend. They wanted to see them and, if possible, go down through them. In 1927–1929 as a photographer, he participated in the expedition of A.S. Synyavs'kyy, who was to explore the rapids before flooding. In 1927 the expedition shot a film about the rapids and the Dnipro hydroelectric power station. The expedition was held in the summer of 1930, but without Anatoliy Petrovych. In August 1930 he participated in the First All-Union Congress of Physicists in Odessa and later he moved to Leningrad.

During the first trip to the rapids, A.P. Aleksandrov and his friend almost drowned at the Kodats'kyy rapids. Fortunately, friends quickly learned how to swim between granite rocks. At the same time, they not only went down the flow with a boat, but also rose against it.

In historical studies, the ability to swim bottom-up dipper rapids up until recently was considered a very controversial issue. Ya.R. Dashkevych writes that in the annotation to the map of Lithuania Makovs'kyy-Radzyvil (1613) it is said that Dmytro Vyshnevets'kyy (about 1517–1563/1564) managed to reach the Cherkasy through the rapids (that is, from the bottom up). French engineer Hiyom Levaser de Boplan in his memories of the second half of the seventeenth century also wrote about his personal trip through the rapids of the Dnipro against the flow.

O.S. Afanas'yev-Chuzhbyns'kyy in 1861 and Ya.P. Novyts'kyy in 1905, after personal visits to the rapids and communication with local pilots and fishermen, came to the conclusion that it was not possible to overcome the rapids against the flow. A.Kh. Lerberh in 1819 and Ya.R. Dashkevych in 2007 assumed that it was still possible. In 2000, the last pilot of the Dnipro rapids H.M. Omel'chenko (1911–2002) wrote very confidently that he and his father repeatedly swam across the rapids of the Dnipro from below upwards. Memoirs of A.P. Aleksandrov, published in 2002, greatly facilitate the above discussion. Unlike all his predecessors, he describes in detail the technique of swimming through the rapids from the bottom up and its rationale. The point is that the flow does not always flow down

the rapids. By stones, it flows up with approximately the same force as it was before it was down. So to swim from the bottom up to the rapids, you need to swim through one of the stones (there flows flow from below upwards), gaining there some sort of a speed boost and cross the strip of ordinary flow to the next stone (up to 2 meters), and so on.

So, the memoirs of A.P. Aleksandrova allows a significant advance in the many-year historical debate about the possibility of swimming on the rapids of the Dnipro against the flow. However, they do not prove that all evidence of such a voyage is true. In the long run, the author plans to test the methodology of the scientist in practice and expand the base of historical sources on swimming the rapids. He will also try to find photos and movies that were created in 1927–1929 with the participation of A.P. Aleksandrova.

Keywords: A.P. Aleksandrov, Dnipro, rapids, Dniprohes, A.S. Synyavs'kyy, upstream (against the flow).

До редакції надійшла 17.10.2018.

УДК 343.2.01:616.89]:277.4(477) «195/200»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.9

© Оксана Висовень
(Переяслав-Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0002–0061–2301

РЕПРЕСИВНА ПСИХІАТРІЯ ЯК КАРАЛЬНО-ВИПРАВНИЙ ЗАСІБ У БОРОТЬБІ З АКТИВНИМИ ЧЛЕНАМИ БРАТСТВА ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.)

Мета дослідження полягає в незаангажованому аналізі джерел та літератури про використання психіатрії в карально-репресивних цілях в УРСР. У статті використані такі методи дослідження: порівняльно-історичний, типології, класифікації, проблемно-хронологічний тощо. У науковій розвідці встановлено, що систематичне використання психіатрії для ув'язнення дисидентів в психіатричні лікарні розпочалося наприкінці 1950-х рр.; доведено, що радянським режимом під психіатричні репресії була підведена теоретична і юридична база; з'ясовано, що наприкінці 70-х рр. XX ст. погрози психлікарнею активним віруючим набули системного характеру, особливо спецслужби тиснули на членів Ради родичів в'язнів ЄХБ, які займалися друком та оприлюдненням злочинів тоталітарної влади проти людяності та свободи сумління й віросповідання; показано, що на початку 1970-х рр. інформація про необґрунтовану госпіталізацію політичних і релігійних інакодумців в психіатричні стаціонари досягли Заходу та США.

Ключові слова: репресивна психіатрія, євангельські християн-баптисти, релігійні дисиденти.

Репресивна психіатрія (також каральна психіатрія) – форма боротьби з політичними супротивниками, ізоляція та ув'язнення дисидентів. Випадки використання репресивної психіатрії мали місце в багатьох країнах (включаючи розвинені демократії), але найбільшу популярність здобуло використання репресивної психіатрії в СРСР [21]. Активно репресивна психіатрія застосовувалася щодо релігійних дисидентів у 60–80-х рр. XX ст. Якщо всі дієві профілактичні методи тоталітарного режиму (бесіди в міліції та органах КДБ, показові товариські суди тощо) та карально-репресивні (обшуки з конфіскацією майна, штрафи, кримінальні справи та народні суди) не допомагали перевиховати віруючого, то новим механізмом, який почав активно використовуватися щодо релігійних інакодумців стала репресивна медицина як карально-виправний засіб.

Неофіційний візит виконуючої обов'язки Міністра охорони здоров'я У. Супрун у Дніпровську психіатричну лікарню суворого режиму наприкінці січня 2017 р. засвідчив, що в таких установах і нині продовжується порушення прав людини [6]. Тому актуальність зазначеної проблеми не викликає сумнівів, адже її суспільна корисність та новизна дасть змогу вивчити методи, показати масштаби та наслідки діяльності репресивної психіатрії як карально-виправного засобу з релігійними дисидентами. Ця тема становить суспільно значущий інтерес як для історичної науки, так і широкої громадськості, які мають право знати правду про злочини тоталітарної системи проти людяності.

На науковому рівні вивчення цієї актуальної теми лише розпочалося. Адже та незначна кількість праць, у яких дослідники торкалися діяльності репресивної психіатрії як караль-

но-виправного методу боротьби з активними членами братства ЄХБ в другій половині XX ст. сьогодні не задовільняє попит громадськості у викритті злочинів радянської психіатрії. Перші праці, у яких почали оприлюднюватися факти боротьби тоталітарної системи з активними членами братства ЄХБ засобами репресивної психіатрії, були самвидавні бюлетені, які виходили в 70–80-х рр. [1; 2; 3; 4; 5; 16].

Радянські дослідники не згадували в своїх працях факти катувань віруючих засобами репресивної медицини [14; 17; 18]. Сучасні вчені, насамперед, фахівці в галузі психіатрії, частково переосмислили і по-новому інтерпретували злочини репресивної медицини над інакодумцями та активними членами братства ЄХБ [7; 8; 11; 12; 19; 20; 22; 23; 24]. Водночас, комплексного науково-історичного дослідження про каральну психіатрію як форму боротьби з політичними супротивниками і, зокрема, з активними членами ЄХБ в II пол. XX ст. до цього часу немає, тому ми заповнимо цю прогалину.

За даними директора Міжнародного благодійного фонду «Глобальна ініціатива в психіатрії» Роберта ван Ворена, який займається проблемою зловживань в психіатрії та реформою системи психіатричної допомоги, систематичне використання психіатрії для ув'язнення дисидентів в психіатричні лікарні розпочалося наприкінці 1950-х і початку 1960-х рр. [23].

З приходом до влади М. Хрущова вирішено посилити антирелігійну політику. Це зафіксовано у рішеннях XXI з'їзду КПРС, який проходив у Москві з 27 січня по 5 лютого 1959 р. М. Хрущов вважав, що органи КДБ мають посилити профілактичні заходи щодо громадян, які стали на шлях несумісний з комуністичним світоглядом. Не допускати найбільш одіозних віруючих в судові засідання, оскільки під час суду, захищаючись, вони оприлюднювали факти злочинів влади проти людяності, свободи сумління, критикували режим [10, арк. 198]. З'явилася нова потреба в каральній медицині засобами психіатрії, оскільки М. Хрущов твердив, що тільки душевнохворі можуть бути незгодні зі світлими перспективами будівництва комунізму [20].

На думку Р. ван Ворена, зловживання психіатрією в політичних цілях у Радянському Союзі виникли з концепції, що люди, які виступали проти радянської влади, були психічно хворими, оскільки не існувало ніякого іншого логічного пояснення того, чому вони виступають проти кращої соціально-політичної системи в світі [23].

Президент Асоціації психіатрів України, колишній дисидент С. Глузман у своєму дослідженні підкреслює: «Одного разу Хрущов, який дуже любив гучні закордонні поїздки, десь на Заході давав прес-конференцію. Після виступу, йому задали несподіване питання: «Нам відомо, що у вашій країні і далі – є політв'язні. Чому ви це приховуєте?» Розлючений М. Хрущов різко відповів: «У нас немає ніяких політв'язнів. Невдоволення радянською владою можуть проявляти тільки психічно хворі люди, божевільні!» [11].

З цього очевидно, що саме в період «хрущовської відлиги» каральна медицина набуває нового офіційного значення, оскільки заява тоталітарного лідера про те, що лише психічно хворі можуть критикувати найкращу у світі радянську політичну систему, для його сатрапів була вказівкою до активних та агресивних дій для пошуку «божевільних» серед інакодумців.

На початку 60-х рр. XX ст. у рамках хрущовської антирелігійної кампанії тоталітарний режим вирішив посилити контроль над релігійними громадами. Під пильним наглядом КДБ були незареєстровані громади баптистського спрямування [19, с. 100]. Саме віруючі-активісти помісних церков стали об'єктом репресій з боку міліції та прокурорсько-судових органів. Спецслужби КДБ до карально-репресивних заходів почали активно залучати і співробітників медичних закладів.

10 жовтня 1961 р. каральні органи ініціювали через Міністерство охорони здоров'я СРСР інструкцію «Про невідкладну госпіталізацію психічно хворих, які становлять небезпеку для суспільства». Її зміст полягав у тому, що психічно хворий без згоди родичів і опікунів за допомогою міліції міг бути насильно госпіталізований. Протягом доби після госпіталізації хворий повинен бути обстежений спеціальною комісією у складі трьох лікарів-психіатрів, яка розглядала питання про правильність стаціонування й необхідності перебування хворого в стаціонарі [20].

Широко каральна медицина почала використовуватися у брежнєвську добу. Спецорганам КДБ до боротьби з опозицією вдалося підійти комплексно. Серед низки репресивних заходів каральна психіатрія почала відігравати головну роль у придушенні інакодумців. Реанімація сталінізму та виправдання його злочинів проти людяності стали кредом цього періоду. Такі тенденції підтверджували, що режим буде зміцнювати свої позиції, наступати на політично неблагонадійних, не гребуючи ніякими засобами, у тому числі й антигуманними.

1968 р. у Дніпропетровську була відкрита одна зі спеціалізованих (тюремних) психіатрич-

них лікарень на території СРСР. У радянські роки лікарню очолював підполковник Ф. Прус [13]. Історичних відомостей про неї мало, але загалом відомо, що вона виконувала роль в'язниці. Сюди направляли дисидентів, у тому числі й віруючих, яких не змогли «зламати» в інших лікарнях, працювали тут співробітники КДБ. Вимога до дисидентів була одна – відмовитися від своїх «шизофренічних» переконань. Це підкріплювалося активним курсом лікування – введенням в організм психотропних препаратів [9].

У зв'язку з комплексним підходом до вирішення проблеми, уже на початку 70-х р. XX ст. психіатричні репресії стали системними. Головним місцем навішування психіатричних ярликів було спеціальне Четверте відділення інституту судово-психіатричних експертиз ім. Сербського в Москві. Це відділення фактично стало територією КДБ. Діагнози, поставлені працюючими там психіатрами, підкріплювалися найвищими авторитетами радянської психіатрії, чия компетентність не викликала сумнівів. Але, як справедливо зазначає С. Глузман, гірка правда полягає в іншому: психіатричні діагнози здоровим людям «призначалися» не тільки в Москві. При необхідності – і в Вільнюсі, Ризі, Києві, Львові. Вихід був знайдений нетрадиційний, поступово складалася практика використання психіатрії як інструменту репресій [12].

Під психіатричні репресії підводилась теоретична база й утворилося ціле покоління лікарів, які автоматично визначали неосудними людей з психічними захворюваннями, особливо з діагнозом «уповільнена шизофренія». Це рішення відразу спричиняло список обмежень: в професійних можливостях і, взагалі в дієздатності, в листуванні і багатьох інших, навіть якщо вони не притягувалися до кримінальної відповідальності… [20].

Як вірно зазначає Р. ван Ворен: «Багато хто намагався проаналізувати, чому люди опинялися в психіатричній лікарні, а не в таборі, і які чинники грали роль в процесі прийняття рішень. Деякі прийшли до висновку, що тривалість перебування в стаціонарі відповідає терміну покарання політв'язня, який він отримав би» [23].

Загалом, як стверджує С. Глузман точної статистики зловживань психіатрією в політичних цілях не існує. Відомості, що надаються українському суспільству архівним управлінням Служби безпеки України, стосуються виключно тих громадян, які пройшли через судові процедури. Набагато більше число людей було піддано так званим позасудовим психіатричним репресіям, наприклад, примусово госпіталізовано до психіатричного стаціонару на короткий термін, часто – на один або два дні, за вказівкою партійних або адміністративних органів [12].

Водночас, як доводить у своїх дослідженнях С. Глузман, радянська психіатрія, як наукова концепція, різко відрізнялася від теорії і практики інших країн. Зокрема, улюблене дітище академіка А. Снєжневського «уповільнена шизофренія» не бралася як діагностична одиниця ніде, крім СРСР і його сателітів... [11]. За даними Р. ван Ворена, в Радянському Союзі близько третини політичних в'язнів були поміщені в психіатричні лікарні [23].

Інформація про використання медицини в репресивно-каральних цілях щодо віруючих ЄХБ та інших релігійних конфесій широкому загалу стала відома завдяки самвидавним бюлетеням, які в 70–80-х рр. XX ст. утаємничено друкувалися в підпільних друкарнях і розповсюджувалися серед віруючих подорожуючими пасторами з рук в руки. У самвидавних бюлетенях оприлюднювалися заяви Ради родичів в'язнів ЄХБ до керівних органів СРСР про репресії засобами психіатрії. Зокрема, в бюлетені Ради родичів в'язнів ЄХБ за 1978 р. було опубліковано телеграму під заголовком «Знову за віру Бога – психлікарня» на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, очільника КДБ Ю. Андропова, міністра оборони Д. Устинова, міністра охорони здоров'я з повідомленням про те, що віруючого ЄХБ Демковича Володимира Петровича викликали у Чернігівський військкомат, де, скликавши комісію, постановили: «Вірує Богу, потребує лікування в психлікарні». Хлопець просив керівництво країни та спецслужби КДБ розібратися з цим непорозумінням [1, с. 11–13].

Наприкінці 70-х рр. XX ст. погрози психлікарнею активним віруючим набули системного характеру. Особливо спецслужби тиснули на членів Ради родичів в'язнів, які займалися друком та оприлюдненням злочинів тоталітарної влади проти людяності та свободи сумління й віросповідання. У бюлетені № 52 за 1978 р. надрукована заява під назвою «Всім християнам світу» на ім'я керівництва СРСР (Л. Брежнєва та О. Косигіна) від християнки Г. Ритікової, яка мешкала в Ворошиловградській обл., м Краснодон–1. У листі-зверненні вказувалося, що її, здорову жінку, яка сама виховує дев'ятеро дітей, оскільки чоловік-віруючий не може з'являтися вдома, місцеві органи влади разом з лікарями-психіатрами залякують, і хочуть направити на примусове обстеження та лікування в психлікарню через релігійні переконання [2, с.11–12].

Каральна медицина щодо віруючих ЄХБ використовувалася по всій території СРСР. Так, 7 березня 1978 р. в бюлетені за 1979 р. під назвою «Знову психіатрична лікарня» було надруковано лист на ім'я вищого керівництва СРСР, у якому акцентувалася увага на долі Сєвальнєвої Ольги Іванівни, 1928 р. н., яку примусово утримували в психіатричній лікарні. Автори цього звернення наголошували, що запроторення її в психлікарню є умисним, щоби не враховувати її скарги, тому що скарги від людини, що знаходиться в психіатричній лікарні, кваліфікуються органами влади як недійсні [5, с. 13–14].

Спецслужби КДБ щодо віруючих діяли жорстко, особливо у тих випадках, коли використали до цього всі профілактичні заходи. Відправлення в психлікарню – це був надійний спосіб так званого «перевиховання». Натомість віруючі ЄХБ вірили, що захист від свавілля місцевих органів влади та КДБ можливий лише за сприяння вищого керівництва держави. Так, в одному з бюлетенів був оприлюднений лист від Рунової Зої Іванівни на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР Брежнєва та Генерального прокурора Руденка. У своєму зверненні жінка писала про беззаконня місцевої влади щодо свого чоловіка, Рунова Анатолія Федоровича, якого за релігійні переконання органи КДБ довели до нервового виснаження та відправили до психлікарні й сфабрикували неправдивий документ з вигаданим діагнозом «шизофренія». З.І. Рунова просила у керівництва держави захисту від свавілля місцевої влади та «душогубів-психіатрів» [3, с. 12–13].

Ще на початку 1970-х рр. інформація про необґрунтовану госпіталізацію політичних і релігійних інакодумців в психіатричні стаціонари досягла Заходу та США. Щоби запобігти міжнародному скандалу та вибілити свою репутацію перед світовою спільнотою, керівництво тоталітарної держави разом зі спецслужбами прийняло рішення створити групу фахівців-пропагандистів, які розробили план основних заходів на 1978–1979 рр. з викриття антирадянської наклепницької кампанії з приводу так званих «політичних зловживань» у психіатрії [19].

Незважаючи на вжиті заходи керівництвом та спецслужбами СРСР, які носили комплексний характер, і розвінчували так звані «міфи про каральну медицину в СРСР», міжнародна спільнота зібрала чимало реальних фактів проведення антигуманних тортур над інакодумцями в медичних закладах по всій території тоталітарної держави [21].

Отже, систематичне використання психіатрії для ув'язнення дисидентів до психіатричних лікарень розпочалося наприкінці 1950-х рр. У період 70–80-х рр. XX ст. карально-репресивна машина тоталітарної системи в особі керівників силових структур та їхніх аналітиків з маніакальним завзяттям розробляли антигуманні тортури для інакодумців, головну роль з їх упокорення тепер покладали на психіатрів та їхні методи, які базувалися на так званому «новаторському» вченні московської школи психіатрів А. Снєжевського про «уповільнену шизофренію», цей діагноз визнавався лише в СРСР та його країнах сателітах. Під діагноз «уповільнена шизофренія» міг потрапити кожен, хто висловлював незадоволення діями пануючого режиму. Щоби запобігти міжнародному скандалу, керівництво тоталітарної держави разом зі спецслужбами прийняло рішення створити групу фахівців-пропагандистів, які й розробили план основних заходів з викриття антирадянської наклепницької кампанії з приводу так званих «політичних зловживань» у психіатрії; незважаючи на вжиті заходи керівництвом та спецслужбами тоталітарного режиму щодо розвінчування так званих «міфів про каральну медицину в СРСР», міжнародна спільнота зібрала чимало реальних фактів та опитала осіб над якими проводилися антигуманні тортури в медичних закладах по всій території держави, які й стали доказом того, що в СРСР у 70–80-х рр. XX ст. головним методом боротьби з інакодумцями стала репресивна психіатрія.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бюллетень № 52. Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва. 1978. 32 с.
2. Бюллетень № 54 Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва. 1978. 52 с.
3. Бюллетень № 55 Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва. 1978. 22 с.
4. Бюллетень № 60 Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва. 1979. 66 с.
5. Бюллетень № 64 Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва. 1979. 41 с.

6. В Днепре из-за нарушений прав человека могут закрыть... KP.UA [Електронний ресурс] URL: https://kp.ua/incidents/572093-v-dnepre-yz-za-narushenyi-prav-cheloveka-mohut-zakryt-psykhbolnytsu-dlia-maniakov
7. Винс Г.П. Тропою верности. 2 изд., перераб и доп. СПб.: Библия для всех, 1997. 241 с.
8. Висовень О.І. Боротьба євангельських християн-баптистів за свободу сумління. Монографія. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2017. 197 с.
9. Галоперидол [Електронний ресурс] URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/
10. Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1093. 198 арк.
11. Глузман С.Ф. История психиатрических репресий [Електронний ресурс] URL: http://www.mif-ua.com/archive/article/36247
12. Глузман С.Ф. Украинское лицо судебной психиатрии. Ассоциация психиатров Украины [Електронний ресурс]. URL: http://www.mif-ua.com/archive/issue–9615/article–9643/
13. Дніпровська обласна клінічна психіатрична лікарня [Електронний ресурс]. URL: http://medlib.dp.gov.ua/jirbis2/ua/lpz-anniversaries/1411-dnipropetrovska-oblasna-klinichna-psykhiatrychna-likarnia.html
14. Иванов И. О Научно-атеистической пропаганде среди сектантов. М., 1948. 43 с.
15. Использование психиатрии в политических целях в СССР в 1920–50-х годах [Електронний ресурс]. URL: http://o-ili-v.ru/wiki/
16. История евангельских христиан-баптистов в СССР. М.: ВСЕХБ, 1989. 624 с.
17. Клибанов О. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. М., 1973. 153 с.
18. Куроедов В., Кольцов Н. Религия и закон. М., 1970. 65 с.
19. ЛахноО.П.Виступ«ініціативників»якпроявофіційноїопозиціївсередовищівіруючихєвангельських християн баптистів у СРСР. – Наука. Релігія. Суспільство. № 1. 2010. [Електронний ресурс]. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33427/86-Lakhno.pdf?sequence=1.
20. Прокопенко А.С. Безумная психиатрия [Електронний ресурс] URL: http://h-v-p.narod.ru/content.htm
21. Репресивна психіатрія [Електронний ресурс] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki
22. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. Оп.: Одесса, Богомыслие, 2000. 348 с.
23. Роберт ван Ворен От политических злоупотреблений психиатрией до реформы психиатрической службы [Електронний ресурс] URL: http://www.mif-ua.com/archive/article/36250
24. Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма. Учебное пособие. Одесская богословская семинария, «Богомыслие» [Електронний ресурс] URL: [1995, DjVu, RUS].

REFERENCES

1. Byulleten' № 52. Soveta rodstvennikov uznikov Evangel'skikh khristian- baptistov v SSSR [*The bulletin №52. Council of relatives of prisoners of Evangelical Christians-Baptists in the USSR*]. Moscow. 1978. 32 p. [in Russian].
2. Byulleten' № 54 Soveta rodstvennikov uznikov Evangel'skikh khristian- baptistov v SSSR [*The bulletin №54. Council of relatives of prisoners of Evangelical Christians-Baptists in the USSR*]. Moscow. 1978. 52 p. [in Russian].
3. Byulleten' № 55 Soveta rodstvennikov uznikov Evangel'skikh khristian- baptistov v SSSR [*The bulletin №55. Council of relatives of prisoners of Evangelical Christians-Baptists in the USSR*]. Moscow. 1978. 22 p. [in Russian].
4. Byulleten' № 60 Soveta rodstvennikov uznikov Evangel'skikh khristian- baptistov v SSSR [*The bulletin №60. Council of relatives of prisoners of Evangelical Christians-Baptists in the USSR*]. Moscow. 1979. 66 p. [in Russian].
5. Byulleten' № 64 Soveta rodstvennikov uznikov Evangel'skikh khristian- baptistov v SSSR [*The bulletin №64. Council of relatives of prisoners of Evangelical Christians-Baptists in the USSR*]. Moscow. 1979. 41 p. [in Russian].
6. V Dnepre iz-za narusheniy prav cheloveka mogut zakryt'... – KP.UA [*In the Dnipro due to violations of human rights can close... – KP.UA*]. kp.ua/incidents/572093. Retrieved from https: //kp.ua/incidents/572093-v-dnepre-yz-za-narushenyi-prav-cheloveka-mohut-zakryt-psykhbolnytsu-dlia-maniakov [in Ukrainian].
7. Vins G.P. (1997). *Tropoyu vernosti [A path of fidelity]*. 2 ed., Revised and added. Saint Petersburg: The Bible for All [in Russian].
8. Vysoven O.I. (2017). *Borotba yevanhelskykh khrystyian-baptystiv za svobodu sumlinnia [The struggle of evangelical Baptist Christians for freedom of conscience]*. LAP LAMBERT Academic Publishing. [in Ukrainian].

9. Galoperidol [*Galoperidol*]. ru.wikipedia.org. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/ [in Russian].
10. Haluzevyi Derzhavnyi Arkhiv Sluzhby Ukrainy [Branch State Archive of the Service of Ukraine]. F.1. D.1. C. 1093. Vol.198. [in Ukrainian].
11. Gluzman S.F. Istoriya psikhiatricheskikh represiy [*The history of psychiatric repressions*]. www.mif-ua.com. Retrieved from http://www.mif-ua.com/archive/article/36247 [in Ukrainian].
12. Gluzman S.F. Ukrainskoe litso sudebnoy psikhiatrii. Assotsiatsiya psikhiatrov Ukrainy [*Ukrainian face of forensic psychiatry. Association of Ukrainian Psychiatrists*]. www.mif-ua.com. Retrieved from http://www.mif-ua.com/archive/issue–9615/article–9643/ [in Ukrainian].
13. Dnipropetrovska oblasna klinichna psykhiatrychna likarnia [*Dnipropetrovsk Regional Clinical Psychiatric Hospital*]. medlib.dp.gov.ua. Retrieved from http://medlib.dp.gov.ua/jirbis2/ua/lpz-anniversaries/1411-dnipropetrovska-oblasna-klinichna-psykhiatrychna-likarnia.html [in Ukrainian].
14. Ivanov I. (1948). O Nauchno-ateisticheskoy propagande sredi sektantov [On Scientific-Atheistic Propaganda among Sectarians]. Moscow [in Russian].
15. Ispol'zovanie_psikhiatrii_v_politicheskikh_tselyakh_v_SSSR_v_1920–50-kh_godakh [The use of psychiatry_in_policy_security_of_USSR__1920–50-x_years]. o-ili-v.ru. Retrieved from http://o-ili-v.ru/wiki/ [in Russian].
16. Istoriya evangel'skikh khristian-baptistov v SSSR. (1989). [*History of Evangelical Christian-Baptist in the USSR*]. Moscow. VSEKhB [in Russian].
17. Klibanov O. (1973). Religioznoe sektantstvo v proshlom i nastoyashchem [*Religious sectarianism in the past and present*]. Moscow. [in Russian].
18. Kuroedov V., Kol'tsov N. (1970). Religiya i zakon [*Religion and law*]. Moscow [in Russian].
19. Lakhno O.P. (2010). Vystup «initsyatyvnykiv» yak proiav ofitsiinoi opozytsii v seredovyshchi viruiuchykh yevanhelskykh khrystyian baptystiv u SRSR. – «Nauka. Relihiia. Suspilstvo». № 1. [*Speech «Initiatives» as a manifestation of the official opposition among the faithful of Evangelical Christian Baptists in the USSR*]. «Science. Religion. Society». Number 1. dspace.nbuv.gov.ua. Retrieved from http. //dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33427/86-Lakhno.pdf?sequence=1 [in Ukrainian].
20. Prokopenko A.S. Bezumnaya psikhiatriya [*Crazy psychiatry*]. h-v-p.narod.ru. Retrieved from http://h-v-p.narod.ru/content.htm [in Russian].
21. Represyvna psykhiatriia [*Repressive psychiatry*]. uk.wikipedia.org. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki [in Ukrainian].
22. Reshetnikov Yu., Sannikov S. (2000). Obzor istorii evangel'sko-baptistskogo bratstva v Ukraine [*Review of the history of the Evangelical-Baptist Brotherhood in Ukraine*]. Op. Odessa. Thought [in Ukrainian].
23. Robert van Voren Ot politicheskikh zloupotrebleniy psikhiatriey do reformy psikhiatricheskoy sluzhby [*From political abuse of psychiatry to the reform of psychiatric servic*e]. www.mif-ua.com. Retrieved from http://www.mif-ua.com/archive/article/36250 [in Ukrainian].
24. Savinskiy S.N. (1995). Istoriya russko-ukrainskogo baptizma. Uchebnoe posobie. Odesskaya bogoslovskaya seminariya, «Bogomyslie» [*History of Russian-Ukrainian Baptism*] Tutorial. Odessa Theological Seminary. «The Thought» Retrieved from : DjVu, RUS [in Ukrainian].

© Oksana Vysoven
(Pereyaslav-Khmelnytsky)
https://orcid.org/0000–0002–0061–2301

REPRESSIVE PSYCHIATRY AS PUNITIVE AND CORRECTIVE REMEDY IN THE FIGHT AGAINST ACTIVE MEMBERS OF THE BRANCH OF THE EASTERN CHRISTIAN BAPTIST (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

The purpose of the study is to unbiased analysis of sources and literature on the use of psychiatry in punitive and repressive purposes in the Ukrainian SSR. The article uses the following methods of research: comparative-historical, typologies, classifications, problem-chronological, etc. The first works in which the facts of the struggle of the totalitarian system with the active members of the brotherhood of the ECB began to be publicized by means of repressive psychiatry were the self-published bulletins that were periodical and published in the 70's and 80's. Soviet researchers did not mention in their works the facts of torture of believers by means of repressive medicine. Modern scholars, especially specialists in the field of psychiatry, partially re-thought and reinterpreted the crimes of repressive medicine over dissent and active members of the brotherhood of the ECB. At the same time, there is no comprehensive scientific-historical research about punitive psychiatry as a form of struggle

against political opponents, and in particular with active members of the ECB in the second half of the twentieth century. There is no time for this, so we will try to fill this gap somewhat. The study found that the systematic use of psychiatry for the imprisonment of dissidents in a psychiatric hospital began in the late 1950's in connection with mass rehabilitation of political prisoners who, after returning from places of detention, openly opposed all kinds of abuse of power, lack of freedom of conscience and religion; it is proved that the Soviet regime under the psychiatric repressions was summed up the theoretical and legal basis, that led to the list of restrictions on so-called mentally ill: in professional capacity and in general, in capacity, in correspondence and many others, even if they were not brought to criminal responsibility; it was shown that in the 70–80s of the XX century. punitive and repressive machine of the totalitarian system, in the name of the leaders of the security forces and their analysts with maniacal zeal, developed anti-human torture for dissenters, the main role in their humiliation now relied on psychiatrists and their Jesuit methods based on the so-called «innovative» teaching of the Moscow school of psychiatrists A. Snezhevsky about «slowed down schizophrenia», this diagnosis was recognized only in the USSR and its satellites. Under the diagnosis of «delayed schizophrenia» could fall anyone who somehow expressed dissatisfaction with the actions of the ruling regime. It was found out that in the late 70's of the twentieth century threats with a psychiatric hospital to active believers have become systemic, especially the secret services have been pressured on the members of the Council of the Relatives of the ECB Prison, who were engaged in printing and publishing crimes of totalitarian power against humanity and freedom of conscience and religion; it is proved that in the early 1970's reports of unjustified hospitalization of political and religious dissidents in psychiatric hospitals reached the West and the United States. In order to prevent an international scandal, the leadership of a totalitarian state, together with intelligence agencies, decided to set up a group of advocacy specialists who also developed a plan of major measures to expose anti-Soviet slander campaign on so-called «political abuses» in psychiatry; in spite of the measures taken by the leadership and special services of the totalitarian regime, regarding the debunking of the so-called «myths about punitive medicine in the USSR,» the international community has gathered a lot of facts and interviewed persons over which there were inhumane torture in medical institutions throughout the communist state, which proved to be evidence the fact that the USSR in the 70's and 80's of the twentieth century the main method of combating dissent was the repressive psychiatry.

Key words: repressive psychiatry, Evangelical Christian Baptists, religious dissidents.

До редакції надійшла 4.10.2018.

UDK 271.2–57(477)(091)»08/20»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.10

© Mariia Kazmyrchuk
(Kyiv)
https://orcid.org/0000–0001–8877–4489

ORTHODOX RELIGIOUS TRADITIONS AND HISTORY OF ORTHODOX PILGRIMAGE IN UKRAINE

Ukraine has very old Orthodox religious traditions, as well as a long and stormy history of Orthodox pilgrimage. Just like in Spain and Italy, where pilgrimage routes in Santiago de Compostela and Via Francigena are popular today, Ukraine should popularize its own pilgrimage history. Numerous ancient holy places and shrines of Russia, Cossacks period, the Ukrainian lands under the Russian Empire, the Soviet period are waiting for their pilgrims today.

Despite the growing interest in religious travel, there is no analysis of Orthodox religious traditions and the history of Orthodox pilgrimage in Ukraine in historiography. Only certain issues of the problem are covered, mainly on the history of religion.

Religious journeys has a long tradition. This is not a new phenomenon. Orthodox religious traditions in Ukraine are very old and are associated with the development of the main religion – Orthodoxy. The pilgrimage has been rapidly intensified and has received a legal framework since the days of Kievan Rus and until the present days. Many prominent pilgrims are known in the history of Ukraine. Among of them: the Kiev Grand Duchess Olga the Monk Anthony of Caves, Varlaam Pechersky, Saint Ephraim of the Caves, bishop of Pereyaslav, Vasyl Hryhorovych-Barskyi and others. Since ancient times, Ukrainians

can be proud of their immemorial shrines, which attracted many pilgrims. Among them: the saints canonized in Kievan Rus', the Kiev-Pechersky Monastery and many others.

The tradition of Orthodox pilgrimage has become an integral part of the life of the Ukrainian people, despite the numerous obstacles that have arisen in the historical development of Ukraine. The full history of the Orthodox pilgrimage can not be analyzed in one article. There are many more questions that need to be discussed. It is necessary to pay attention to other religions and their traditions of pilgrimage in the history of Ukraine, as they developed in close cooperation with Orthodoxy in the territory of Ukraine.

Key words: Orthodoxy, religious traditions, pilgrimage, religious journeys.

Today, spiritually and religiously motivated journeys occupy a prominent place in global tourism. The geography of religious journeys is quite wide, because almost all regions in the world have their own shrines and holy places. Religion and spirituality are still one of the most common reason to travel. Every year millions of people travel to major pilgrimage destinations around the world, both ancient and modern in origin. Religiously or spiritually motivated journeys become widespread and popular, occupying an important segment of international tourism in the recent decades. Religious journeys have a long tradition. It is not a new phenomenon. Orthodox religious traditions in Ukraine are very old and are associated with the development of major religion – Orthodox.

There are a number of recent journal articles and book chapters that relate to various aspects of religion pilgrimage. However, the literature is still fragmented and lacks synthesis and holistic conceptualization. Today there is no single monograph or article that highlights the problems of Orthodox religious traditions and history of pilgrimage in Ukraine. But some aspects of religious journeys and history of pilgrimage at all are covered by some researchers [1; 3; 4; 5; 8; 9; 10; 16]. The aim of this article is analyses Orthodox religious traditions and history of pilgrimage in Ukraine.

The Orthodox pilgrimage begins in the first decades after the christening of Rus' in 988. Undoubtedly, the first Christians were taking a part in military campaigns, diplomatic travel and trade trips and were pilgrimage to Christian holy places from the second half of IX and X centuries. A striking confirmation of this is the state visit, made in 957 by the Kiev Grand Duchess Olga to Constantinople, where she took holy baptism with the name of Elena and bowed to the relics of Tsaregrad [29, p. 82, 83]. The holy Kiev Grand Duchess Olga is revered by the Church and people as the first known Rus' pilgrim since ancient times.

However, there could not be a mass pilgrimage in connection with the paganism of most of the population of Rus' principalities, in spite of individual praying trips of the first Christians, before the adoption of Christianity as a state religion in Ancient Rus'. A mass pilgrimage did not exist in the first years after the christening of Rus', since the process of conversion of the pagan population to Christianity took considerable time at the Ancient Rus'.

Vladimir the Great built a pagan pantheon near his palace – set up statues of pagan gods: Perun, Khors, Dazhbog, Stribog, Simragl and Mokosh. The introduction of Perun's national cult had to unite Rus' as great state and approved the supremacy of Kiev and the Kiev grand duke. But it didn't work. According to legend, Vladimir offered Islam, Judaism and Christianity (Western and Eastern) [28]. He chose Orthodoxy because it had long been common and gave a strong ally – Byzantium.

In a massive compilation and edition of East Slavic the Nikon Chronicle there is a report about the important state journey of the ancient Rus' ambassadors. They directed by Kiev grand duke Vladimir the Great at the beginning of the XI century. Also the trip of Rus' people had the purpose of pilgrimage to Orthodox holy places. In this case, there is no list of Constantinople. This circumstance can be explained by the fact that the Orthodox relics of the Byzantine capital were well known at that time in Rus'.

Ancient Rus' chronicles and the lives of saints brought to us the story about of the Monk Anthony of Caves (983–1073) and the pilgrimage to the shrines of Mount Athos, which he made at the beginning of the 11th century. Rus' monks lived on Mount Athos and created a monastery known as Russik at the XI century. Athos for the Orthodox Church has been of great importance since the XI century: in the rich libraries of the Svyatogorsk monasteries in the Middle Ages, Rus' monks received the widest and most profound education, which also joined the centuries-old traditions of Christian monasticism. In 1028 the Monk Anthony returned from Athos to Kiev, settled in a cave outside the city and founded one of the greatest Orthodox shrines of the Rus' land – the Kyiv Monastery of the Caves, the future first Lavra [26].

In the middle of XI century pilgrimage to Constantinople, Jerusalem, Athos and to other holy places of Orthodoxy was no longer limited to isolated facts connected with the military, commercial or diplomatic activities of individual people. Now the pilgrimage could be carried out with the actual religious and spiritual purpose – the worship of holy places, miraculous icons and the relics of saints. For example, the first abbot of the monastery Kiev Pechersk Lavra Varlaam Pechersky made pilgrimage trips to the Orthodox East, to Constantinople and Jerusalem twice, both on personal attraction to holy places, and on church affairs [27]. Also Saint Ephraim of the Caves, bishop of Pereyaslav (now Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine), who has made a pilgrimage to Byzantine shrines at the middle of XI century [22].

The first metropolitans of Rus' were mainly Greeks, natives of the Byzantine Empire. They were in direct subordination to the Patriarch of Constantinople and were obliged to address him on all important issues. Therefore, because of their business necessity, they traveled to Constantinople to participate in church councils. In their position, the metropolitans could travel from Kiev to Constantinople only accompanied by a large suite. Among the attendants there could be bishops, priests, monks, servants and guardians. All these people, having arrived in Constantinople together with the Kyiv Metropolitan, worshiped the Orthodox shrines of the capital of the Byzantine Empire [15].

In the first decades after the adoption of Christianity in Rus' there were no native shrines, so the pilgrimage during this period could mainly be only foreign. However, already the Grand Duke Vladimir the Great brought with him to Kiev from Korsun holy icons and crosses, the relics of St. Clement, the Pope of Rome, and the Rus' people began to the pilgrimage to them [21, p. 63, 64]. Soon the relics appeared also in the Orthodox Church in Rus'. There were the relics of the Kiev Grand Duchess Olga and the prince-brothers Boris and Gleb. They were the first saints canonized in Kievan Rus' after the Christianization of the country. Boris and Gleb received the crown of martyrdom in 1015. The brothers became known as «Strastoterptsy» (Passion-Bearers), since they did not resist evil with violence. Boris and Gleb's relics were housed in the Church of St. Basil in Vyshhorod, later destroyed. Boris and Gleb were glorified (canonized) by the Orthodox church in Rus' in 1071. They were interred at the Vyshhorod Cathedral, which was reconsecrated in their name; many other Ukrainian and Russian churches were later named after them [2]. Many pilgrims went to the first Rus' shrines from Kiev, Novgorod, Chernigov and other Rus' towns.

The pilgrimage to the Kiev-Pechersky Monastery began immediately after its foundation (approximately in 1030), according to the chronicles and the lives of the holy saints. Many pilgrims went to the Kiev-Pechersk monastery to receive a blessing from the holy hermits – the monks Anthony, Theodosius, Varlaam and many other holy ascetics of the Caves. Among those who came to the holy founding fathers of the monastery, there were great princes, boyars, voevods, merchants, and many simple pilgrims. The Kiev-Pechersky Monastery in the 11th–13th centuries, right up to the Mongol invasion, was the most revered holy place of Ancient Rus', where pilgrims came from all Russian lands [7].

A lot of monasteries appeared in Rus' in the pre-Mongol period, mainly in large cities and around them. Each of these monasteries became the object of local pilgrimage to the inhabitants of nearby towns and villages. Also, since the first decades after the Baptism of Rus', a lot of churches have been erected in Kiev and other cities [4, p. 13, 14]. Many generations of pilgrims worshiped to their shrines.

Well-known Rus' church writer Daniel the Traveller made a pilgrimage to Orthodox shrines at the beginning of the XII century. He was the first travel writer from Rus'. He is the founder of the genre of travel literature in Old Rus'. Daniel journeyed to the West from the Rus' monastery where he lived as an igumen in the twelfth century. This monastery was probably near Chernihiv in Ukraine, in the Land of Chernihivshchyna. He began his travels in the early 12th century and was likely in Constantinople around 1106 to 1108. While Daniel was not the first traveler to leave Rus', his travels were the first which there are written records of. Daniel was one of the first European travelers to travel long distances on foot and keep a written account of his travels. Daniel's journeys took him to Constantinople, then by way of Cyprus to the Holy Land. Daniel stayed in the Jerusalem area for over a year and took various trips around Palestine. During this time he explored the Dead Sea, Hebron, and Damascus. Daniel wrote his journeys in narratives he titled «Zhytiye i khodinnya Danyla», also known as «Life and Pilgrimage of Danylo, Hegumen from the Land of the Rus» [20, p. 284].

Many researchers note increase of travel of Rus' people to Orthodox holy places at the

XII century. The dynastic and ecclesiastical ties of Rus' with the Byzantine Empire were strong. This made possible the numerous pilgrimage trips of the Kiev nobility to Constantinople. Rus' people of that time traveled to Constantinople, Jerusalem and Mount Athos for church affairs, and for educational, and business and personal purposes, even taking cover from persecution.

There are archaeological evidence of the active pilgrimage of Rus' with the Byzantine Empire and the Holy Land. Archaeologists have found many ampoule-vaulted Byzantine works intended for holy water and consecrated oil, which pilgrims received when visiting holy places [14]. Traditional and common pilgrim relics are the crosses and icons brought from the Holy Land and Mount Athos. Such a tradition existed already in the 11th–13th centuries, as evidenced by products made of mother-of-pearl found during excavations in ancient Russian cities [5, p. 111, 121].

The legal status of pilgrims was determined in the pre-Mongolian period of the history of Rus'. Travelers and pilgrims were legally under the control and protection of the Church (the jurisdiction of the Metropolitan Court) according to the Church Statute of the Kiev Grand Duke Volodimir the Great. A part of the pilgrimage infrastructure included in Vladimir's Statut is mentioned separately: houses and hotels for the pilgrims. Consequently, the houses and hotels for the pilgrims designated by the legislator mean that they could then exist separately from the temples and monasteries for convenience [11, p. 26]. Moreover, the mention of pilgrims in Rus' codes of Law (Sudebniki) evidence to constant need to regulate the legal relations associated with pilgrims. Its once again proves the mass character of pilgrimage trips to Rus' at the 11th–13th centuries.

Thus, it can be considered that the pilgrimage both foreign and domestic in the pre-Mongol period of the history of Ancient Rus' was quite widespread among all strata of society, from grand dukes to simple inhabitants of towns and villages.

In the second half of XIII century Mongol invasion of Rus' interrupted the established tradition of mass pilgrimage of the Russian people to domestic and foreign Orthodox shrines almost a century. A lot of the churches and almost all the monasteries were destroyed or devastated. The pilgrimage to the south of Rus' and Kiev also stopped with the disappearance of the main Rus' shrines.

The Principality of Galicia-Volhynia also suffered in terrible devastation, but it could find the strength to recover. Along with Novgorod and Vladimir-Suzdal, it was one of the three most important powers to emerge from the collapse of Rus'. In these lands, old temples and monasteries have been saved and new ones have been built. There were transferred surviving shrines. The people of Kiev lost their Metropolitan to Vladimir-Suzdal in 1299 (who retained the title), but gained a new Metropolitan in Halych in 1303 [8].

During the first half of XIII and first half of XIV centuries, we knew a little bit about the pilgrimage from Rus' to Constantinople and Jerusalem. Generally chronicles inform about official trips of Rus' metropolitans to Constantinople.

The revival of pilgrimage to Orthodox shrines began in the XIV century. The creation of the Metropolis of Halych contributed to the active construction of churches and pilgrimage. During this period, all Rus' metropolitans and many bishops visited Constantinople on official business and to worship the relics of Tsaregrad [19].

The fall of Constantinople in 1453 led to significant changes in European political and spiritual life, and also had important geopolitical consequences, including for the history of pilgrimage. The main shrines of the Christian world were on the territory and in the power of the Ottoman Empire. Constantinople, having turned into Istanbul, has lost the status of a world Orthodox center, which was previously very attractive for pilgrims from many countries.

On the one hand, the fall of Constantinople, decline the other centre of pilgrimage and also active growed the powerful the Metropolis in the Grand Duchy of Moscow made the possibility to formed ideological and political theory «Moscow is the Third Rome». This theory asserted the idea that Moscow is the world center of Orthodoxy and the heir of the traditions of the Roman and Byzantine empires, in which Christianity was the state religion [16]. The growing Russian state in the north sought to reunite the southern lands of Rus' with its successor state, and with the fall of Constantinople it began this process by insisting that the Metropolitan of Moscow and All Rus' was now the primate of the Rus' Church. On the other hand, for a simple people, no less significant was the pilgrimage to Russian Orthodox shrines, than to foreign ones.

Another force supporting the Orthodox was the Cossacks. Principally, the Eastern Orthodox Church was preferred and was a part of the national identity [9, p. 12]. Soon the Cossacks valued their traditions and culture opposed Polonization. In 1620 The Ecumenical Patriarch of

Constantinople reestablished the Kiev Metropolis for the Eastern Orthodox communities that refused to join the Union of Brest. Cossack-Polish War led to the creation of a Cossack Hetmanate in Ukrainian lands in 1648–1657.

The Cossacks reacted by becoming fierce proponents of Orthodoxy. Such feelings played a role in the mass uprising whose targets included all non-Orthodox religious proponents, the Catholic and Uniate clergy and Jews. Cossacks built a lot of churches, donated money to them, guarded priests [10]. During this time metropolitan Petro Mogila took full advantage of the moment to restore the Orthodox domination in Ukraine, including returning one of its sacred buildings, the Saint Sophia Cathedral in Kiev. There they held a ceremony of remission of sins to Hetman Bogdan Khmelnitsky in 1649.

Orthodoxy made Cossacks closer to the Tsardom of Muscovy. However, part of the Cossack elite considered Poland as the best ally of Hetmanate. Strong opponent was the Crimean Tatars, devastating the Hetmanate. It was also instrumental in the onset of the period of Ruin that followed, eventually destroying most of the achievements of the Khmelnytsky era. The period was characterized by continuous strife, civil war, and foreign intervention by neighbors of Ukraine.

After the conquest of the Ukrainian lands by the Tsardom of Muscovy, the internal pilgrimage revived. In 1686 the Orthodox Church in Ukraine changed from being under the jurisdiction of the Patriarch in Constantinople to being under the authority of the Patriarch of Moscow [23, p. 54]. Russian pilgrims had the opportunity to visit the shrines of Kiev, Chernigov, Pereyaslavl, Pochaev and others, and Ukrainian pilgrims began to go to worship the holy places of the Tsardom of Muscovy.

Hetman Ivan Mazepa provided donations of land, money and entire villages to the Church. He also financed the building of numerous churches in Kiev, including the Church of the Epiphany and the cathedral of St. Michael's Golden-Domed Monastery, and restoration of older churches such as Saint Sophia Cathedral in Kiev, which had deteriorated to near ruin by the mid–17th century, in a style known as Ukrainian Baroque [10, p. 19, 20].

The tradition of Ukrainian pilgrimage to national shrines continued in Russian Empire at the XVIII century. There were ordinary people and the nobility, and of course Russian emperors. The Russian Empire provided patronage to its pilgrims, which is reflected in the Russian-Turkish treaties of the 18th century.

Vasyl Hryhorovych-Barskyi made a long-term pilgrimage. He was an Eastern Orthodox monk and traveler from Kyiv, Ukraine (then part of the Russian Empire). He spent more than 20 years traveling around Southern Europe and the Middle East, leaving an autobiographic account of his journeys. During his travels, he kept notes, also performed numerous drawings and maps-schemes which are still important historical sources [12].

An internal pilgrimage to local holy shrines became a mass phenomenon at the XVIII century. Maintenance of this ancient church tradition became a mass pilgrimage to the shrines of the Kiev-Pechersk Lavra and many other holy monasteries and temples of the Russian Empire. Foreign pilgrimages to Orthodox holy places were single phenomena because of the Russian-Turkish military in the XVIII century.

However, citizens of the Russian Empire received the right to freely visit the Holy Land by the beginning of the 19th century. This right was enshrined in the relevant articles of the peace treaties of Russia with the Ottoman Empire. The Russian Empire demonstrated patronage of the Orthodox in the Balkans. As a result, members of the Russian imperial family and patriarchs quite often visited Orthodox holy places.

The heyday of pilgrimages to Palestine came in the XIX century. In 1857, flights of steamers from Odessa to Jaffa were established. «Pilgrim books» began to be sold with a 35% lower tariff for travel on Russian railways in 1893. Pilgrims traveled by train to Odessa, from there they traveled by boat to Constantinople (Istanbul). In Constantinople, they made excursions, and then went to the Holy Land [17]. In 1885 the magazine «Russian pilgrim» began to be published. The Russian spiritual mission owned large landed property in Palestine (over 100 hectares), on which churches, farmsteads, schools, as well as hotels, hospitals, bathhouses for visitors from Russia were built. Athos (in Greece) visited 8–10 thousand pilgrims a year, the Holy Land – about 30 thousand at the beginning of the XX century [13].

1917 radically changed the position of Russian pilgrimage, the live connection of Palestine for a long time was interrupted [13]. During the Soviet era, the church was persecuted, a lot of the temples and monasteries of the Russian Orthodox Church were closed. Some of them were destroyed [25, p. 21]. In the surviving temples and monasteries there were various economic objects (warehouses, garages) or museums. In some places shelters for patients, orphans, psychiatric hospitals, places of detention were organized.

In the first decades of Soviet power, the clergy was persecuted, many priests and monks were repressed [24, p. 105–107].

The Russian Orthodox Church regained its general monopoly in the Ukrainian SSR after World War II following another shift in the official Soviet attitude towards Christian churches. As a result, many started to accuse it of being a puppet of the Communist Party of the Soviet Union [6]. The accession of Western Ukraine to the USSR after the Second World War led to the restored the ecclesiastical link with the Moscow Patriarchate [1]. The Orthodox church of Volhynia region numbered thousand churches and clergy as well as many cloisters including the Pochayiv Lavra. Within months nearly a million Orthodox pilgrims, from all over the country, fearing that these reclaimed western parishes would share the fate of others in the USSR, took the chance to visit them. The revival of the Orthodox pilgrimage began in the 1990s, which is rightly called the time of the second Baptism of Rus' [3].

Today, Ukraine is a multi-confessional state, where confessions function officially. The most numerous and influential are the Ukrainian Orthodox Church (UOC-MP) and the Ukrainian Orthodox Church (UOC-KP). The tradition of Orthodox pilgrimage has become an integral part of the life of the Ukrainian people, despite the numerous obstacles that have arisen in the historical development of Ukraine. The entire history of the Orthodox pilgrimage can not be analyzed in one article. There are many more questions that require discussion. It also follows to pay attention to other religions and their traditions of pilgrimage in the history of Ukraine, because they developed in close cooperation with Orthodoxy in the territory of Ukraine.

SOURCES AND LITERATURE

1. Danylets Y., Mistchanyn V. Orthodox church in Transcarpathia in «stalin-era» (1946–1953) // Scientific bulletin of Uzhgorod University. Series «History». 2013. Issue 1 (30). P. 46–56.
2. Golovko O. B. Boris and Gleb [Electronic resource] // Encyclopedia of History of Ukraine: T. 1: A-B. K.: «Scientific thought», 2003. 688 p. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Borys_Hlib
3. Gromov D. The second baptism of Rus'. The celebration of the millennium of the baptism of Rus' became the beginning of the end of the USSR [Electronic resource] // Religion in Ukraine. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/14546-vtoroe-kreshhenie-rusi-prazdnovanie-tysyacheletiya-kreshheniya-rusi-stalo-dlya-sssr-nachalom-konca.html
4. History of the Orthodox Church in Ukraine: Collection of scientific works. K: Fourth wave, 1997. 292 p.
5. Hotun I. Middle Eastern Pilgrimage Crosses of Southern Rus Settlements // The World of the orient. 2017. № 1–2. P. 111–131.
6. Jungblud V.T. The Orthodox Church and the power in the USSR during the Second World War in the US Press Reports [Electronic resource] // Bulletin of Vyatka State University. 2012. №1. P. 46–53. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravoslavnaya-tserkov-i-vlast-v-sssr-v-gody-vtoroy-mirovoy-voyny-v-otsenkah-pressy-ssha
7. Kiev-Pechersk Lavra. Pilgrim. Diocesan Pilgrimage Department. [Electronic resource]. URL: http://palomnik.sumy.ua/holyness/kyiv-lavra/
8. Kolodny A. Orthodoxy in the Galician-Volyn principality [Electronic resource] // History of Religion in Ukraine: in 10 vol. Vol. 3: Orthodoxy in Ukraine / Ed. A. Kolodnyi, V. Klimova. K., 1999. 560 p. URL: http://westudents.com.ua/glavy/81782-pravoslavya-v-galitsko-volinskomu-knyazvstv.html
9. Kotsur V. Scientific discussion concerning the evolutional and synergetic paradigm of ethnopsychological and historiosophical representation of cossacks mental features / Vita Kotsur // Journal of Ukrainian history. 2017. Issue 37. P. 9–15.
10. Kuksa V. V., KolomietsT. V. The role of the Orthodox Church in the life of the Ukrainian Cossacks [Electronic resource]. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/33_2_Kuk_Kolo.pdf
11. Lototsky O. Church Order of Prince Volodymyr the Great [Electronic resource]. Lviv: Scientific Society of Shevchenko, 1925. URL: http://elib.nplu.org/view.html?&id=8700
12. Matyakh V. M. Grigorovich-Barsky Vasiliy Grigorovich [Electronic resource] // Encyclopedia of history of Ukraine: T. 2: G–D. K.: «Scientific thought», 2004. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Grygorovych_Barsky_V
13. Mazin K. A. Pilgrimage and Tourism: A Comparison Through the Millennium Prism [Electronic Resource] // Modern Problems of Service and Tourism. 2009. №4. P. 8–24. – URL: http://tourlib.net/statti_tourism/mazin.htm
14. Musin A. Archeology of the ancient Russian pilgrimage to the Holy Land in the XII–XV centuries [Electronic resource] // Theological works. 1999. Issue. 35. P. 92–110. URL: http://ros-vos.net/holy-land/vos-ros/2/2/

15. Nikitenko N., Nikitenko M. The first Russian metropolitans – the builders of the Kiev Orthodox state // The person and the world. 1996. № 9. P. 18– 22.
16. Paleolog M., Chistova S. «Imperium sacrum» as a spiritual and political foundation of the Russian imperial paradigm // Bulletin of the Moscow State University of Foreign Literature – Lesnoy Vestnik. 2015. № 4. P. 147–157. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/imperium-sacrum-kak-duhovno-politicheskaya-osnova-rossiyskoy-imperskoy-paradigmy
17. Pilgrim book of the III-class Imperial Orthodox Palestine Society. [Electronic resource]. URL: http://palomnic.org/gallery/v/19-vek/ippo/vistavka/3/kniga/
18. Pospelovsky D. V. Russian Orthodox Church in the XX century. [Electronic resource]. M., 1995. URL: http://krotov.info/library/16_p/os/pospel_08.htm
19. Ruban M., Boldar O. Historical Backgrounds and Consequences of the Formation of the Galician Metropolis. [Electronic resource] // Proceedings of the Kiev Theological Academy. 2016. № 16 (188). P. 275–186.
20. Rychka V. M. Daniel Pilomnik // Encyclopedia of History of Ukraine: Vol. 2.: G– D. K.: Scientific opinion, 2004. 688 p.
21. Rychka V. M. Korsun in the history and culture of Kievan Rus. [Electronic resource] // Ukrainian Historical Journal. 2015. № 3. URL: https://byzantina.files.wordpress.com/2016/02/korsun_v_istorii_i_kulturi_kyivskoi_rusi.pdf
22. Rytchka V. M. Efrem Pechersky [Electronic resource] // Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 3: E– J. K.: «Scientific thought», 2005. 672 p. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Efrem_Pechersky
23. Shevchenko O. M. On subordination of the Kievan Metropolitanate to the Moscow Patriarchate at the end of the XVII century [Electronic resource] // Ukrainian Historical Journal. 1994. № 1(394). URL: http://www.istpravda.com.ua/research/2013/07/26/131976/
24. Shevchuk T. V. Anti-religious policy of Soviet power in Ukraine in the 20–30's of the XX century // History pages. 2015. № 39. P. 100–113.
25. Smykalin A. S. State-confessional relations in the USSR. 1917–1930 [Electronic resource] // Russian law: Education. Practice. Science. 2016. № 5(95). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-konfessionalnye-otnosheniya-v-sssr–1917–1930-gg
26. Spiritual continuity of the Mother of God: Athos – Kiev [Electronic resource]. URL: https://lavra.ua/history/duhovnaya-preemstvennost-udelov-bogoroditsy-afon-kiev/
27. The Monk Varlaam, Hegumen of Caves (1065) [Electronic resource]. URL: https://lavra.ua/svyatie/varlaam-igumen-pecherskij/
28. «The Tale of Bygone Years»: a full text version [Electronic resource]. URL: http://ukrclassic.com.ua/katalog/usna-narodna-tvorchist-ta-davnya-ukrajinska-literatura/1877-povist-minulikh-lit-povnij-variant-tekstu?start=5
29. Ukraine through the ages. In 15 vol. Vol. 4: Tolochko O. P., Tolochko P. P. Kievan Rus. K.: Alternatives, 1998. 352 p.

REFERENCES

1. Danylets Yu.V., Mishchanyn V.V. *Pravoslavna tserkva na Zakarpatti v chasy «stalinshchyny» (1946– 1953 rr.)* [Orthodox church in Transcarpathia in «stalin-era» (1946–1953)]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia «Istoriia», 2013, Issue 1 (30), pp. 46–56 [in Ukrainian].
2. Holovko O. B. *Borys i Hlib* [Boris and Gleb]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 1: A-V. K.: «Naukova dumka», 2003, 688 p. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Borys_Hlib [in Ukrainian].
3. Gromov D. *Vtoroe kreshchenie Rusi. Prazdnovanie tysyacheletiya kreshcheniya Rusi stalo dlya SSSR nachalom kontsa [*The second baptism of Rus'. The celebration of the millennium of the baptism of Rus' became the beginning of the end of the USSR]. Religiya v Ukraïni. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/14546-vtoroe-kreshhenie-rusi-prazdnovanie-tysyacheletiya-kreshheniya-rusi-stalo-dlya-sssr-nachalom-konca.html [in Russian].
4. *Istoriia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: Zbirka naukovykh prats [*History of the Orthodox Church in Ukraine: Collection of scientific works]. K.: Chetverta khvylia, 1997, 292 p. [in Ukrainian].
5. Hotun I. A. *Blyzkoskhidni palomnytski khrestyky z pivdennoruskykh selyshch* [Middle Eastern Pilgrimage Crosses of Southern Rus Settlements]. Skhidnyi svit, 2017, № 1–2, pp. 111–131 [in Ukrainian].
6. Yungblyud V. T. *Pravoslavnaya tserkov' i vlast' v SSSR v gody Vtoroy mirovoy voyny v otsenkakh pressy SShA* [The Orthodox Church and the power in the USSR during the Second World War in the US Press Reports]. Vestnik Vyatskogo gossudarstvennogo universiteta, 2012, №1. URL: https://

cyberleninka.ru/article/n/pravoslavnaya-tserkov-i-vlast-v-sssr-v-gody-vtoroy-mirovoy-voyny-v-otsenkah-pressy-ssha [in Russian].
7. *Kievo-Pecherskaya Lavra. Palomnik. Eparkhial'nyy palomnicheskiy otdel. [*Kiev-Pechersk Lavra. Pilgrim. Diocesan Pilgrimage Department] URL: http://palomnik.sumy.ua/holyness/kyiv-lavra/ [in Russian].
8. Kolodnyi A. M. *Pravoslavia v Halytsko-Volynskomu kniazivstvi* [Orthodoxy in the Galician-Volyn principality]. Istoriia relihii v Ukraini. URL: http://westudents.com.ua/glavy/81782-pravoslavya-v-galitsko-volinskomu-knyazvstv.html [in Ukrainian].
9. Kotsur V. Scientific discussion concerning the evolutional and synergetic paradigm of ethnopsychological and historiosophical representation of cossacks mental features. Chasopys ukrainskoi istorii, 2017, Issue 37, pp. 9–15. [in English]
10. Kuksa V. V., Kolomiiets T. V. *Rol pravoslavnoi tserkvy v zhytti ukrainskoho kozatstva* [The role of the Orthodox Church in the life of the Ukrainian Cossacks]. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/33_2_Kuk_Kolo.pdf [in Ukrainian].
11. Lototskyi O. *Tserkovnyi Ustav kniazia Volodymyra Velykoho* [The Church Order of Prince Volodymyr the Great]. Lviv, 1925. URL: http://elib.nplu.org/view.html?&id=8700 [in Ukrainian].
12. Matiakh V. M. *Hryhorovych-Barskyi Vasyl Hryhorovych* [Grigorovich-Barsky Vasiliy Grigorovich]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 2: H-D. K., 2004. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Grygorovych_Barsky_V [in Ukrainian].
13. Mazin K. A. *Palomnichestvo i turizm: sravnenie skvoz' prizmu tysyacheletiy* [Pilgrimage and Tourism: A Comparison Through the Millennium Prism]. Sovremennye problemy servisa i turizma, 2009, № 4. URL: http://tourlib.net/statti_tourism/mazin.htm [in Russian].
14. Musin A. *Arkheologiya drevnerusskogo palomnichestva v Svyatuyu Zemlyu v XII – XV vv.* [Archeology of the ancient Russian pilgrimage to the Holy Land in the XII – XV centuries]. Bogoslovskie trudy, 1999, Issue 35, pp. 92–110. URL: http://ros-vos.net/holy-land/vos-ros/2/2/ [in Russian].
15. Nikitenko N. *Pershi ruski mytropolyty – budivnychi Kyivskoi pravoslavnoi derzhavy* [The first Russian metropolitans – the builders of the Kiev Orthodox state]. Liudyna i svit, 1996, № 9, pp. 18–22 [in Ukrainian].
16. Paleolog M.V., Chistova S.M. *«Imperium Sacrum» kak dukhovno-politicheskaya osnova Rossiyskoy imperskoy paradigmy* [«Imperium sacrum» as a spiritual and political foundation of the Russian imperial paradigm]. Vestnik MGUL – Lesnoy vestnik, 2015, № 4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/imperium-sacrum-kak-duhovno-politicheskaya-osnova-rossiyskoy-imperskoy-paradigmy [in Russian].
17. *Palomnicheskaya knizhka Imperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obshchestva III klassa* [Pilgrim book of the III-class Imperial Orthodox Palestine Society]. URL: http://palomnic.org/gallery/v/19-vek/ippo/vistavka/3/kniga/ [in Russian].
18. Pospelovskiy D. V. *Russkaya pravoslavnaya tserkov' v XX veke* [Russian Orthodox Church in the XX century]. M., 1995. URL: http://krotov.info/library/16_p/os/pospel_08.htm [in Russian].
19. Ruban M., O. I. Boldar *Istorychni peredumovy ta naslidky utvorennia Halytskoi mytropolii* [Historical Backgrounds and Consequences of the Formation of the Galician Metropolis]. Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii, 2016, № 16 (188), pp. 275–186. [in Ukrainian].
20. Rychka V. M. *Danyil Palomnyk* [Daniel Pilomnik]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 2: H – D, K., 2004, 688 p. [in Ukrainian].
21. Rychka V. M. *Korsun v istorii y kulturi Kyivskoi Rusi* [Korsun in the history and culture of Kievan Rus]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 2015, № 3. URL: https://byzantina.files.wordpress.com/2016/02/korsun_v_istorii_i_kulturi_kyivskoi_rusi.pdf [in Ukrainian].
22. Rychka V. M. *Yefrem Pecherskyi* [Efrem Pechersky]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: Vol. 3: E-I, K., 2005, 672 p. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Efrem_Pechersky [in Ukrainian].
23. Shevchenko O. M. *Pro pidporiadkuvannia Kyivskoi mytropolii Moskovskomu patriarkhatu naprykintsi XVII st. [*On subordination of the Kievan Metropolitanate to the Moscow Patriarchate at the end of the XVII century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1994, № 1(394). URL: http://www.istpravda.com.ua/research/2013/07/26/131976/
24. Shevchuk T. V. Antyrelihiina polityka radianskoi vlady v Ukraini U 20–30-ti rr. XX st. [Anti-religious policy of Soviet power in Ukraine in the 20–30's of the XX century]. Storinky istorii, 2015, № 39, pp. 100–113.
25. *Ofitsial'nyy sayt Lavri. Dukhovnaya preemstvennost' udelov Bogoroditsy: Afon – Kiev*. [Spiritual continuity of the Mother of God: Athos – Kiev]. URL: https://lavra.ua/history/duhovnaya-

preemstvennost-udelov-bogoroditsy-afon-kiev/ [in Russian].
26. Smykalin A. S. *Gosudarstvenno-konfessional'nye otnosheniya v SSSR. 1917–1930 gg.* [State-confessional relations in the USSR. 1917–1930]. Rossiyskoe pravo: Obrazovanie. Praktika. Nauka, 2016, № 5 (95). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-konfessionalnye-otnosheniya-v-sssr–1917–1930-gg [in Russian].
27. *Prepodobnyy Varlaam, igumen Pecherskiy (1065)* [The Monk Varlaam, Hegumen of Caves (1065)]. URL: https://lavra.ua/svyatie/varlaam-igumen-pecherskij/ [in Russian].
28. *«Povist mynulykh lit»: povnyi variant tekstu* [«The Tale of Bygone Years»: a full text version.]. URL: http://ukrclassic.com.ua/katalog/usna-narodna-tvorchist-ta-davnya-ukrajinska-literatura/1877-povist-minulikh-lit-povnij-variant-tekstu?start=5 [in Ukrainian].
29. *Ukraina kriz viky* [Ukraine through the ages], Vol. 4: Tolochko O. P., Tolochko P. P. Kyivska Rus, K., 1998, 352 p.

© Марія Казьмирчук
(Київ)
https://orcid.org/0000–0001–8877–4489

ПРАВОСЛАВНІ РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ ТА ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ПАЛОМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Україна має дуже давні православні релігійні традиції, а також довгу і бурхливу історію православного паломництва. Тож як в Іспанії і Італії, де сьогодні популярні паломницькі маршрути в Сантьяго-де-Компостела і Віа Франчіджена, в Україні слід популяризувати власну історію паломництва. Численні стародавні святі місця і святині Русі, періоду Козацтва, українських територій Російської імперії, радянського періоду сьогодні чекають своїх прочан.

Не дивлячись на зростання інтересу до релігійних подорожей, у вітчизняній історіографії немає аналізу православних релігійних традицій та історії православного паломництва в Україні. Висвітлено тільки окремі питання проблеми, в основному, з історії релігії.

Релігійні подорожі мають давню традицію. Це не нове явище. Православні релігійні традиції в Україні дуже давні та пов'язані з розвитком основної релігії – православ'я. З часів Київської Русі й до наших днів паломництво стрімко активізувалося і отримало правові рамки. Традиція православного паломництва стала невід'ємною частиною життя українського народу, незважаючи на численні перешкоди, що виникли в історичному розвитку України. Вся історія православного паломництва не може бути проаналізована в одній статті. Є ще багато питань, які потребують обговорення. Також слід звернути увагу на інші релігії та їх традиції паломництва в історії України, оскільки вони розвивалися в тісному взаємозв'язку з православ'ям на території України.

Ключові слова: православ'я, релігійні традиції, паломництво, релігійні подорожі.

До редакції надійшла 27.09.2018.

UDK 355(092):930.12«179/190»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.11

© Halyna Kotsur
(Kyiv)
tps://orcid.org/0000–0001–7777–4248

MILITARY ART OF THE KISH ATAMAN OF ZAPOROZ'KA SICH PETRO KALNYSHEVSKY IN HISTOROGRAPHY OF THE END OF THE XVIII – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

Petro Kalnyshevsky (1691–1803) entered the history of Ukraine as the last kish ataman of the Zaporoz'ka Sich, a talented military leader, a diplomat, an economist and a philanthropist.

Personality of P. Kalnyshevsky causes heated debate until this time, despite a significant number of works (over 1650) devoted to the study of the important milestones of his life and activities. Among the masses of various topics associated with P. Kalnyshevsky, which arise periodically, is the military activity and martial art of the Zaporozhian leader, through the prism of the history of Nova Sich and the Russian-Turkish wars of the eighteenth century.

The analysis of the status of the study of the figure of the Cossack ataman of the Zaporoz'n Sich P. Kalnyshevsky at the end of the XVIII – early XX centuries has shown unequal interest in this problem and ambiguous attitude towards it. We must pay tribute to the fact that it was the historical researches of the specified period that formed the basis for further objective research on the history of New Sich and the direct activities of P. Kalnyshevsky. The military activities of P. Kalnyshevsky began to be highlighted in the writings of the first historians of the Cossacks and continue to cause a research interest until nowadays. Nevertheless, there are no special studies on the identified issues in Ukrainian historiography. This issue was considered and continues to attract the attention of historians only in the context of studying the history of the Cossacks in general, or the life and activities of P. Kalnyshevsky.

The historiographical analysis of the works related to the military activity of the Cossack ataman P. Kalnyshevsky made it possible to identify certain features and stages of the study of this problem. This issue didn't attract the attention of scientists for a long time, and the available information concerned mainly the military service of the Zaporozhians during the Russo-Turkish wars. Thus, at the time of the XVIII century, we encounter small references that cover the military service of the Sich Cossacks. They are devoid of objectivity and permeated with a negative attitude towards the Cossacks, which shows the undeniable influence of imperial ideology on scientific research. There are observed some changes in the problem that we find out in the works of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Historians of this era sought to deeper and more objective clarification of the issue. They used archival materials in their studies. However, the source base was provided without its critical analysis.

Keywords: Petro Kalnyshevsky, kish ataman, commander, Zaporoz'ka Sich, military activity, historiography.

Historical studios of the end of the XVIII – the second half of the XIX centuries are marked by a gradual transition from "romantic" presentation of events to an understanding of the place of bright personalities, "heroes" of their time. P. Kalnyshevsky is the last kish ataman of the Zaporoz'ka Sich. In this post he was 10 years in a row. During the times of his leadership, the Sich reached its greatest economic recovery, the rights and freedoms of the Zaporozhian Army were consistently defended. The term of his presence on the post of kish ataman demonstrates his high authority among the Cossacks. It is clear, that the policy pursued by P. Kalnyshevsky didn't coincide with the official course of Russian power. So the royal government was afraid of further expansion of the influence of Sich and economic independence of Zaporizhzhia, and therefore destroyed this cell of freedoms, also the kish ataman was sent to Solovky.

The historiographical tradition of enlightening the figure of P. Kalnyshevsky has a direct connection with comprehension of the context of all spheres of his activity. Given the peculiarities of contemporary historical works, in the center of which was the imperial policy mainly, one of the least investigated aspects remains the military skill of the last kish ataman. Thus, the

scientific understanding of the military training of P. Kalnyshevsky is possible through the prism of the analysis of literature on the history of New Sich, in particular, the Russian-Turkish wars, and the military art of the Zaporozhian Cossacks in general.

When the Zaporozhian Cossacks passed on the side of the Russian Empire, they became a part of the military campaigns of 1735–1739, 1768–1774. Accordingly, the role of Zaporozhian Cossacks in the course of Russian-Turkish wars was evaluated differently by contemporaries. On the one hand, it was approved the imperial interpretation of the place of the Cossacks in the events of the time, on the other – a national approach.

One of the most important historiographical sources from the Russian military history of the XVIII century is a study of the participant of the Russian-Turkish War of 1734–1739 by General C. H. Manstein "Historical, civil and military notes about Russia from 1727 to 1744, with the addition of sufficient information about army, fleet, trade, etc." [26; 27]. Following the official ideology, the author described the military art of the Cossack army, as a part of the Russian army, he described mainly the intelligence activities of the Cossacks and "frequent robberies" [26, p. 132].

G. Miller, as a representative of the aristocratic Russian historiography, analyzing the military activities of the Cossacks during the war of 1768–1774, sought to bring the loss by the Army Nyzove of its military significance. In the work "Information about Zaporozhian Cossacks" [34, p. 387–444], which was printed at the end of the 18th century, and later in 1889, reprinted by the Ukrainian archaeologist O. Lazarevsky in the pages of the journal "Kiev Old History" [19, p. 628–637], the author negatively described the participation of Cossacks in the war, noting the lack of efficiency and weak discipline of the Zaporozhian army. In his opinion, "the only benefit of the Cossacks was to increase the number of army units, they didn't provide any military assistance to regular troops" [19, p. 635]. Such an approach to assessing the combat activity of the Cossacks was caused by nothing more than a political situation prevailing at that time in the Russian state. We agree with Yu. Knyazkov [21, p. 87–96]. He is a researcher of the historiographical heritage of G. Miller, that "aware of the autonomist tendencies of the Sich Cossacks, G. Miller tried, as well as the Russian government, in their writings in every way to show the incompatibility of the existence of Zaporozhzhia with the state of Russia and to give Zaporozhians in a negative light, justifying the inexpediency of their further existence" [21, p. 92].

The tendency of official coverage of the participation of Cossacks in the Russian-Turkish war of 1768–1774 is also observed in the writings of O. Rigelman [44], D. Bantysh-Kamensky [6; 7] and M. Markevich [28]. In particular, O. Rigelman didn't question the courage of the Cossacks, but the liquidation of Zaporoz'ka Sich is interpreted by him as a logical and politically justifiable fact, while Zaporozhians is described as thieves, robbers and robbers.

Along with this, since the end of the XVIII century were published representatives of the Cossack elders the first explorations [45; 48] on the history of the Ukrainian Cossacks of this period. Historians sought to promote the role of Cossacks, and most importantly, to prove the ancient and "gentry" origin of the Cossack elders to justify their claims to the nobility in the Russian Empire, which testifies to the formation of the national historiography itself issues of the military organization of the times of the New Sich.

There is an ambiguous character on this historiographical stage of establishing the fact of the participation of P. Kalnyshevsky in the Russian-Turkish wars, in particular, of his military activities in general. We are dealing most often with biographical data about the beginning of his military career in a purely factual plan by the middle of the nineteenth century. The focus is on the active struggle of P. Kalnyshevsky with the Haydamak movement in the 50's and 60's of the eighteenth century during the time of his military service, he was besieged and participated in three deputies from the Zaporozhian Army Nyzove to the royal court in 1755–1756, 1759 and 1765.

One of the first references to the participation of P. Kalnyshevsky in Russian-Turkish wars is the work of V. Ruban "Brief geographical, political and historical news about Little Russia..." [45]. We learn only from the one sentence given in the work, that for the participation of Cossacks in the Russian-Turkish war of 1768–1774: "rewarded the Great Empress Catherine II All-Gracious a gold medal with a portrait of Her Majesty to the kish ataman" [45, p. 56]. But who was the ataman at that time and what was received a medal for, the author didn't specify. Modern researchers have proved on the basis of archival sources, that the mentioned medal was received by P. Kalnyshevsky.

The turning point in the study of the military art of P. Kalnyshevsky falls in the second half of the 1940's, which began the next period of studying the problem. The peculiarity of this period, which conditionally lasted until the beginning of the twentieth century, is the

departure from works of a compilative nature on the history of the military art of the Cossacks. Current historians turned more often to objective approaches of studying the problem, namely, identifying and analyzing the causes of key events, while using archival material.

The works of A. Skalkovsky [50] and D. Yavornytsky [56–58] appear the most informative historiographical sources on the history of military activity of the Cossacks in the XVIII century at this stage.

The activity of a researcher of the southern region, a member of the Odessa Society of the History and Antiquities of A. Skalkovsky became a significant contribution in the development of the military history of the Zaporozhian Cossacks during the times of the Novaya Sich. It was published a book "The History of the New Sich, or the Last of Zaporozhian Kosh" on the basis of the remains of the Zaporozhian archive discovered in Yekaterynoslav, which was at the disposal of the historian from 1839 to 1898 [51], where the Cossacks 'participation in the Russian-Turkish war of 1734–1739 is integrated in detail, the picture of the Cossacks' military raids is revealed, as well as the main battles they were participants in. A. Skalkovsky highlighted for the first time such types of military activities of the Cossacks as avant-garde, outpost and intelligence services, with a special emphasis on the role of the latter. In addition, in the work is given the text of the instructions of the military chancellery of November 13, 1768, according to which the owners of the winterers undertook to arm their servants, to "be in all ready for the campaign and retreat of the Tatar movement ready and... if where it is ordered to act, then all of winterers, both by horse and foot, leaving the cattle in a winterhouse for the supervision of one person, to act in a punishable place" [51, p. 427].

In fact, the previous source is complemented by the work of A. Skalkovsky's "Dunayci" [49, p. 9–30], what represents a relief compiled on the basis of the report by Colonel Siedlovsky of September 24, 1771, on the service of the Cossacks on the waters. It is said that on May 29, 1771, a colonel with a team from Ackerman came to the mouth of the Dunay, arrived on June 2 to Kilia, where he had four days of rest. After that, he received from the Major General von Weisman a written order for immediate travel towards Izmail. He arrived here on June 8 and was in the team of von Weisman. In the same month, with the whole corps, the aforementioned general and Colonel Sedlovsky moved to the city of Tulcha, fought with the enemy, where Major General and Cavalier G. Chereshnikov were killed, and "7 Cossacks were killed, 15 were seriously injured. In addition to this, 4 warships, galleys, buckhebases and semi-bunkers were seized" [49, p. 19].

It is worth noting, that A. Skalkovsky highlighted one of the first in the "History of Novaya Sich" the participation of P. Kalnyshevsky in the events under consideration. In particular, it is said, that in 1771 the Cossacks, headed by P. Kalnyshevsky, entered the detachment of Major General Bogdan Vaserman, who was supposed to serve as a cover for the offensive of the main forces of the Second Army, but on the other (eastern) side.

Russian researcher of military history D. Maslovsky [30; 31] argues too, that there were Zaporozhians in the detachment of Vaserman covering the actions of the Dolgoruky's Army along the South Bug River to the mouth of the Chertola River. Attention is drawn to the fact that "the number of Zaporozhian Cossacks, headed personally by P. Kalnyshevsky, accounted for 6,000 people" [31, p. 378].

A. Skalkovsky also reports the concrete dates of the Cossacks' attacks on the Turks near Ochakiv and Khadzhybey for the "cover" in June, September and October 1771. It is noted that P. Kalnyshevsky "had three fierce and glorious cases with the enemy, mostly near Ochakiv and Khadzhybey at the head of a detachment of 6,000 Cossacks and 12 guns. 50 prisoners, then taken, were sent to Sich, the others to the headquarters of the commander" [49, p. 25].

V. Cheremisinov confirms this fact [53]. He recalled the campaign of P. Kalnyshevsky led by the Cossacks under Khadzhybey in 1771, and concluded with regard to all the "russian campaigns» for this city during the war of 1768–1774: "our first campaigns to Khadzhybey were only individual episodes in the general system of Cossack raids carried out on the coast, with the purpose of active defense of the southern outskirts of Russia" [53, p. 56].

A. Skalkovsky paid considerable attention to the Cossack campaign in 1772, with the emphasis on the rather positive assessments by Russian military leaders of the Cossack struggle with the Turkish navy in 1771. In support of this, the historian cites the text of the appeal of February 17, 1772 to kish ataman P. Kalnyshevsky Attorney-General Prince A. Vyazemsky: "My sovereign, Petro Ivanovych! I have the honor to inform you, my sovereign, about the will of her Imperial Majesty to send the next spring, as

well as last year, on boats to the Black Sea to the Dunay the Zaporozhian Cossack Army, if possible, two thousand people" [51, p. 432].

D. Yavornytsky's research reveals the most widespread problem at the designated historiographical stage [54–58]. The historian finds out the composition and number of the Armed Forces of the Zaporozhian Army Nyzove, armed forces and combat vehicles of the Cossacks, armaments and defense of borders, as well as land and sea campaigns of the Cossacks of the 16th–17th centuries in the context of the general history of the Cossacks.

Thus, D. Yavornytsky highlights the fighting path of the Cossack detachment in campaigns on Ochakiv and Khadzybey in the autumn of 1769 in The History of the Zaporozhian Cossacks" [55]. The author described in details the actions of the 3,100 Cossacks, who departed from Sich in the direction to Ochakiv and Khadzhybey, starting September 25, 1769. According to the data provided by him, "the Cossacks approached Khadzhybey on October, 1 and the next day they had to attack it. However, the intelligence officers reported about the approach the Belgorod by Turkish detachment of 200 people, attacked it and destroyed. After that, they approached Khadzhybey again and seized it" [55, p. 259].

So, we encounter mainly in the historiography of the second half of the nineteenth century with small references, which cover one or another aspect of the military service of the Cossacks of Nova Sich. M. Sementovsky limited himself in his works by short information about martial arts in the specified period [46; 47]. The historian reveals in the context of the study of the participation of the Zaporozhian Army Nyzove in the military campaign of 1768–1774 the certain aspects of the arms and tactics of the struggle of the Cossacks both on land and on waterways.

War as a craft of Zaporozhian Cossacks of the Pidpilnens'ka Sich is reflected in the work of H. Nadkhin "The Memory of Zaporizhzhia and the Last Days of the Zaporoz'ka Sich" [36], as well as in the works of M. Markovin [29], N.Kostomarov [24, p. 510–564], G. Danylevsky [11], D. Maslovsky [32; 33], A. Markevych [28].

Also an integral historiographic source on the problem is "The settlement of the Novorossiysk Territory and Potiomkin" [35] written by D. Miller (the researcher of the history of Slobozhanschyna of the XVIII century). The war of the Cossacks with non-Christian peoples, primarily with the Tatars and Turks, is considered by the author as one of the main duties of the Cossacks, with an emphasis on its conduct both in the Russian Empire and in the Ottoman Empire. In this context, the main tasks of the service of the Lower Troops, D. Miller considers the release of prisoners and the conquest of the steppe territory from the Tatars.

From the second half of the 19th century, specialized works on the history of the Russian-Turkish wars of 1734–1739 and 1768–1774 appeared. The Russian military historians A. Petrov (1837–1900) and A. Bayov (1871–1935) were the first notice the military activities of the Zaporozhian Cossacks in the Russian-Turkish wars. In their multivolume studies, in addition to describing the activities of Russian troops in the campaigns of the 18th century, they paid attention to the participation of the Cossacks led by P. Kalnyshevsky. Thus, during the 1860s–1870s, the five-volume study of Major-General A. Petrov "The War of Russia with Turkey and Polish Confederates from 1769 to 1774" [39–43] was published, as one of the first works based on the archives of the General Headquarters. Traditionally for the official historiography of those times, the historian claims the fact of the constant robberies of the Zaporozhian Cossacks, which ended military raids against enemies, despite the generally positive assessment of the martial arts of the Cossacks in the Russian-Turkish war of that period.

A. Petrov gradually reveals the preparation, fighting path and military actions of the Russian army during the Russian-Turkish war of 1768–1774. Despite the use of a significant number of sources, the work does not allow creating a complete picture of the military activities of Zaporozhian Cossacks, since it is oversaturated with quoting archival documents, and the author's own scientific conclusions are minimized. It is reported that at the end of April 1769, Cossacks under the leadership of P. Kalnyshevsky made a raid on the Crimea and defeated the Tatars near Ochakiv and captured the Tatar commander Beshley-Agu-Osman. The author also reveals questions related to the defeat of the Ochakiv Turkish flotilla by the Cossacks: 20 ships armed with 8 guns and with a crew of 600 sailors under the leadership of Asan-Kyzyl-Israli. The author claims that when the kish ataman P. Kalnyshevsky learned about the enemy's flotilla entering the waters of the Dnipro, he sent the Cossacks under the direction of Philip Stiagaylo and Colonels Logvinov and Sikora down the river: during the battle, the Cossacks destroyed 3 enemy ships and captured 15 guns.

After these events, the commander of the Russian army P. Rumyantsev ordered P. Kalnyshevsky at the head of the mounted Cossack troops to join them [39, p. 263]. The author reports that 500 Zaporozhian Cossacks, led by kish ataman, on August 12, 1769, captured the settlement of Hadzhi-Hasan, and on the orders of the kish ataman, destroyed the enemy. On the next day, 2500 Cossacks were sent to meet with the enemy troops advancing from Ochakiv. During the battle, the Cossacks crushed the enemy. The quantitative characteristics of the losses of the Cossacks during this campaign, which were "1 otaman of kurin and 7 ordinary Cossacks, the loss of the enemy – up to 200 people" [39, 271], are given. According to A. Petrov, the activities of the Zaporozhian Cossacks under the leadership of P. Kalnyshevsky during the capture of Khadzhybey in the summer of 1770 deserve high marks: "everything that happened to the weapon, fleeing from our troops, flowed to the fortified castle of Khadzhybey. On the 12th, the Cossacks approached the castle, from which the Turks opened heavy fire, and at the same time gunfire from the Khadzhybey harbour began. Despite this, the Cossacks famously entered suburb, seized several houses in the suburb where the enemy was stationed, and hacked down all those who were there. Then they burned the suburb and came back. After that, Prince A. Prozorovsky recalled his army and remained with great loot" [40, p. 187]. V. Cheremisinov described these events much more emotionally, although he believed that the campaign to the lower Dnister and Adzhyder (Ovidiopol) was only a diversion of the Cossacks, and their goal was to get Khadzhybey: "Carrying the devastation, the Cossack parties first plunged into Ovidiopol, so that a maneuver to divert the attention of the Turks from a strong castle. The terrible glow of the fires lit a bloody demonstration of the Cossacks. Having given Ovidiopol fire and having beaten off here the attack of the Turkish assault sent from Akkerman, the Cossacks rushed to Khadzhybey. Flew into the castle on July 13, held a series of desperate assaults. Khadzhybey suburb was taken by assault, but neither the Cossack guns, nor the friendly attacks of the attackers could break the stubborn defense of the castle" [53, p. 86].

As we see, the Russian military historian of the middle of the XIX century A. Petrov and the researcher of the military history of Odesa at the beginning of the twentieth century. V. Cheremisinov considered the battle for the Khadzhybey suburb of 1770 the full merit of the Cossacks, who were under the direct command of their ataman P. Kalnyshevsky. It is noteworthy that both authors relied on the texts of the documents. A. Petrov – to the «Journal of Military Operations of the Army of Her Imperial Majesty 1769–1771» [16], V. Cheremisinov – to the zaporozhian "Memorial", published by A. Skalkovsky.

Lieutenant-General A. Bayov, in his work "The Russian Army during the reign of Empress Anna Ioanivna" [4; 5], factually wider, but with the preservation of the official position, covers the participation of the Cossacks in the Russian-Turkish war of 1734–1739. In the context of the presentation of the course of hostilities, the author described the Cossacks as follows: "not being able to forget their liberties, they could not obey any discipline. They lost all spiritual connection with their homeland, during their stay in citizenship in Turkey. In their service, they were guided only by mercenary calculations, which caused extreme distrust of their loyalty and forced the government to take special measures to keep them in the service of Russia " [4, p. 83]. At the same time, the researcher noted that the only benefit from the Cossacks during the war was intelligence activities, "it was very valuable that they knew the steppe" [4, p. 82]. This explains the involvement of the Russian government in the army as much of the Cossacks as possible during the war of 1734–1739 with Turkey.

E. Zagorovsky [17] revealed the content of the letters of June 18 and 20, 1735, according to which the Cossacks were ordered to act at the request of Weisbach on a campaign against the Tatars. This proves the complete dependence of the Cossacks from the Russian army during the Russian-Turkish war of 1734–1739.

The last third of the XIX century is marked by the appearance on the pages of the publications "Russian Antiquity" and "Kiev Antiquity" [14, p. 405–420; 23, p. 53–74] about the history of the New Sich and the personality of P. Kalnyshevsky, in particular. It should be noted the article under the cryptonym S. E. "Notes of Baron Tott in the Tatar raid in 1769 on Novo-Serbia" [18, p. 135–198], containing excerpts of "Notes", the preface and the afterword of the author. Using the text of «Notes», brief information is given on the participation of the Cossacks in the military campaign of 1768–1774. Considering this document as reliable, the historian fully agrees with the author of the "Notes" on the establishment of agreements between Kalga-Sultan and the Zaporozhian Cossacks on so-called neutrality during the war. As evidence, the article

presents an argument regarding the appearance of the Cossacks in the war on the side of the Russian troops only at the end of 1769, when they made a series of victorious campaigns.

A wealth of factual material about the participation of Cossacks under the leadership of P. Kalnyshevsky in military operations during the Russian-Turkish war of 1769–1774 is contained in the "Journal of Field Marshal Prince A. A. Prozorovsky..." [15, p. 179–680]. In particular, the general reported that as early as June 2, 1770, when the Cossacks, led by P. Kalnyshevsky, arrived at the "Catherine's Shantz", out of them 2,400 people were sent to Ochakiv for reconnaissance.

In addition, from the analysis of the "Journal..." we can conclude that at the initial stage of the activities of his troops, the task of the Cossacks led by P. Kalnyshevsky consisted in raids on Turkish fortresses and Tatar villages, conducting "reconnaissance in force". According to the modern researcher (from Odessa) T. Goncharuk, Major General A. Prozorovsky himself with the regular troops was mainly "in the rear guard, admiring the Black Sea steppes, the coast. If necessary, he also came to the aid of his irregular avant-garde in which, apart from the Cossacks, there were also Dons and Kalmyks. Such a "tradition" was preserved during the entire expedition of the corps of A. Prozorovsky in 1770" [9, p. 58]. It is noted that, describing the events of 1770, the general tried in every way to downplay the role of the Cossacks and show their harmfulness to the empire. In particular, on June 24, 1770, A. Prozorovsky, on the way between Berezan and Tyligul, compiled a note for the Moscow leadership with 31 points about the Zaporozhian Army Nyzove. In it, the "Zaporozhian Khrust" tried in every possible way using the information received from kish ataman and other Zaporozhian Cossacks. First of all, "A. Prozorovsky paid attention to the vast land wealth of the Zaporozhian Army, the economic activity of the Zaporozhian Cossacks and the active foreign trade of the Sich. In particular, he pointed to close foreign economic relations with the Crimea, the Ochakiv Oblast, and Right-Bank Ukraine. In addition, in his "Note", A. Prozorovsky tried to prove the uselessness and harmfulness of the Zaporozhian Sich for the Russian Empire" [9, p. 63].

The figure of P. Kalnyshevsky attracted the attention of the luminaries of Ukrainian historiography, in particular, V. Antonovych and M. Hrushevsky. In his work "On the Cossack Times in Ukraine" [2] V. Antonovych noted that the kish ataman tried to keep the lands around the Sich in possession of the Zaporozhian Cossacks, opposed the colonialist policy of the Russian government. The author expressed the opinion that P. Kalnyshevsky wanted to use Koliyivschyna in order to detach Right-Bank Ukraine from Poland and create a completely independent state. However, the Russian government unraveled his plans and the troops of P. Rumyantsev attacked Koliyivschyna. After that, the government decided to destroy the Zaporoz'ka Sich, but, given the Russian-Turkish war, this case was postponed for several years.

M. Hrushevsky [10] characterized P. Kalnyshevsky as a man of sufficient intelligence and caution. The historian noted that "the cause of the Russian-Turkish war of 1768–1774 was a spontaneous attack by Zaporozhians on the Turkish city of Baltu" [10, p. 238], and the participation of the Cossacks in the war was characterized as partisan. Cossacks conducted reconnaissance, security service and using their seagulls (Cossack ships) fought with the Turkish fleet.

The disclosure and study of the military training of the ataman P. Kalnyshevsky makes it possible to answer some questions related to the biography of P. Kalnyshevsky. So, during the XIX century a clear, though incomplete picture of the early period of P.Kalnyshevsky's stay on the Sich was produced. In factual terms, the course of the main historical plots on this issue is covered in the works of the same type, and their analysis and evaluation largely depended on the ideological positions of the authors.

At the end of the XIX century, the first works appeared devoted to the analysis of the biography of the last otaman, namely, his appearance on the Sich. According to A. Skalkovsky, P. Kalnyshevsky "came from the Cossack and noble rank, from the Lubensky regiment" [51, p. 387]. The historian asserted that P. Kalnyshevsky, like all Cossacks of noble birth, hid his name and clan until he became an otaman.

P. Yefymenko [14, p. 405–420] reported on the struggle of the Cossacks against the Haydamaks in the middle of the 18th century, when P. Kalnyshevsky, being a military commander, led the Cossacks in creating special outposts and organizing road trips. The author describes, in particular, the collision in 1754 of the Zaporozhian Cossacks and Haydamak on the Bug River. Despite the fact that the latter were fixed on one of the islands, they were defeated by the troops of P. Kalnyshevsky.

K. Odovets [38, p. 16–33] endorsed A. Skalkovsky's opinion about the appearance of P. Kalnyshevsky at the Sich at the beginning of 50s XVIII century. Based upon P. Yephymenko's research materials, the author concentrated on the fast promotion of P. Kalnyshevsky in military hierarchy at the Zaporoz'ka Sich emphasizing on the point that firstly he occupied the position of a military osavul, but later he became a judge. It was also given the election date for the position of Commander of Cossack camp in 1762.

At the beginning of XX century the research of military art of the Zaporoz'ka Sich and soldiery of P. Kalnyshevsky activated. In the early 1900s this subject was elaborated by A. Yephymenko [13], V. Bidnov [8], M. Drahomanov [12], Ya. Novytsky [37], V. Antonovych [2; 3], M. Hrushevsky [10], M. Mandryko [25] and others. Among the developments of these researchers, it's necessary to commemorate P. Adrianov's essay "The Glorious Zaporozhian Army Nyzove" [1]. Following official position concerning estimation and illustration of the Russian-Turkish War I, during the time of Katherine II, the researcher marks the main part in it for the Russian army and their Commander-in-Chiefs, but also notes the role and importance of the Zaporozhian Army Nyzove that increases the historiographical value of the work. The work of M. Komar "About Zaporozhian Liberty" [22] partly reveals the problematic of the First Russian-Turkish War.

The specific issues of place and role of the members of Zaporozhian Cossack Host in the Russian-Turkish Wars were also researched at that time. Thus, in his "Narration about The Glorious Zaporozhian Army Nyzove" [20] A. Kaschenko gives cogent and valid evidential material about the Cossacks' participation in the Russian-Turkish War in 1736–1739. The author reports that Cossacks took part in scouting, the attacking Pereckop and, taking into account military skills of Cossacks, most of Russian Generals asked commanders of Cossack camp to send up Zaporozhian Cossacks for taking part in warfare. Describing events of 1768–1774 A. Kaschenko emphasizes Russian army during the war and acted without initiative [20, p. 295]. Thereafter, the author comes to conclusion that the Russian-Turkish War influenced negatively on Zaporozhian prosperity as trading with Turkish was nearly stopped.

Evidently, that the book traces the controversial attitude of the author to the figure of the kish ataman. He emphasizes that P. Kalnyshevsky became the richest feudal lord of the Zaporizhzhia, attention is drawn to the violation of the rules of the elections of the Commander of Cossack camp. The author reports that P. Kalnyshevsky maintained his power at the Sich not by means of his own influence on the community, but with the help of the Russian government and the troops. A. Kaschenko notes that Zaporozhian army was divided into 3 parts in early 1770. The main army was headed by P. Kalnyshevsky – 7352 of Cossacks obeyed Prozorovskiy. The second army – Nysove – 2390 of Cossacks passed under the leadership of Tretiak and on forty ships took a direction to Ochackiv. The third part – 995 of Cossacks, headed by colonel Porokhnia, was transferred under the command of general Berh and was placed on the river Konka. It's reported that that the main department in the troops was responsible for the campaign to Ochackiv. During the battle Zaporozhian Cossacks together with the Don's Cossacks and carabineers defeated the enemy, who had come out of the fortress, and took 3 cooper cannons and 11 flags. The author positively evaluates the military activities of the Cossacks headed by P. Kalnyshevsky. In particular, he gives concrete information about the matter that on 5 January Katherine II rewarded Kalnyshevsky with the gold medal decorated with gems and the portrait of the empress. It is also noticed that other Cossack commanders (such as military officer P. Holovaty, administrative writer I. Hloba, cornet Ya. Kachalov and others) were also awarded with medals but without semiprecious stones.

Ye. Zahorovsky was one of the first who had tried to analyze events of 1769. In addition, he observed absolute dependence of the Cossacks from the Russian Empire. The fact of the lack of resistance to the attack of the Tatars on the Cossacks seemed being very strange to the author. Moreover, the historian is not worried about the fact of the attack and causing loss to Cossacks but the problem of loyalty of Zaporozhian Cossacks towards Russia. This particular episode in his opinion puts in doubt his question about relationships between these both sides. Ye. Zahorovsky, relying on the materials of predecessor's works, finds a few explanations to this historical fact. On one hand, he assumes that "such a position of Cossacks may be the result of an unexpected attack of the Tatars" [17, p. 69]. On the other hand, relying on the already known "Notes of baron de Tott, points to" ability of keeping neutrality by Cossacks in the war which explains why they didn't provide assistance to the head of St. Elizabeth castle" [17, p. 71].

So, historical literature of this period proves development from descriptive reports to the first researches based on primary sources. However, contortion of historical events and adding wrong hypothesis is peculiar for it. The change of emphasis in the historiography from the end of 20th century regarding to the assessment of the Cossacks as an independent military force affected the coverage of the Cossacks principally from a negative point side, which respectively reflected on the assessments of their combat activity. The main reason should be seen in political factors. Therefore, during the reign of the Catherine the Great, the negative depiction of the Cossacks was intended to give a logical explanation of the government's repressive actions against the Cossacks. After the liquidation of the Zaporozhian Sich in 1775, such a Cossack image had to justify the destruction of the Cossack liberties. As we are convinced, these works allow us to realize the nature of the era, to understand in which conditions Cossacks had to carry military service and why martial art has not become the subject of separate research.

Despite tendentiousness of pre-revolutionary historical literature and fragmentary nature representation of the problem, the realized historiographical analysis allows us to assert the establishment of key trends in the disclosure of a remarkable role of personality of P. Kalnyshevsky in history of the New Sich and in general in the Russian-Turkish wars of the 18th century, in particular at this stage of the study.

SOURCES AND LITERATURE

1. Andrianov P. The glorious Lower Zaporozhye Army: (historical essay). O., 1910. 30 p.
2. Antonovich V. About the Cossack times in Ukraine. K.: Dnipro, 1991. 238 p.
3. Antonovich V. A Brief History of Cossacks. K.: Ukraine, 1991. 156 p.
4. Bayov A. Documents related to the war between Russia and Turkey 1736–1739: in 2 vol. The Russian Army in the reign of Empress Anna Ioanovna. St. Petersburg, 1906. Vol. 1. 551 p.
5. Bayov A. Documents related to the war of Russia with Turkey 1736–1739: in 2 vol. The Russian Army in the reign of Empress Anna Ioanovna. Vol. 2. 347 p.
6. Bantysh-Kamenskiy D. History of Minor Russia: Since joining of this one to the Russian state under Tsar Aleksei Mikhailovich with a brief review of the primitive condition of this region. M.: Typ. of S. Selivanovskiy, 1822. Part 1. 153 p.
7. Bantysh-Kamenskiy D. History of Minor Russia: Since joining of this one to the Russian state under Tsar Alexei Mikhailovich with a brief overview of the primitive condition of this land. M.: Typ. of S. Selivanovskiy, 1822. Part 2. 324 p.
8. Bednov V. The last Zaporozhye koshevoy. P. Yv. Kalnyshevskyy. B. m., 1903. 18 p.
9. Goncharuk T. Koshovyy otaman P. Kalnyshevskyy and Hadzhibey (Odessa). Oh.: Phoenix, 2011. P. 58.
10. Grushevskyy M. Illustrated History of Ukraine. Donetsk, 2008. 733 p.
11. Danilevskiy G. Works: in 6 vol. St. Petersburg, 1884. Vol. 2. P. 99–176.
12. Drahomanov M. About Ukrainian Cossacks, Tatars and Turks. K.: Dnipro, 1991. 43 p.
13. Efimenko A. Ya. History of Ukraine and its people. SPb., 1907. 174 p.
14. Efimenko P. Kalnyshevskiy the last koshovyy of Zaporozhye Sech 1691–1803. *Russian antiquity*. 1875. Book XIV. P. 405–420.
15. Journal of the Field-Marshal General Prince A. A. Prozorovskiy 1769–1776. Prozorovskiy A. Notes, 1756–1776. M., 2004. P. 179–680.
16. Journal of the military actions of the army of Her Imperial Majesty 1769–1771. SPb.: State Military College, 1773. 592 p.
17. Zagorovskiy E. Relations between Zaporozhye and the Russian government in the time of Novaya Sech. ZOOIiD. 1913. Vol. 31. P. 54–74.
18. Notes of Baron Totta about the Tatar invasion of 1769 in Novo-Serbia (with the preface and the afterword of S. E.). Kiyevskaya antiquity. 1883. Vol. VII. October-September. P. 135–198.
19. Zaporozhye at the end of the XVIII century (Modern Note) / Reprint. A. Lazarevsky. Kiyevskaya antiquity. 1889. Vol. XXVII. P. 628–637.
20. Kashchenko A. The stories about the glorious Lower Zaporozhye Army. Dnipropetrovsk: Sich, 1991. 493 c.
21. Knyazkov Yu. G. F. Miller about Zaporozhye and Ukrainian Cossacks. Scientific works of the historical faculty. Zaporozhye, 1993. Issue 1. P. 87–96.
22. Komar M. About Zaporizhzhya liberties. Odessa, 1907. 40 p.
23. Korolenko P. Azovtsy. Kiyevskaya antiquity. 1891. Vol. XXXIV. № 7–9. P. 53–74.
24. Kostomarov N. Field-Marshal Minikh and his significance in the Russian history. Cut out. Herald of Europe. 1884. Vol. IV-V. P. 5–57, 510–564.

25. Mandryka M. Last times of the Zaporizhzhya Sich and the beginning of the Cossack Army of the Black Sea. Ekaterinoslav, 1919. 64 p.
26. Manshtein K. Historical, civil and military notes about Russia from 1727 to 1744, with the addition of sufficient information about the army, the fleet, the trade, and so on. of this vast empire / transl. T. Melguna: [in 2 parts]. M.: Printing of August Semen, 1823. Part 1. 329 p.
27. Manshtein K. Historical, civil and military notes about Russia from 1727 to 1744, with the addition of sufficient information about the army, the fleet, the trade, and so on. of this vast empire / transl. T. Melguna: [in 2 parts]. M.: Printing of August Semen, 1823. Part 2. 344 p.
28. Markevich A. Southern Russia under Catherine II. O., 1893. 31 p.
29. Markovin N. Essay on the history of the Zaporozhye Cossacks. SPb., 1878. 78 p.
30. Maslovskiy D. Notes on the history of military art in Russia. Issue 1. 1683–1762. With plans, drawings and diagrams. SPb.: Printing house of V. Bezobrazov and Comp., 1891. 651 p.
31. Maslovskiy D. Notes on the history of military art in Russia. Issue 2. Reign of Catherine the Great. 1762–1794 With plans, drawings and diagrams. SPb.: Printing house of V. Bezobrazov and Comp., 1894. 622 p.
32. Maslovskiy D. Notes on the history of military art in Russia. SPb., 1894. Issue 2. Reign of Catherine the Great. Part 1. 240 p.
33. Maslovskiy D. Notes on the history of military art in Russia. SPb., 1894. Issue 2. Reign of Catherine the Great. Part 2. 507 pp.
34. Miller G. News about Cossacks of Zaporozhye. Monthly compositions for the benefit and amusement. SPb., 1760. May. P. 387–444.
35. Miller D. The settlement of Novorossiiskiy region and Potyomkin. Kh.: Steam Typo-Lithography of M. Zilberberg and S., 1901. 48 p.
36. Nadkhin G. Memory about Zaporozhye and the last days of Zaporozhye Sich. Moscow, 1877. 69 p.
37. Novitskyy Ya. P., Sokulsky A. L., Shevchenko V. I. People's memory about the Cossacks. Zaporizhzhya: Interbook, 1991. 160 p.
38. Odovets K. History of Ukraine in times of Peter the Great and Catherine II. L.: Printing company of the Shevchenko Society, 1886. C. 16–33.
39. Petrov A. The War of Russia with Turkey and Polish Confederates from 1769 to 1774: in 5 vol. Vol. 1. SPb., 1866. 510 p.
40. Petrov A. The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774. SPb., 1866. Vol. 2. 485 p.
41. Petrov A. The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774. SPb., 1874. Vol. 3. 322 p.
42. Petrov A. The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774. SPb., 1874. Vol. 4. 391 p.
43. Petrov A. The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774. SPb., 1874. Vol. 5. 210 p.
44. A. Rigelman. Chronicle narration about Little Russia and its people and the Cossacks in general. M.: University typ., 1847. 819 p.
45. Ruban V. Brief geographical, political and historical news about Little Russia: with the introduction of Ukrainian treatises and news about mail, as well as a list of spiritual and secular officials, the number of people and other / from various places collected and published by Vasil Ruban. SPb.: [Typ. of Mar. cadet. corps], 1773. 91 p.
46. Sementovskiy N. Potyomkin as a Cossack of the Zaporozhye Army. Parts 1–2. SPb., 1851. 208 p.
47. Sementovskiy N. Russian, Zaporozhye and Don antiquity. SPb., 1846. 64 p.
48. P. Simonovskiy. A brief description of the Cossack Little Russian people and its military affairs, collected from various foreign, German – Bisheng, Latin – Bezold, French – Chevalier and Russian manuscripts, through Bunchuk friend Peter Simonovsky in 1765. M.: B. and, 1847. 159 p.
49. Skalkovskiy A. Danube people: an episode from the Turkish campaign of 1769–1774. Vremennik of the Society of History and Russian Antiquities. M., 1854. Vol. 19. P. 9–30.
50. Skalkovskiy A. History of the New Sech, or of the Last Kosh of Zaporozhye. O., 1841. 461 p.
51. Skalkovskyy A. History of the New Sich, or of the Last Kosh of Zaporizhzhya / trans. from Rus. By T. Zagorodnyai. Dnipropetrovsk: Sich, 1994. 678 p.
52. Stepovyy V., Bidnov V. Zaporozhye winterer. Katerinoslav, 1916. 30 p.
53. Cheremisinov V. Odessa in the history of Russian wars. O., 1904. 122 p.
54. Evarnitskiy D. I. Liberties of Zaporozhye Cossacks. SPb.: Typ.-lit. and phot. of P. I. Babkin, 1898. 405 p.

55. Evarnitsky D. I. The history of Zaporozhye Cossacks (1686–1734). SPb.: P. I. Babkin's Printing House, 1897. Vol. 3. 646 p.
56. Evarnitsky D. I. The history of Zaporozhye Cossacks. With 22 drawings. SPb.: The printing house of I. N. Skorokhodov, 1892. Vol. 1. 542 p.
57. Evarnitsky D. I. The history of Zaporozhye Cossacks. SPb.: The printing house of I. N. Skorokhodov, 1895. Vol. 2. 624 p.
58. Evarnitsky D. I. The last koshevoy ataman Pyotr Ivanovich Kalnyshevskiy. Novocherkassk: The printing house of A. A. Karasev, 1887. 15 p.

REFERENCES

1. Andrianov P. Slavnoe Nizovoe Zaporozhskoe voysko: (istoricheskiy ocherk) [The glorious Lower Zaporozhye Army: (historical essay)]. O., 1910. 30 p.
2. Antonovych V. Pro kozatski chasy na Ukraini [About the Cossack times in Ukraine]. K.: Dnipro, 1991. 238 p.
3. Antonovych V. Korotka istoriia Kozachchyny [Brief History of Cossacks]. K.: Ukraine, 1991. 156 p.
4. Bayov A. Dokumenty, otnosyashchiesya k voyne Rossii s Turtsiey 1736–1739 gg. [Documents related to the war between Russia and Turkey 1736–1739]: in 2 vol. *The Russian Army in the reign of Empress Anna Ioanovna*. St. Petersburg, 1906. Vol. 1. 551 p.
5. Bayov A. Dokumenty, otnosyashchiesya k voyne Rossii s Turtsiey 1736–1739 gg. [Documents related to the war of Russia with Turkey 1736–1739]: in 2 vol. *The Russian Army in the reign of Empress Anna Ioanovna*. Vol. 2. 347 p.
6. Bantysh-Kamenskiy D. Istoriya Maloy Rossii: so vremen prisoedineniya onoy k Rossiyskomu gosudarstvu pri tsare Aleksee Mikhayloviche s kratkim obozreniem pervobytnogo sostoyaniya sego kraya [History of Minor Russia: Since joining of this one to the Russian state under Tsar Aleksei Mikhailovich with a brief review of the primitive condition of this region]. M.: Typ. of S. Selivanovskiy, 1822. Part 1. 153 p.
7. Bantysh-Kamenskiy D. Istoriya Maloy Rossii: so vremen prisoedineniya onoy k Rossiyskomu gosudarstvu pri tsare Aleksee Mikhayloviche s kratkim obozreniem pervobytnogo sostoyaniya sego kraya [History of Minor Russia: Since joining of this one to the Russian state under Tsar Alexei Mikhailovich with a brief overview of the primitive condition of this land]. M.: Typ. of S. Selivanovskiy, 1822. Part 2. 324 p.
8. Bednov V. Posledniy koshevoy Zaporozh'ya. P. Iv. Kal'nishevs'kiy [The last Zaporozhye koshevoy]. P. Yv. Kalnyshevskyy. B. m., 1903. 18 p.
9. Honcharuk T. Koshovyi otaman P. Kalnyshevskyi ta Khadzhybei (Odesa) [Koshovyy otaman P. Kalnyshevskyy and Hadzhibey (Odessa)]. Oh.: Phoenix, 2011. 192 p.
10. Hrushevskyi M. Iliustrovana istoriia Ukrainy [Illustrated History of Ukraine]. Donetsk, 2008. 733 p.
11. Danilevskiy G. Sochineniya [Works]: in 6 vol. St. Petersburg, 1884. Vol. 2. P. 99–176.
12. Drahomanov M. Pro ukrainskykh kozakiv, tatar ta turkiv [About Ukrainian Cossacks, Tatars and Turks]. K.: Dnipro, 1991. 43 p.
13. Efimenko A. Ya. Istoriya Ukrainy i eya naroda [History of Ukraine and its people]. SPb., 1907. 174 p.
14. Efimenko P. Kalnishevskiy posledniy koshevoy Zaporozhskoy Sechi 1691–1803 [Kalnyshevskiy the last koshovyy of Zaporozhye Sech 1691–1803]. *Russkaya starina* [*Russian antiquity*]. 1875. Book XIV. P. 405–420.
15. Zhurnal general-fel'dmarshala knyazya A. A. Prozorovskogo 1769–1776. [Journal of the Field-Marshal General Prince A. A. Prozorovskiy 1769–1776]. *Prozorovskiy A. Zapiski, 1756–1776 [Prozorovskiy A. Notes, 1756–1776*]. M., 2004. P. 179–680.
16. Zhurnal'' voennykh'' dѣystviy armѣy Eya Imperatorskago Velichestva 1769–1771 [Journal of the military actions of the army of Her Imperial Majesty 1769–1771]. SPb.: State Military College, 1773. 592 p.
17. Zagorovskiy E. Vzaimootnosheniya Zaporozh'ya i russkoy pravitel'stvennoy vlasti vo vremena Novoy Sechi [Relations between Zaporozhye and the Russian government in the time of Novaya Sech]. *ZOOIiD* [*ZOOIiD*]. 1913. Vol. 31. P. 54–74.
18. Zapiski barona Totta o tatarskom nabege 1769 g. na Novo-Serbiyu (S predisloviem i poslesloviem S.E.) [Notes of Baron Totta about the Tatar invasion of 1769 in Novo-Serbia (with the preface and the afterword of S. E.)]. *Kievskaya starina [Kiyevskaya antiquity*]. 1883. Vol. VII. October-September. P. 135–198.
19. Zaporozh'ye v kontse XVIII veka (Sovremennaya zapiska) / Pereizd. A. Lazarevskogo [Zaporozhye at the end of the XVIII century (Modern Note) / Reprint. A. Lazarevsky]. *Kievskaya starina. [Kiyevskaya antiquity*]. 1889. Vol. XXVII. P. 628–637.

20. Kashchenko A. Opovidannia pro slavne Viisko Zaporozke Nyzove [The stories about the glorious Lower Zaporozhye Army]. Dnipropetrovsk: Sich, 1991. 493 p.
21. Knyaz'kov Yu. G. F. Miller o zaporozhskom i ukrainskom kazachestve [F. Miller about Zaporozhye and Ukrainian Cossacks]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu* [*Scientific works of the historical faculty*]. Zaporozhye, 1993. Issue 1. P. 87–96.
22. Komarъ M. Pro zaporozhski volnosti [About Zaporizhzhya liberties]. Odessa, 1907. 40 p.
23. Korolenko P. Azovtsy [Azovtsy]. *Kievskaya starina [Kiyevskaya antiquity*]. 1891. Vol. XXXIV. № 7–9. P. 53–74.
24. Kostomarov N. Fel'dmarshal Minikh i ego znachenie v russkoy istorii. Vyrezka. [Field-Marshal Minikh and his significance in the Russian history. Cut out]. *Vestnik Evropy* [*Herald of Europe*]. 1884. Vol. IV-V. P. 5–57, 510–564.
25. Mandryka M. Ostanni chasy Sichi Zaporozhskoi i pochatok kozatskoho viiska Chornomorskoho [Last times of the Zaporizhzhya Sich and the beginning of the Cossack Army of the Black Sea]. Ekaterinoslav, 1919. 64 p.
26. Manshteyn K. Zapiski istoricheskie, grazhdanskie i voennye o Rossii s 1727 po 1744 god, s dopolneniem dostatochnogo svedeniya o voyske, o flote, o torgovle i proch. sey obshirnoy imperii [Historical, civil and military notes about Russia from 1727 to 1744, with the addition of sufficient information about the army, the fleet, the trade, and so on. of this vast empire] / transl. T. Melguna: [in 2 parts]. M.: Printing of August Semen, 1823. Part 1. 329 p.
27. Manshteyn K. Zapiski istoricheskie, grazhdanskie i voennye o Rossii s 1727 po 1744 god, s dopolneniem dostatochnogo svedeniya o voyske, o flote, o torgovle i proch. sey obshirnoy imperii [Historical, civil and military notes about Russia from 1727 to 1744, with the addition of sufficient information about the army, the fleet, the trade, and so on. of this vast empire] / transl. T. Melguna: [in 2 parts]. M.: Printing of August Semen, 1823. Part 2. 344 p.
28. Markevich A. Yuzhnaya Rus' pri Ekaterine II. [Southern Russia under Catherine II]. O., 1893. 31 p.
29. Markovin N. Ocherk istorii Zaporozhskogo kazachestva [Essay on the history of the Zaporozhye Cossacks]. SPb., 1878. 78 p.
30. Maslovskiy D. Zapiski po istorii voennogo iskusstva v Rossii [Notes on the history of military art in Russia]. Issue 1. 1683–1762. With plans, drawings and diagrams. SPb.: Printing house of V. Bezobrazov and Comp., 1891. 651 p.
31. Maslovskiy D. Zapiski po istorii voennogo iskusstva v Rossii [Notes on the history of military art in Russia]. Issue 2. Reign of Catherine the Great. 1762–1794 With plans, drawings and diagrams. SPb.: Printing house of V. Bezobrazov and Comp., 1894. 622 p.
32. Maslovskiy D. Zapiski po istorii voennogo iskusstva v Rossii [Notes on the history of military art in Russia]. SPb., 1894. Issue 2. Reign of Catherine the Great. Part 1. 240 p.
33. Maslovskiy D. Zapiski po istorii voennogo iskusstva v Rossii [Notes on the history of military art in Russia]. SPb., 1894. Issue 2. Reign of Catherine the Great. Part 2. 507 p.
34. Miller G. Izvestiya o kazakakh zaporozhskikh. [News about Cossacks of Zaporozhye]. *Ezhemesyachnye sochineniya, k pol'ze i uveseleniyu sluzhashchiya* [*Monthly compositions for the benefit and amusement*]. SPb., 1760. May. P. 387–444.
35. Miller D. Zaselenie Novorossiyskago kraya i Potemkin [The settlement of Novorossiiskiy region and Potyomkin]. Kh.: Steam Typo-Lithography of M. Zilberberg and S., 1901. 48 p.
36. Nadkhin G. Pamyat' o Zaporozh'ye i o poslednikh dnyakh Zaporozhskoy Sechi [Memory about Zaporozhye and the last days of Zaporozhye Sich]. Moscow, 1877. 69 p.
37. Novytskyi Ya. P., Sokulskyi A. L., Shevchenko V. I. Narodna pam'iat pro kozatstvo [People's memory about the Cossacks]. Zaporizhzhya: Interbook, 1991. 160 p.
38. Odovets' K. Istoriya Ukrainy za chasov Petra Velikogo i Kateriny II [History of Ukraine in times of Peter the Great and Catherine II]. L.: Printing company of the Shevchenko Society, 1886. C. 16–33.
39. Petrov A. Voyna Rossii s Turtsiey i pol's'kimi konfederatami s 1769 po 1774 god [The War of Russia with Turkey and Polish Confederates from 1769 to 1774]: in 5 vol. Vol. 1. SPb., 1866. 510 p.
40. Petrov A. Voyna Rossii s Turtsiey i pol's'kimi konfederatami s 1769 po 1774 god [The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774]. SPb., 1866. Vol. 2. 485 p.
41. Petrov A. Voyna Rossii s Turtsiey i pol's'kimi konfederatami s 1769 po 1774 god [The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774]. SPb., 1874. Vol. 3. 322 p.
42. Petrov A. Voyna Rossii s Turtsiey i pol's'kimi konfederatami s 1769 po 1774 god [The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774]. SPb., 1874. Vol. 4. 391 p.
43. Petrov A. Voyna Rossii s Turtsiey i pol's'kimi konfederatami s 1769 po 1774 god [The war of Russia with Turkey and the Polish Confederates from 1769 to 1774]. SPb., 1874. Vol. 5. 210 p.

44. Rigel'man A. Lѣtopisnoe povѣstvovanie o Maloy Rossii i eya narodѣ i kozakakh" voobshche [Chronicle narration about Little Russia and its people and the Cossacks in general]. M.: University typ., 1847. 819 p.
45. Ruban V. Kratkiya geograficheskiya, politicheskiya i istoricheskiya izvestiya o Maloy Rossii: s priobshcheniem ukrainskikh traktatov i izvestiy o pochtakh, takozh spiska dukhovnykh i svetskikh tamo nakhodyashchikhsya nyne chinov, chisle naroda i prochaya / iz raznykh mest sobrany i izdany v svet Vasil'yem Rubanom [Brief geographical, political and historical news about Little Russia: with the introduction of Ukrainian treatises and news about mail, as well as a list of spiritual and secular officials, the number of people and other / from various places collected and published by Vasil Ruban]. SPb.: [Typ. of Mar. cadet. corps], 1773. 91 p.
46. Sementovskiy N. Potemkin kak kazak Voyska Zaporozhskogo [Potyomkin as a Cossack of the Zaporozhye Army]. Parts 1–2. SPb., 1851. 208 p.
47. Sementovskiy N. Starina malorossiyskaya, zaporozhskaya i donskaya [Russian, Zaporozhye and Don antiquity]. SPb., 1846. 64 p.
48. Simonovskiy P. Kratkoe opisanie o kozatskom malorossiyskom narode i o voennykh ego delakh, sobrannoe iz raznykh istoriy inostrannykh, nemetskoy – Bishenga, latinskoy – Bezol'di, frantsuzskoy – Sheval'ye i rukopisey russkikh, cherez Bunchukovogo tovarishcha Petra Simonovskogo 1765 goda [A brief description of the Cossack Little Russian people and its military affairs, collected from various foreign, German – Bisheng, Latin – Bezold, French – Chevalier and Russian manuscripts, through Bunchuk friend Peter Simonovsky in 1765]. M.: B. and, 1847. 159 p.
49. Skal'kovskiy A. Dunaytsy: epizod iz turetskoy kampanii 1769–1774 gg. [Danube people: an episode from the Turkish campaign of 1769–1774]. *Vremennik obshchestva istorii i drevnostey rossiyskikh* [*Vremennik of the Society of History and Russian Antiquities*]. M., 1854. Vol. 19. P. 9–30.
50. Skal'kovskiy A. Istoriya Novoy Sechi, ili Poslednego Kosha Zaporozhskogo [History of the New Sech, or of the Last Kosh of Zaporozhye]. O., 1841. 461 p.
51. Skalkovskyi A. Istoriia Novoi Sichi abo ostannoho Kosha Zaporozkoho [History of the New Sich, or of the Last Kosh of Zaporizhzhya] / trans. from Rus. By T. Zagorodnyai. Dnipropetrovsk: Sich, 1994. 678 p.
52. Stepovyi V., Bidnov V. Zaporozhskyi zimovnyk [Zaporozhye winterer]. Katerinoslav, 1916. 30 p.
53. Cheremisinov V. Odessa v istorii russkikh voyn [Odessa in the history of Russian wars]. O., 1904. 122 p.
54. Evarnitskiy D. I. Vol'nosti zaporozhskikh kozakov [Liberties of Zaporozhye Cossacks]. SPb.: Typ.-lit. and phot. of P. I. Babkin, 1898. 405 p.
55. Evarnitskiy D. I. Istoriya zaporozhskikh kozakov (1686–1734) [The history of Zaporozhye Cossacks (1686–1734)]. SPb.: P. I. Babkin's Printing House, 1897. Vol. 3. 646 p.
56. Evarnitskiy D. I. Istoriya zaporozhskikh kozakov [The history of Zaporozhye Cossacks]. With 22 drawings. SPb.: The printing house of I. N. Skorokhodov, 1892. Vol. 1. 542 p.
57. Evarnitskiy D. I. Istoriya zaporozhskikh kozakov [The history of Zaporozhye Cossacks]. SPb.: The printing house of I. N. Skorokhodov, 1895. Vol. 2. 624 p.
58. Evarnitskiy D. I. Posledniy koshevoy ataman Petr Ivanovich Kalnyshevskiy [The last koshevoy ataman Pyotr Ivanovich Kalnyshevskiy]. Novocherkassk: The printing house of A. A. Karasev, 1887. 15 p.

© Галина Коцур
(Київ)
https://orcid.org/0000–0001–7777–4248

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Петро Іванович Калнишевський (1691–1803) увійшов у історію України як останній кошовий отаман Запорозької Січі, талановитий полководець, дипломат, господарник і благодійник.

Постать П. Калнишевського, незважаючи на значну кількість праць (понад 1650), присвячених дослідженню важливих віх його життя та діяльності, донині викликає гарячі дискусії. Серед маси різних тем, пов'язаних з П. Калнишевським, які періодично виникають, є військова діяльність і військове мистецтво запорозького керманича через призму історії Нової Січі та російсько-турецьких війн XVIII ст.

Аналіз стану вивчення постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського в кінці XVIII – на початку XX ст. засвідчив нерівномірне зацікавлення цією проблематикою і неоднозначне ставлення до неї. Потрібно віддати належне тому, що саме історичні розвідки зазначеного періоду створили основу для подальших об'єктивних досліджень з історії Нової Січі та безпосередньо діяльності П. Калнишевського.

Військова діяльність П. Калнишевського почала висвітлюватися в працях перших істориків

козацтва й продовжує викликати дослідницький інтерес і нині. Незважаючи на це, в українській історіографії відсутні спеціальні дослідження з окресленої проблематики. Дане питання розглядалося і далі привертає увагу істориків лише у контексті вивчення історії козацтва взагалі або ж життя та діяльності П. Калнишевського.

Історіографічний аналіз праць, що стосуються військової діяльності кошового отамана П. Калнишевського дав змогу виділити певні особливості та етапи вивчення даної проблеми. Тривалий час дане питання не привертало увагу науковців, а наявні відомості переважно торкалися військової служби запорожців у ході російсько-турецьких воєн. Так, в часи XVIII ст., зустрічаємо невеликі згадки, що висвітлюють військову службу січовиків. Та й ті позбавлені об'єктивності й пронизані негативним ставленням до запорожців, що свідчить про безперечний вплив імперської ідеології на наукові розвідки. Певні зрушення щодо проблеми, яка нами вивчається, спостерігаються в працях другої половини XIX – початку XX ст. Використовуючи при дослідженні архівні матеріали, історики даної епохи прагнули до глибшого й об'єктивнішого з'ясування питання. Щоправда, джерельна база подавалась без її критичного аналізу.

Ключові слова: Петро Калнишевський, кошовий отаман, полководець, Запорозька Січ, військова діяльність, історіографія.

До редакції надійшла 3.09.2018.

УДК 930.1 : 94(477) «1800–1899 (051)
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.12

© Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0002–1439–3576

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ З РЕДАКЦІЙНОГО ПОРТФЕЛЮ 7-ОЇ КНИГИ ЧАСОПИСУ «ЗА СТО ЛІТ»

У статті здійснено джерельно-історіографічний огляд редакційного портфелю 7-ої невиданої книги часопису історичної секції ВУАН «За сто літ». Це нездійснене видання містить значну кількість цінних відомостей з історії громадівського руху другої половини XIX ст., що став складовою частиною українського національного відродження. У редакції часопису зосередились розвідки та матеріали, що були надані авторами для розгляду з метою їх подальшої публікації. Таким чином у редакційному портфелі 7-ої книги зосередилися наукові статті, документальні джерела, епістолярна спадщина та спогади діячів українських громад та близьких до них осіб. Матеріали зібрані редакцією не були опубліковані, оскільки часопис припинив своє існування. Однак їх актуальність є незаперечною, адже вони розкривають сторінки маловивченої проблематики національного відродження другої половини XIX ст. Метою представленого дослідження, здійсненого із застосуванням методів історіографічного та просопографічного аналізу є оприлюднення актуальної наукової інформації щодо діячів громадівського руху та подій, учасниками та свідками яких вони виступали. З тієї незначної частини створених наукових праць, наявних джерел з історії українського відродження були опубліковані лише окремі матеріали. Саме тому особливої ваги набуває інформація, що збереглася у редакційному портфелі 7-ої книги часопису «За сто літ».

Ключові слова: громадівський рух, часопис «За сто літ», редакційний портфель, наукові праці, листи, спогади, документи.

У період перебування у складі Російської імперії українські інтелектуали, що пропагували ідею національної окремішності зазнавали усіляких утисків з боку влади. Проте, за період другої половини XIX ст. їм вдалося створити теоретичне підґрунтя до суспільно-політичних змін, що проявилися на початку XX ст. у реалізації проекту української державності. Зміна парадигми вітчизняного історіописання, що відбулася у радянський період на тривалий час унеможливила дослідження українського національного руху. Те революційне покоління, що заявило про утворення власної держави – Українська Народна Республіка, або емігрувало, або було репресоване у часи сталінського терору. Відповідно у вивченні періоду українського національного відродження та їх ключових осередків – Громад – створилися суттєві прогалини.

У контексті розкриття історії громадівського руху другої половини XIX ст. нашу увагу привертають офіційні, приватні та історіографічні джерела, уміщені у редакційному портфелі 7-ої

книги часопису «За сто літ». У попередніх роботах, присвячених розгляду публікацій у 6-ти наявних книгах даного журналу, нами було визначено такі їхні категорії: наукові статті, документи, спогади, листи [26–28]. Офіційні документальні відомості, епістолярії, мемуари, біографічні матеріали діячів громад, що містяться у структурі опублікованих наукових доробків, виступають незамінними джерелами в розкритті теми історії громадівського руху.

До розгляду в зазначеній публікації нами узято усі матеріали редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ», що їх було визначено дослідницями С. Паньковою та Г. Шевчук у статті «За сто літ»: покажчик змісту» [31]. Вдаючись до аналізу матеріалів збережених у Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, вони зауважують на наявності кількох реєстрів, що подають варіанти змісту вказаного тому. Загалом відомо про 5 списків, які включають перелік публікацій, що передбачалися до друку в цьому виданні. Один із них – анонс 7-ої книги часопису, надрукований у його попередньому томі, включив 10 бібліографічних позицій. З тексту анонсу слідує, що з-поміж цих матеріалів до збірки мали увійти й інші. Ще чотири, машинописні, містяться у Х фонді Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Найбільший за кількістю вказаних матеріалів – 21, не містить датування та має заголовок «Плян VII кн. «За сто літ». При цьому у документі вказуються прізвища авторів, а назви матеріалів подаються фрагментарно [14, арк. 2]. Наступний реєстр існує у двох редакціях, що подають ідентичний перелік праць. Він містить 11 позицій та датується 11 серпня 1930 р. Вказані редакції були надіслані відповідно до Державного видавництва України в Києві та Неодмінного секретаря Всеукраїнської Академії Наук [23; 24]. При цьому адресатом першого документу виступає власне редакція часопису «За сто літ», другого – кафедра історії (Київського університету – Т.Н.). У тексті другої редакції зокрема зазначалося: «Прикладаючи до цього статті за нижчеподаним списком для збірника «За сто літ» 7, просимо дати дозвіл для друку цього збірника. Секретар кафедри: [без підпису]» [24, арк. 1]. Інший реєстр, четвертий, відправлений також кафедрою не пізніше 9 жовтня 1930 р. до Неодмінного секретаря ВУАН, містить 10 пунктів. Зазначені списки матеріалів відмінні та містять лише три спільні бібліографічні позиції [24]. П'ятий реєстр, до якого включено 12 матеріалів датується 25 жовтня 1932 р. Документ (дубльований у двох справах [7; 14]), складений вже після виходу шостої книги «За сто літ» є заключним з відомих нам варіантів змісту 7-ої книги, що так і не була надрукована. У порівнянні зі списками редакції 1930 р., він містить дві нові бібліографічні позиції та відповідно не включає деякі позиції з попередніх документів [7]. Цікавим з огляду на встановлення змісту редакційного портфелю заключного тому часопису є ще одне джерело, де засвідчено окремі бібліографічні позиції, що подавалися до редакційного розгляду. Документ містить короткі характеристики шести матеріалів направлених до редакції дослідниками Л. Перетцом, Н. Бухбіндером, В. Кравченком, С. Шкробом, Ф. Савченком та В. Даниловим. Він складається з двох друкованих аркушів, не містить назви та авторського підпису. Вказані у ньому позиції входять до трьох із п'яти вищенаведених списків, в тому числі і до заключного [10].

Загальна кількість редакційних матеріалів, що фігурують у всіх зазначених списках – 27. З них наявні в фондах Інституту рукопису – 19. При цьому зауважимо, що один – «Бухбіндер Н. З листування акад. О. Пипина», анонс друку якого містився у 6-ій книзі «За сто літ», складається з підбірки листів 15 кореспондентів, серед яких 9 є представниками громад: Г. Житецький, Ф. Лебединцев, К. Михальчук, О. Міщенко, В. Науменко, С. Подолинський, І. Рудченко, О. Русов, О. Стороженко. Ці епістолярії входять до 17 різних справ ІР НБУВ [31, с. 252].

Розглянуті варіації змісту 7-ої книги окреслюють вичерпне коло тих матеріалів, аналіз яких дозволяє визначити наявну в них інформацію із зазначеної проблематики. Усі зауважені джерела розуміються нами сукупно як загальний редакційний портфель, аналіз якого подаємо нижче в контексті розгляду інформації, що стосується історії громадівського руху другої половини XIX ст. Із вказаної вище кількості збережених текстів лише два – розвідка Д. Граховецького «Формуляр» (кол. кирилометодієвця) І. Я. Посяди за рр. 1849–1887» [4] та стаття Л. Перетца, що вміщує листи М. Максимовича і М. Мартиновича до В. А. Жуковського [19] − не містять сегментів щодо цього питання. Втім, слід вказати на те, що матеріал Д. Граховецького розкриває одну з важливих сторінок початку другого етапу українського відродження, що передував появі громад. Решта матеріалів розподіляється нами на наступні групи: авторські статті та розвідки – 12, листування – 4, спогади та документи – 2.

Перша група матеріалів – найбільш чисельна та вміщує інформацію щодо: 1) сюжетів, які стосуються громадівського руху періоду 60–70-х рр. XIX ст.; 2) інформації про видавничу діяльність та видання, що розповсюджувалися поміж українофільської інтелігенції; 3) окремих осіб − учасників Громад. Згідно з цим поділом зауважимо, що до першої підгрупи ми віднесли дві наукові праці, а саме Ф. Савченка та О. Назаревського [12; 18]; до другої увійшли три розвідки – Ф. Савченка, Л. Миловидова та В. Чорноморця (Дроздовського) [20; 11; 13]; третю − утворили дослідження та матеріали, що стосуються окремих громадівців. Вони подані Н. Бухбіндером, М. Гніпом, О. Дорошевичем, М. Кістяківською, Б. Шевелевим та С. Шкробом [2; 17; 6; 8; 14; 15]. Заключним в переліку першої групи праць є дослідження В. Кравченка, що містить деякі фрагментарні відомості відносно українофільського руху [9]. *Друга група* − представлена листуванням. До неї увійшли вище згадані епістолярні матеріали подані Н. Бухбіндером, а також листи М. Костомарова, М. Куліша та М. Максимовича [12; 5; 14]. *Третя група* – спогади та документи – є найменшою й презентована двома позиціями джерел [22; 21].

Отже, беручи до уваги запропоновану класифікацію, нижче пропонуємо послідовний розгляд вмісту вказаних матеріалів редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ», що репрезентують фактологічний вимір українофільського громадівського руху.

Розпочинаючи даний розгляд, зазначимо, що перший із матеріалів − стаття Ф. Савченка «Від Валуєвщини до Юзефовщини» була опублікована у його монографічній праці «Заборона українства», що вийшла друком 1930 р. у м. Харкові, у вигляді першого параграфу третього розділу «Емський указ» [33, с. 183–190]. Документ, що передбачався до друку у 7-ій книзі часопису «За сто літ» і зберігся в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського текстуально збігається з опублікованим варіантом. Він не містить заголовку, складається з 24 машинописних аркушів. Має авторський підпис «Ф. Савченко» [1]. У структурі підготовленого матеріалу вирізняються кілька джерел, що становлять неабияку цінність для вивчення історії українського громадівського руху. Зокрема, автором у повному обсязі наводяться кілька документів з тогочасних російських архівосховищ. Так, з Московського Архіву Революції автор публікує наступні документи: Записку графа Сіверса, направлену військовому міністрові Д. Мілютіну та Супровідний лист до неї. Зазначені документи містяться у справі «Об обществе «Хлопоманов» и членов онаго Антоновиче, Рыльском и Чубинском“ (з 2-го липня 1862 р. до 15 квітня 1876 р.)». Зауважуючи на актуальності наявних в ній джерел, автор зазначає наступне: «У цій справі знаходиться найбільше документів і матеріалів, частиною вже відомих, що стосуються до заслання Чубинського, тому ми їх скоротимо. Але є декілька документів ніде неопублікованих, текст яких ми подамо в цілому, з огляду на їх важливість для зрозуміння діяльности Валуєвської Надзвичайної комісії» [1, арк. 1].

Зокрема, на аркушах 4 та 5 подається Записка графа Сіверса (укладена не пізніше кінця червня 1862 р. – Т.Н.), в примітках якої міститься наступна характеристика українофільського руху: «Полагают, что общество это имеет скрытную цель действовать в духе независимости Малороссии и употребить возмущение крестьян только как орудие для достижения этой цели; имя малорусского поэта Шевченка между ними очень популярно. Они даже действуют за одно с польскою партиею, лишь бы взволновать край; в средствах не разборчивы» [1, арк. 3]. Власне у записці графом вказується на В. Антоновича та Т. Рильського, як на головних діячів Київського студентського хлопоманського гуртка.

У доданому до цієї записки супровідному листі, датованому 28 червня 1862 р., зазначалося, що т.зв. товариство хлопоманів відкрито провадить свою діяльність і «по слухам» всім відома їх ціль. Міститься заклик звернути увагу на зв'язок члена Київської громади, підполковника А. Красовського з цим товариством: «…я прихожу к тому убеждению, что общество хлопоманов и подполковник Красовский имеют связь между собою, и что правительство должно обратить на это внимание» [1, арк. 3].

Проаналізований Ф. Савченком рапорт Л. Грибовського (полковника Київської жандармерії) до шефа жандармів О. Потапова від 29 липня 1862 р. (№ 143, одерж. в Петербурзі 4 серпня) під назвою «Об обществе хлопоманов в Киеве» є ще одним документом, що засвідчує ситуацію щодо українського питання з боку влади. Він наводиться фрагментарно, зауважується на значенні в українофільському русі братів Рильських та В. Антоновича. У тексті подано його частину, яка зауважує політичний характер діяльності хлопоманів-громадівців: «Дошедшие в Петербург слухи, что нынешнее Общество Хлопоманов стремится

будто бы к восстановлению независимости Малороссии, не заслуживают на внимание, − спокон веков Малороссия самостоятельной не была и быть не может. Тут только отчасти подтверждается, что Антонович, Рыльский и еще некоторые из студентов хлопочут о сохранении малороссийской народности в нравах, обычаях, костюме и даже хотят возвысить литературу на малорусском языке» [1, арк. 4].

Текст статті містить також авторські міркування відносно справи П. Чубинського, його переслідування та характеру звинувачень з боку жандармських органів. Привертає увагу цитування з рапорту О. Васильєва, де зокрема вказується, що П. Чубинський згуртував навколо себе «до 20 молодых людей и разного сословия студентов Киевского Университета (гимназистов и даже несколько из крестьянского сословия)». Подано прізвища Синегуба, Касьяненка, Коваленка, Плещенка, Дзюби [1, арк. 6]. «Сумлінний жандармський служака Васильєв» твердить: «по общей молве положительно известно», що поведінка цієї «шайки» дає підстави запідозрити про те, що «молодые люди действуют с намерением распространить в народе учение социализма и комунизма» [1, арк. 7].

Також цінною є інформація з повідомлення князя О. Голіцина до шефа жандармів князя В. Долгорукова, що містить вердикт відносно П. Чубинського: «Хотя фактически не доказано, чтобы Чубинский во время сих путешествий возбуждал крестьян к каким-либо противуправительственным стремлениям, но тем не менее дозволение продолжать подобные выходки, по мнению комиссии, может иметь вредное влияние на умы простолюдинов; посему имея в виду, что составление упомянутого выше возмутительного воззвания приписывается Чубинскому, Комиссия полагала: выслать его на житье в один из уездных городов Архангельской губ. под надзор полиции» [1, арк. 8].

У згаданому нами вище документі – «Характеристика статей, поданих до збірника «За сто літ» − відносно цієї праці міститься наступна редакційна ремарка: «Можна подумати, що «українська справа» дійсно боролась за соціалізм, комунізм, тоді як це був по суті радикально демократ. або просто ліберальний рух з націоналістичним забарвленням і з невеличкими впливами ідей утопічного соціалізму» [10, арк. 1].

Наступним розглянемо дослідження О. Назаревського «Київське студентство в грудні 1878 року». Його автором у 5-ій книзі часопису «За сто літ» вже була опублікована предметна розвідка з історії громадівського руху під назвою «До історії київської громади 1870-х років» [30], а також у книзі третій цього ж видання подано близьку за змістом працю «Березневий рух» київських студентів р. 1878», де зауважувалося на окремих аспектах з історії Київської громади. Зокрема, автор пише: «… Київ, один із найстаріших культурних центрів України, давно вже був осередком національного українського руху, де залишилися живими кращі традиції кирило-методіївських братчиків та поволі вироблялася й оформлялася ідеологія нових поколінь української громади. Якраз на 70-ті роки припадає розквіт українофільського руху в Києві, що нерозривно зв'язаний з іменами Драгоманова, Антоновича, Чубинського, Житецького, Лисенка та багатьох інших» [29, с. 104–105]. Документ, поданий до редакційного портфелю являє собою 9 машинописних аркушів, датований 1930 р. Ця стаття продовжила попередню студію, вказуючи на подальший розвиток подій студентського руху у Києві. Зокрема, автор зауважує, що «студентські хвилювання <…> не закінчились ліквідацією т.зв. «березневого руху» <…>: наприкінці року, вже в грудні місяці, настрій студентів знову став неспокійний, що викликало велику тривогу й побоювання місцевого начальства і відбилось у відповідному досить жвавому листуванні з міністерством народної освіти. Цього разу рух київських студентів був своєрідний і, як на той час, досить нерідким відгуком на події в столичних (переважно в петербурзьких) університетах, що в свою чергу, відгукнулись на засудження та заслання після заколотів майже 50 чол. студентів Харківського ветеринарного інституту» [18, арк. 1]. Період досліджуваних автором подій співпав з утворенням т.зв. Молодої Громади у Києві, що робить цю розвідку вагомим історіографічним доповненням до сюжету появи нового етапу громадівського руху.

Другу підгрупу цієї групи складають три матеріали. Першим до аналізу подаємо документ «Записка В. Плеве в справі видання українського перекладу євангелія…», що складається з 11 машинописних аркушів. Він містить авторську передмову, в якій зазначається історія заборони друкування перекладу Євангелія українською мовою П. Морачевського [20, арк. 1].

У тексті документу подано лист-записка В. Плеве, датований 13 червня 1904 р. У наведеному тексті обсягом 4 друковані аркуші йдеться про мовне питання, зокрема й у справі друку релігійних текстів. Автором «записки» подається наступна інформація щодо впливу цієї ситуації на утворення українофільського середовища у Києві. Привертає увагу наступ-

на цитата з документа: «Ознаменовавшия начало 60-х годов истекшаго столетия события первостепенной государственной важности вызвали известное брожение умов, которое не прошло безследно для юношества малороссийских губерний. В начале означенного периода в Киеве образовалась партия так называемых украинофилов, незначительная по числу и не составлявшая организованного на положительных началах общества, стремление коей заключалось в проведении в народные массы южной России идеи о самобытности малорусской национальности [20, арк. 7] <…> С вопросом этим тесно было связано украинофильское движение и издание священного писания знаменовало бы собою в 1863 году возникновение особой малорусской литературы, выставляемой украинофилами символом отдельной народности – малороссийской» [20, арк. 10].

Наступним документом підгрупи є праця Л. Миловидова, що не містить заголовку. Її назву подаємо згідно з назвою виявленої справи − «Нелегальні писання серед Чернігівської молоді. Р. 1862. (З таємної справи Чернігівської гімназії)». Обсяг машинописного тексту становить 11 аркушів, датований – «20-ті рр. XX ст.». Л. Миловидов зауважує на розповсюдженні з-поміж членів Чернігівської громади − М. Лазаревського, С. Носа, І. Андрущенка − випусків часопису «Колокол». Спираючись на матеріали допиту двох останніх, він зазначає: «Ці книжки оберталися в тому гуртку, що на початку 1860 рр. утворився в Чернігові, і відомий був, як громада, або чернігівський «курінь». Він складався з представників української радикальної інтелігенції, що працювала коло національної справи» [11, арк. 1].

Автор також вдається до аналізу таємної справи, в якій розкрито вплив закордонних діячів на суспільну ситуацію в середовищі інтелігенції, що залучалася до поширення прокламацій та відозв соціально-політичного змісту: «…гадаємо, не буде позбавлена інтересу одна таємна справа з архіву чернігівської гімназії за р. 1862. Ця справа показує, що р. 1862 в Чернігові розповсюджена була прокламація «К молодому поколенію». Ця прокламація, як відомо, є однією з перших прокламацій 1860 р. Написав її відомий публіцист Н. В. Шелгунов, надруковано її в Лондоні й поширювано в Петербурзі в серпні р. 1861. За поширення її поет М. І. Міхайлов, якого влада вважала й за автора відозви, потрапив до Сибіру, де й умер р. 1865. Прокламація «К молодому поколенію» була досить уміркована, але цікава тим, що там підносилося питання про націоналізацію землі. <…> Крім того, справа показує, що прокламація була поширена серед молоді зв'язаної з чернігівською гімназією. Отже, не тільки дорослі, а й молодь була причетна до поширення нелегальної відозви. <…> Справа свідчить крім того й про поширення нелегальних віршів Шевченка, що переписувались в альбом поруч з прокламацією «К молодому поколенію» й ходили серед чернігівської молоді 1860 р.» [11, арк. 2].

У даному матеріалі міститься цікавий документ, що засвідчує персональну участь у громадівському русі окремих чернігівських гімназистів. Це список з відомостями про осіб, які належали як до Київської, так і до Чернігівської громад. У ньому, зокрема, зазначалися прізвища, вік, місце народження, батьки, період перебування в гімназії, характеристика поведінки, час випуску і наявні відомості про отримані документи. Після цього автором подається коментар, в якому зазначається, що частина цих гімназистів належала до Київської громади − «до гуртка київських студентів-чернігівців, що мали зв'язок з Чернігівською громадою; наприклад Данило Мороз, Петро Косач, Солонина та інші підписали декларацію київських студентів-чернігівців до Чернігівської громади. Про це – Б. Шевелів, Чернігівська громада за 1860-х рр.» [11, арк. 5].

Третім, заключним матеріалом цієї підгрупи є дослідження В. Чорноморця (Дроздовського) «Нездійснені українські видання початку 60 рр. XIX століття». Документ складається з 22 машинописних аркушів, датований – «20-ті рр. XX ст.». Текст має два розділи – I та II. У першому розділі вказується на існуючі тогочасні періодичні видання, що містили україномовний сегмент публікацій – вірші, оповідання, фейлетони. Зокрема, «Чернігівські Губернські Відомості», «Київський Телеграф», «Київський кур'єр». Автор визначає недостатню роль цих видань у справі поширення українофільських поглядів: «між українським громадянством повстали думки про заснування власної національної преси. Першими ластівками її були тижневик «Черниговский листок» <…> та товстий місячник «Основа», який дозволено було після великого клопоту, що почався ще року 1858-го, і навіть проти волі 3-го Відділу Е. В. Канцелярії. <…> по деяких містах постали думки про заснування власних українських газет та часописів» [13, арк. 4]. Крім того, зауважується на популярності метеликів – невеличких книжок, що готувалися громадівцями задля поширення необхідних знань поміж селянства.

Автор звертається до праць науковців (П. Єфименка, В. Міяковського, Б. Шевелева), що висвітлювали стан справ довкола українських видавничих проектів. Він вказує на окремі нереалізовані видання – «Голос» (мав видаватися в Києві студентами-громадівцями К. Шейковським та П. Левицьким) та «Десна» (у Чернігові мав видаватися П. Кизимовським, О. Лазаревським і П. Маєвським). Видання мало містити такі елементи: 1) «местные известия», 2) «учено-литературный отдел» («Очерки из прошлой жизни края, преимущественно основаные на изучении архивных памятников. Этнографические и статистические исследования местности»), 3) «смесь» («Библиографические известия о разных сочинениях, касающихся, как прошлой так и настоящей жизни края»), 4) «частные объявления» [13, арк. 6].

У другому розділі автор продовжує відстежувати заплановані «українсько-російські» видання. Про одне з них – полтавський тижневик «Нива» − він говорить, посилаючись на «Справу Головного Управління в справах цензури та Окремої Канцелярії М. Нар. Освіти». На це видання «полтавською Громадою покладалися великі надії, бо невдача з нею створила на місцевих українських діячів велике враження» [13, арк. 11].

У цьому ж контексті, у статті подано наступну оцінку початку діяльності Полтавської громади, здійснену О. Кониським: «В то время (кінець 50-х рр. В. Д. (В. Дроздовський – Т.Н.) существовал в Полтаве небольшой кружок молодых людей из некоторых учителей местной гимназии, кадетского корпуса и женского института; к ним примикало и несколько чиновников. Этот кружок по инициативе А. Стронина, со свойственным молодым убежденным силам рвением, принялся прежде всего за открытие воскресных школ» [13, арк. 12]. Також зауважено на спробі здійснити у м. Харкові 1862 р. вчителем 2-ої Харківської гімназії Ф. Петропавловським видання газети «Украинский вестник» [13, арк. 13]. У висновках автором акцентовано на заміні українських видавничих ініціатив урядовими альтернативними проектами – «Киевлянин», «Русская правда». Ситуацію з забороною українського слова він називає «довгим антрактом» в історії українського друкованого слова [13, арк. 19].

Наступну визначену групу матеріалів утворюють тексти дослідників відносно постатей окремих членів громадівського руху. У редакційному портфелі 7-ої книги часопису «За сто літ» містяться п’ять наукових розвідок, дві з яких присвячено М. Драгоманову, по одній – А. Красовському, подружжю Русових та В. Самійленкові.

Перший документ з цієї підгрупи, розміщений в архівній справі «Бухбіндер Наум. М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії. (Кілька неопублікованих листів його до А. С. Суворіна)», складається з 6 машинописних аркушів. Датується − «20-ті рр. XX ст.».

Автор розвідки розкриває ставлення М. Драгоманова до журналіста та видавця А. Суворіна, з яким він познайомився 1870 р. У контексті досліджуваної теми в матеріалах статті певну цікавість становить оцінка ним постаті М. Драгоманова, зокрема зауважується на його переконанні, що «розвиток капіталізму в Росії неминучий «і цій країні належить пройти шлях заходу». <…> Особливо цікаво, що Драгоманов висловлював ці думки в 70-ті роки, коли умами соціалістів у Росії заволоділи народницькі хімери. Драгоманов в такий спосіб став ніби предтечею російського марксизму» [2, арк. 2–3]. У справі також міститься лист М. Драгоманова до А. Суворіна [2, арк. 3].

У «Характеристиці статей, поданих до збірника «За сто літ» щодо цього твердження рецензентом (особа не встановлена – Т.Н.) зауважено, що «Драгоманов був радикал-демократом з народницьким відтінком, хоч і висловлював окремі думки, що наближали його до Марксистів» [10, арк. 1].

Наступний матеріал М. Кістяковської «В. П. Батуринський та його спомини про М. П. Драгоманова» (назва подається за архівною справою – Т.Н.) складається з 21 машинописного аркуша та датується 20-тими рр. XX ст., містить спогади (аркуші 3–9), записані членом Молодої Київської Громади Б. О. Кістяківським від В. П. Батуринського (справжнє ім’я – Василь Павлович Маслов-Стокіз), який познайомився з Драгомановим під час свого перебування в Женеві. Зокрема, в цих спогадах містяться особливості портрету одного з найвідоміших діячів громадівського руху: «...в російській колонії в Женеві на той час було велике безлюддя і панувала страшенна нудота. Час був глухий. <…>. Нудьгував і Мих. Петрович, нудячись за новим ділом і змагаючись з злиднями. Він лагодив дальші випуски «Історичних пісень» та сам казав, що навряд чи будуть кошти на видання цих праць, бо земляки українці ставляться до них, як на «вчену розкіш». Дратували його й галицькі справи, де ніяк не налагоджувалась та радикальна течія, яку Мих. Петрович уважав за єдино розумну та потрібну для Галичини з її селянським, переважно, людом» [8, арк. 6].

Наступний документ з редакційного портфелю має назву «Андрій Красовський», автор М. Гніп. Документ складається з 15 машинописних аркушів. Цей матеріал розділений на три частини – 1, 2, 3. У першій автор досліджує постать одного з учасників Київської громади А. Красовського, подає відомості його біографії та аналізує зв'язки з членами цієї організації на початку 1860-х рр. У матеріалі наведено текст документу, відозви до солдат 4 батальйону Житомирського полку («Житомирцы!»), за розповсюдження якої А. Красовського було засуджено до розстрілу, заміненого 12-ма роками каторжних робіт [17, арк. 3–4].

У другій частині публікації М. Гніп подає відомості щодо постаті П. Чубинського, як одного з очільників Київської Громади, зокрема наводить інформацію щодо перебування членів цієї організації на Переяславщині. Поміж найближчого його оточення автором вказуються громадівці: Торський, Володимир та Євген Синєгуби, Касьяненко, Антонович, Житецький, Пилипенко, Потоцький. Говорячи про їх діяльність, він наводить витримки з рапорту ад'ютанта О. Васильєва, де, зокрема, П. Чубинський постає як «малороссийский патриот» [17, арк. 8].

У третій частині статті її автор, за дослідником М. Яворським, наводить прізвища членів Київської Громади: «До хлопоманів чи «української партії червоних» належали: Антонович, Беренштам, Панченко, Познанський, Свідницький, Рильський, Буржинський, Врублевський, Сорочинський, бр. Василевські, Пржезнельський, Загурський, Юрьєвич, Мегердин, Трахтенберг, Бернатович, Далькевич, Хаюць, Бобровський, Пановський, Дубецький, Коперницький, В. Синєгуб, Красовський і Чубинський». Вказує на її класифікацію з трьох течій, очолюваних відповідно Ф. Панченком, В. Антоновичем та братами Василевськими [17, арк. 10–11].

Наступним у переліку заявленої групи є матеріал Б. Шевеліва [14] на 13 машинописних аркушах без заголовку та підпису, містить інформацію щодо подружжя Русових на основі справи чернігівської жандармської управи 1913 р. під № 6 (ч. 1) «По запросам начальников губернських жандармських управлений». З приводу згаданого документу сам дослідник зауважує, що це своєрідний «політичний формуляр». Зазначимо, що попередньо у 3-ій книзі «За сто літ» були опубліковані спомини С. Русової, де вона детально зауважила факти жандармських трусів, що їх довелося пережити їй разом з чоловіком О. Русовим [32]. Будучи дієвими членами українських громад, вони відзначалися продуктивною організаційною та редакторською роботою. Даний матеріал Б. Шевеліва доповнює опубліковані спомини. Говорячи про цінність зібраної у ньому інформації, він зазначає наступне: «Поданий вище політичний «формуляр» Ол. Ол. та С. Ф. Русових та матеріали до нього з чернігівського історичного архіву, датуючи деякі факти згадані в споминах Русових, та де в чому поповнюючи їх, звичайно, мають в собі багато прогалин, обминаючи чимало з згаданого в споминах <…>. Проте, гадаємо, що й в такому вигляді ці матеріали можуть послужитися дослідникові історії революційного та громадського руху України» [14, арк. 15].

Ще один документ, що заслуговує розгляду в контексті висвітлення постатей громадівського руху є подана до редакції часопису на 8-ми машинописних аркушах розвідка – лист, за підписом О. Дорошевича, датований 2 травня 1929 р. [6]. Подаючи у ньому відомості про київського громадівця В. Самійленка, автор матеріалу, окрім іншого, зауважив на мотивах написання власної праці. Зокрема відмітивши наступне: «У збірникові «За сто літ», кн. III (К., 1928), видрукувано «Матеріали до життєпису Володимира Самійленка» з вступною заміткою Ол. Тулуба (с. 295–304). У цій замітці Ол. Тулуб кинув мені кілька докорів і зауважень з приводу моєї статті в виданні «В. Самійленко. Вибрані твори. Книго спілка 1926». Не бажаючи, щоб ці докази й зауваження – цілком, на мою думку, несправедливі й фактично невірні – пішли до історії, я мушу їх тут спростувати: хоч і як небагато часу минуло з дня Самійленкової смерті, а вже деяких найпевніших свідків немає, та й людська пам'ять себе зраджує» [6, арк. 1]. З-поміж іншого, О. Дорошевич акцентує на тому, що матеріали надані О. Тулубом не є автобіографією, оскільки створені ним, тобто третьою особою. У своїй розвідці він спирається на свідчення осіб, близьких до Самійленка: дружини Ольги Степанівни та В. О. Матушевської, яка надала йому щоденник [6, арк. 1].

Матеріал С. Шкроба «Забутий промовець. До життєпису В. Ю. Хорошевського» (назва подається за архівною справою – Т.Н.), складається з 22 машинописних аркушів, датується 27 лютим 1930 р. У ньому подаються біографічні відомості про Владислава Юліановича Хорошевського. На рівні припущень говориться про його участь в революційній громаді по-

ляків в Петербурзі. Автор відмічає, що у своїй промові він підкреслював «давні неправди, що були з боку Поляків до Українців, і бажав, щоб Тарасова смерть мала своїм наслідком братерське порозуміння та пробачення отих давніх неправд…» [15, арк. 7].

У «Характеристиці статей, поданих до збірника «За сто літ»» матеріал отримав негативну оцінку з боку рецензента, яку вважаємо за необхідне навести в повному обсязі: «Стаття ця присвячена Хорошовському на тій підставі, що він виголосив промову на похоронах Шевченка. Ця обставина не виправдовує стряпні автора на 22 сторінках, що ніяких даних про ставлення поляків до Шевченка не подає, крім вигадок автора нічим не доведених, що Хорошовський виступив від Петровського польського гуртка чи громади і т.д. При чому все це одні здогади автора. Отже, стаття не наукова і цінности не має, хоч нічого особливого в ній немає» [10, арк. 1–2].

Заключною у першій групі матеріалів є праця В. Кравченка «Зрушення. Переднє слово», що стосується відкриття пам'ятника І. Котляревському у 1903 р. у Полтаві. Документ складається з 23 машинописних аркушів, датується − 20-ті рр. XX ст. Стаття містить 10 пронумерованих розділів, у яких поетапно описано підготовку та процес святкування під час відкриття пам'ятника. У розкритті заявленої теми на увагу заслуговує перелік громадівців та інших осіб, присутніх під час урочистостей: [?] Андрієвська, М. Міхновський, М. В. Лисенко, М. К. Садовський, М. В. Левицький, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка та інші [9]. У згадуваній «Характеристиці статей, поданих до збірника «За сто літ»» означений матеріал отримав наступний відгук: «Опис відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві р. 1903 з чималою ідеалізацією українства. Нічого наукового в статті нема й містити його в науковому виданні не слід» [10, арк. 1].

Друга визначена нами група матеріалів редакційного портфеля складається з листів, в тому числі представників українських громад. Вони подані дослідниками Н. Бухбіндером, В. Гнатюком, В. Даниловим та Ф. Савченком [16; 3; 5; 12]. Подані зазначеними дослідниками листи ми залишимо поза увагою даного розгляду, оскільки з виявлених епістоляріїв нами проаналізовано лише п'ять листів, з яких чотири (М. Костомарова – 2, М. Куліша – 1, М. Максимовича − 1) не містять інформації щодо конкретних обставин громадівського руху та фактичних дій осіб, що до нього зараховуються. Виняток становить лист К. Михальчука до О. Пипіна, де він висловлює прохання опублікувати у «Вестнике Европы» свою працю «К вопросу о малорусском литературном языке», що є цікавим моментом вивчення наукової діяльності цього громадівця [16]. Зміст епістоляріїв інших кореспондентів, про наявність яких ми вказали на початку цього розгляду ще належить проаналізувати. Зауважимо на тому, що дана епістолярна спадщина є цінним біографічним джерелом, послуговування якими дозволить збагатити уявлення про життя та творчість усіх вказаних осіб.

Заключною в даному розгляді є третя визначена група – спогади та документи.

Так, одноосібно поміж інших матеріалів 7-ої книги виглядають спогади В. Чаговця «З темряви минулого. Розбуркані тіні», надруковані на 75-ти машинописних аркушах, хронологія яких охоплює початок 1900-х рр. [22]. Даний матеріал продовжує авторську студію, що вийшла друком у 6-ій книзі «За сто літ» − «З темряви минулого (1881–1891 рр. на Волині)» [34].

Автор спогадів зображує період свого перебування за кордоном (Франція, Італія), де він зустрічається з представниками російського революційного руху, зокрема Г. Плехановим, згадує свого товариша дитячих років, київського громадівця В. Доманицького. Також подає короткий опис, пов'язаний з В. Антоновичем: «Коли українська суспільність святкувала сорокап'ятиліття вченої й громадської діяльності Володимира Боніфатійовича Антоновича, я надрукував у «Киевской Мысли» велику статтю, в якій скористав з надзвичайно цікавих спогадів Василя Доманицького… Й віддав честь ґрунтовності та глибокій історичній вазі праці його, як одного з останніх учнів, присвяченій свойому великому навчителеві» [22, арк. 22].

Цінними з огляду на вивчення громадівського руху є 2 машинописні аркуші, подані до редакції Е. Смоленською. На них з обох боків зауважуються прізвища 92-ох представників Одеської української громади, із назвою «Персональный состав Одесской старой украинской громады». Окрім того, до них додано примітки з вказаними для уточнення прізвищами ще 4-ох осіб [21, арк. 2].

Окремо наголосимо на тих матеріалах редакційного портфелю, що не збереглися ні в архівосховищах, ні у надрукованому варіанті. На них, зокрема, наголошено дослідницями С. Паньковою та Г. Шевчук. Так, чотири позиції зауважуються згідно «Пляну VII кн. «За сто

літ» [14]. Їх авторів та назви наведемо дослівно у порядку, зазначеному у цьому документі: «Одеська Громада – Рябінін-Скляревський і Смоленський»; «Познанський – Бужинський»; «Франко – Кримський»; «Універсал УНП № 1521 – Граховецький». Ще чотири позначено у сформованому ними загальному переліку виведеному з усіх вивчених матеріалів. Це 1) Айзеншток І. Листування Г. Квітки до Ф. Коні; 2) Дубровський В. «Бурсіада»; Левченко М. Листування Франка з Кримським, 4) Синявський А. Сторінка з історії громадського руху на Україні [14, арк. 2]. Судячи з назв щонайменше три з них прямо стосуються громадівського руху. Цілком можливо, що ці матеріали ще будуть виявлені дослідниками.

Проведений аналіз матеріалів редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ» доводить, що наразі це найширша збірка цього часопису за кількістю та вмістом наявних матеріалів з історії громадівського руху. Попри час її укладання наукові розвідки та джерела не втратили власної актуальності, а навпаки: демонструють значний потенціал у розкритті сюжетів історії діяльності українських громад другої половини XIX ст. Тож на завершення, варто погодитись з міркуванням дослідниць С. Панькової та Г. Шевчук про потребу друку цього унікального масиву джерел з редакційного портфелю 7-ої книги «За сто літ» [31, с. 253]. Сподіваємося, що представлений нами розгляд сприятиме реалізації цієї справи.

Дана публікація є заключною у циклі авторських розвідок, присвячених огляду та аналізу матеріалів часопису «За сто літ» (книги 1–7). Виявлені в них історіографічні джерела та документи безумовно є цінним бібліографічним та джерелознавчим сегментом у загальному масиві дослідницьких студій, спрямованих на вивчення процесів українського національного відродження та державотворення, що мали місце у «довгому XIX столітті».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. X, спр. 14694, 24 арк.
2. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14686, 6 арк.
3. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14704, 1 арк.
4. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14710, 4 арк.
5. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14714, 78 арк.
6. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14717, 8 арк.
7. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14724, 4 арк.
8. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14726, 21 арк.
9. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14734, 23 арк.
10. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14735, 2 арк.
11. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14739, 11 арк.
12. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14764, 25 арк.
13. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14787, 22 арк.
14. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14795, 13 арк.
15. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14798, 22 арк.
16. ІР НБУВ, ф. X, спр. 16942, 4 арк.
17. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17112, 15 арк.
18. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17798, 9 арк.
19. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17925, 9 арк.
20. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18066, 11 арк.
21. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18150, 2 арк.
22. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18380, 75 арк.
23. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31431, 2 арк.
24. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31432–31433, 3 арк. 2 од.
25. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31435, 1 арк.
26. Нагайко Т. Ю. Громадівський рух другої половини XIX століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ». *Український історичний збірник.* 2016. Вип. 19. С. 361–371.
27. Нагайко Т. Ю. Українські громади та їх діяльність на сторінках часопису «За сто літ» (огляд публікацій Г. Житецького, О. Рябініна-Скляревського, О. Назаревського). *Київська Стара Громада в культурно-історичному просторі України. Збірка / За ред. Дмитра Гордієнка та Ольги Гураль.* К., 2018. С. 167–191.
28. Нагайко Т.Ю. Громадівський рух в Україні у публікаціях часопису «За сто літ»: листи та документи. *Переяславський літопис.* 2016. Вип. 10. С. 75–83.

29. Назаревський О. «Березневий рух» київських студентів 1878 р. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 102–123.
30. Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років. *За сто літ.* Харків-Київ, 1930. Кн. 5. С. 208–212.
31. Панькова С., Шевчук Г. «За сто літ»: покажчик змісту. *Український археографічний щорічник.* К., 2006. Вип. 10/11. С. 240–287.
32. Русова С. Мої спомини (1879–1915). *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 102–123.
33. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ, 1930. 415 с.
34. Чаговець В. З темряви минулого (1881–1891 рр. на Волині). *За сто літ.* 1930. Кн. 6.С. 192–229.

REFERENCES

1. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (IR NBUV), f. X, spr. 14694 [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky], 24 ark. [in Ukrainian].
2. IR NBUV, f. X, spr. 14686, 6 ark. [in Ukrainian].
3. IR NBUV, f. X, spr. 14704, 1 ark. [in Ukrainian].
4. IR NBUV, f. X, spr. 14710, 4 ark. [in Ukrainian].
5. IR NBUV, f. X, spr. 14714, 78 ark. [in Ukrainian].
6. IR NBUV, f. X, spr. 14717, 8 ark. [in Ukrainian].
7. IR NBUV, f. X, spr. 14724, 4 ark. [in Ukrainian].
8. IR NBUV, f. X, spr. 14726, 21 ark. [in Ukrainian].
9. IR NBUV, f. X, spr. 14734, 23 ark. [in Ukrainian].
10. IR NBUV, f. X, spr. 14735, 2 ark. [in Ukrainian].
11. IR NBUV, f. X, spr. 14739, 11 ark. [in Ukrainian].
12. IR NBUV, f. X, spr. 14764, 25 ark. [in Ukrainian].
13. IR NBUV, f. X, spr. 14787, 22 ark. [in Ukrainian].
14. IR NBUV, f. X, spr. 14795, 13 ark. [in Ukrainian].
15. IR NBUV, f. X, spr. 14798, 22 ark. [in Ukrainian].
16. IR NBUV, f. X, spr. 16942, 4 ark. [in Ukrainian].
17. IR NBUV, f. X, spr. 17112, 15 ark. [in Ukrainian].
18. IR NBUV, f. X, spr. 17798, 9 ark. [in Ukrainian].
19. IR NBUV, f. X, spr. 17925, 9 ark. [in Ukrainian].
20. IR NBUV, f. X, spr. 18066, 11 ark. [in Ukrainian].
21. IR NBUV, f. X, spr. 18150, 2 ark. [in Ukrainian].
22. IR NBUV, f. X, spr. 18380, 75 ark. [in Ukrainian].
23. IR NBUV, f. X, spr. 31431, 2 ark. [in Ukrainian].
24. IR NBUV, f. X, spr. 31432–31433, 3 ark. – 2 od. [in Ukrainian].
25. IR NBUV, f. X, spr. 31435, 1 ark. [in Ukrainian].
26. Nahaiko T. Yu. *Hromadivskyi rukh druhoi polovyny XIX stolittia u spohadakh yoho predstavnykiv: dzherelno-istoriohrafichna viziia chasopysu «Za sto lit» [*Public movement of the second half of 19th century in memories of its representatives: original and historic-geographical vision of chronicle called «Za Sto Lit»]. *Chasopys Instytutu istorii NAN Ukrainy «Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk» [*Journal of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine «Ukrainian Historical Collection»] Pub. 19, 2016, P. 361–371 [in Ukrainian].
27. Nahayko T. Yu. *Ukrayins'ki hromady ta yikh diyal'nist' na storinkakh chasopysu «Za sto lit» (ohlyad publikatsiy H. Zhytets'koho, O. Ryabinina-Sklyarevs'koho, O. Nazarevs'koho)* [Ukrainian communities and their activities on the pages of the magazine «For a hundred years» (review of publications by G. Zhitetsky, O. Ryabinina-Sklyarevsky, O. Nazarevsky)]. *Kyyivs'ka Stara Hromada v kul'turno-istorychnomu prostori Ukrayiny. Zbirka [*Kyiv Old Community in the cultural and historical space of Ukraine]. K., 2018, P. 167–191 [in Ukrainian].
28. Nahayko T.Yu. *Hromadivs'kyy rukh v Ukrayini u publikatsiyakh chasopysu «Za sto lit»: lysty ta dokumenty* [Community Movement of the second half of 19th century in memories of its representatives: original and historic-geographical vision of chronicle called «Za Sto Lit»]. *Pereyaslavs'kyy litopys.* [Pereiaslav Chronicle]. Pub. 10, 2016, P. 75–83 [in Ukrainian].
29. Nazarevs'kyy O. *«Bereznevyy rukh» kyyivs'kykh studentiv 1878 r.* [March Movement of Kyiv Students in 1878]. Za sto lit. Kn. 3, 1928, P. 102–123 [in Ukrainian].
30. Nazarevs'kyy O. *Do istoriyi kyyivs'koyi hromady 1870-kh rokiv* [To the history of the Kiev community of the 1870's]. – Za sto lit. Kn. 5. Kharkiv-Kyyiv, 1930. P. 208–212 [in Ukrainian]
31. Pan'kova S., Shevchuk H. *«Za sto lit»: pokazhchyk zmistu* [For a hundred years: a pointer to

the content]. *Ukrayins'kyy arkheohrafichnyy shchorichnyk* [Ukrainian Archeographical Edition]. K., 2006. Pub. 10/11. P. 240–287 [in Ukrainian].
32. Rusova S. *Moyi spomyny (1879–1915)* [My memories (1879–1915)]. Za sto li. Kn. 3. 1928. P. 102–123 [in Ukrainian].
33. Savchenko F. *Zaborona ukrayinstva 1876 r. [*Prohibition of Ukrainians]. Kharkiv; Kyiv, 1930, 415 p. [in Ukrainian].
34. Chahovets' V. *Z temryavy mynuloho (1881–1891 rr. na Volyni*) [From the darkness of the past (1881–1891 on Volyn)]. Za sto lit. Kn. 6. 1930. P. 192–229 [in Ukrainian].

© Taras Nahaiko
(Pereiaslav-Khmelnytsky)
https://orcid.org/0000–0002–1439–3576

HISTORIOGRAPHIC AND DOCUMENTARY SOURCES OF THE CIVIL MOVEMENT TAKEN FROM THE 7TH BOOK OF EDITORIAL PORTFOLIO NAMED – «OVER A HUNDRED YEARS»

The article provides both historiographical and documentary review of the editorial portfolio of the 7th unpublished book of the magazine of the historical section of the VUAN «Over A Hundred Years.» This unfulfilled edition contains a significant amount of valuable information about the history of the communist movement of the second half of the nineteenth century, which became an integral part of the Ukrainian national revival. The editorial office focused on the author's researches and materials that were provided by the authors for consideration in order to further publish them. Thus, the editorial portfolios of the 7th book focused on the author's scientific researches, documentary sources, epistolary heritage, and memories of the figures of Ukrainian communities and people close to them. The materials collected by the editorial office were not published since the magazine ceased to exist. However, their relevance is indisputable, because they reveal the pages of the ill-studied topic. The purpose of this research, based on the methods of historiographical and dissertational analysis, is the promulgation of up-to-date scientific information on community leaders and events, participants and witnesses of which they acted. From those very small parts of the created scientific work, available sources on the history of the Ukrainian revival, only some of the materials were published. That is why the information that has been preserved in the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over A Hundred Years» gains its special importance.

During the period of being in the Russian Empire, Ukrainian intellectuals propagandizing the idea of national separation were subjected to all kinds of oppression by the authorities. The change in the national paradigm of history, which took place in the Soviet period, for a long time made it impossible to study the Ukrainian national civil movement. That revolutionary generation, which declared the formation of its own state – the Ukrainian People's Republic, either emigrated or was repressed at the time of Stalin's terror. Because of that, significant gaps have been created in the study of the Ukrainian national renaissance and its key centers – the Communities.

In the context of studying the history of the communist movement of the second half of the nineteenth century, our research attention is made up of official, private and historiographical sources contained in the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over a hundred years.» In previous works devoted to reviewing publications in 6 existing books of this magazine, we identified the following categories: scientific articles, documents, memoirs, letters.

It should be noted that these materials are both separate articles and their components are part of the structure of published scientific works. For example, official documentary sources, letters, memories, biographical materials of representatives of the communist movement act as a subject of a separate publication, as well as parts of scientific articles.

In consideration of this publication, we have taken all the materials of the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over A Hundred Years», which were identified by researchers S. Pankova and G. Shevchuk in the article «Over A Hundred Years».

Using the materials of the manuscript kept at the Institute by the National Library of Ukraine named after Vernadsky, they pay attention to the presence of several registers, indicating the contents of the volume itself. In general, there are 5 lists that include the list of published work intended for publication in this edition.

The text of the article is a sequential review of the content of the listed editorial portfolio positions. In particular, let's dwell on the definition of the materials of the relevant sources representing the factual side of the Ukrainophilical community movement in the above-mentioned groups.

To do this, we offer the following classification.

The first group of materials – the most numerous and contains information on 1) events related to the communist movement of the 60's and 70's of the nineteenth century; 2) information on illegal activities and publications distributed among the Ukrainophilical intellectuals; 3) the actual persons – members of the Community, etc. According to this division, we note that we assigned two scientific works to the first subgroup, from F. Savchenko and O. Nazarevsky; to the second – L. Milovidov and V. Chernomorets (Drozdovsky); the third – researches and materials related to individual communities. These are the works of N. Buchbinder, M. Kistyakovsky, B. Shevelev, A. Doroshevich, M. Hnip, S. Scrob.

The final list of the works of the first group of materials is the study of V. Kravchenko, which contains some fragmentary information regarding the Ukrainophilical movement.

The second group of sources is represented by correspondence: M. Kostomarov, M. Kulish, M. Maksymovych and K. Mikhalchuk.

The third definite group of materials – memoirs and documents – is the final in this review.

It should be emphasized that materials of the editorial portfolios that have not been preserved can be found either in the archival storage or in the printed version. Their list was given by researchers S. Pankova and G. Shevchuk, which includes four positions. All of them are known for «Plate VII of the book. «Over a Hundred Years.» At least two of them are directly related to the communist movement. It is possible that these materials will still be discovered by researchers.

The analysis of these materials in the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over A Hundred Years» proves that the collection of this magazine is the largest in terms of the number and content of available materials. Despite the long process of creating, scientific resources have not lost their relevance, on the contrary, they have a significant potential in revealing the plots of the history of Ukrainian communities in the second half of the nineteenth century.

This publication is final in the cycle of author's inquiries devoted to the review and analysis of materials of the magazine «Over A Hundred Years» (books 1–7). The historiographic sources and documents found in them are a valuable bibliographic and source-study segment in the general array of research studies aimed at studying the processes of Ukrainian national revival and state-building that took place in the «long nineteenth century».

Keywords: Civil movement, a magazine «Over A Hundred Years», editorial portfolio, scientific researches, letters, memories, documents.

До редакції надійшла 18.10.2018.

УДК 930:94(477)–055.2 «1914/1918»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.13

© *Марія Гук*
(Київ)
https://orcid.org/0000–0002–5321–0373

ЖІНКИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Відображено напрямки дисертаційних досліджень, які повністю або в контексті розкривають життя й участь жінок України у Першій світовій війні. Методологічну основу публікації склали загальнонаукові та спеціально-історичні методи логічного та історіографічного аналізу.

З'ясовано, що окремих вітчизняних дисертаційних досліджень з гендерної проблематики у Першу світову війну майже немає. Даний напрямок тільки розвивається. Встановлено, що сторінки жіночої історії розглядаються в контексті благодійності та питань повсякдення міст у роки війни. Доведено, на сторінках низки дисертацій яскраво видно, що жінки не були пасивними у роки війни, а навпаки перебрали на себе «чоловічі» функції. Деякі, навіть, брали участь у військових діях. Хоча більшість відзначилася у сфері доброчинності, милосердя, благодійності. Перша світова війна трансформувала суспільство і погляд на статус жінки. Зміни торкнулися жіноцтва як в Російській, так і Австро-Угорській імперії.

Ключові слова: Перша світова війна, жіноче повсякдення, благодійність.

Актуальність історіографічного дослідження проблеми участі та становища жінок України у роки Першої світової війни зумовлена передусім тим, що фундаментальні роботи з комплексного вивчення жіночої історії зазначеного періоду відсутні. Дослідження даної проблематики тільки набирає обертів. Тема вивчена фрагментарно. У нашій статті ми звернули увагу саме на дисертаційні дослідження, оскільки, часто розвідки, які проводять здобувачі наукового ступеня, є досить ґрунтовними, але рідко бачать світ у вигляді монографій і доступні широкому загалу.

Загалом, історіографію жіночої історії в роки Великої війни можна поділити на такі напрямки: повсякдення й благодійність. Саме в цих темах, навіть, якщо дослідження не стосується безпосередньо жінок, дослідники звертають увагу на життя і діяльність «прекрасної половини».

Важливою роботою, яка присвячена повністю жінкам і жіночому повсякденню у Першій світовій війні, є захищена у 2018 р. дисертація Мар'яни Байдак. Дослідниця икористала потужний пласт джерел: листи, щоденники учасниць бойових дій, громадських діячок, пересічних жінок (міщанок і селянок); дослідила тогочасну періодику, залучила в роботу фотодокументи і твори мистецтва, фольклор. Перший розділ традиційно розкриває питання історіографії і джерельної бази дослідження. Другий розділ дисертації присвячений жіночим повсякденним практикам. Кожна авторська думка підкріплена фактичним матеріалом. За статистичними даними, які вибрала дослідниця, видно, що жінки складали більшу частину тогочасного населення – 56, 6%. Не дивлячись на втрати серед населення, жінки й після війни становили переважну більшість: 1915 р. – 821100 осіб, 1917 р. – 560833 осіб. Головна складність у підрахунках, за словами дослідниці, полягає у визначенні відсотка українок, полячок, єврейок. У переписах національність не вказувалася [1, с. 52]. Авторка свідомо поділяє жіноче населення на інтелігенток і селянок, оскільки їхній уклад життя суттєво відрізнявся. Одразу потрібно зазначити, що спільним у всіх жінок була боротьба за виживання, щоденна праця, щоб нагодувати своїх дітей, збереження честі і гідності під час відсутності чоловіків вдома. Для селянок, як відмітила вчена, заняття і спосіб життя залишалися традиційними. Вони займалися господарством і під час відсутності чоловіків самі засаджували город і тримали господарство, займалися торгівлею в місті [1, с. 73]. Заможні родини мали «своїх» сільських жінок, які приносили їм продукти, а в замін отримували протекцію і юридичний захист. Тому питання голоду їх турбувало рідше. Щоб прогодувати сім'ю, жінки-інтелігентки влаштовувалися вчительками, давали приватні уроки, іноді навіть допомагали своїм чоловікам за кордоном. У роки війни жінка стає головою сім'ї, роль чоловіка стає формальною, хоча деякі намагалися керувати жінками через листи. Слід відмітити, що дослідниця подала коротку інформацію про жінок-росіянок, які прибули на територію Східної Галичини після вступу російських військ. Новоприбулі не втручалися у життя місцевих жителів, не нав'язували свої правила і цінності життя, лише створювали образ активної жінки [1, с. 81].

Дослідниця відмічає, що становище жінок напряму залежало від території проживання: прифронтова зона чи зона окупації. Мародерство, проституція, насильство – звичні явища для тих територій, через які проходила як російська, так і австрійська армії. Не обходить увагою науковець громадську діяльність жінок, яку поділяє на матеріальну, психологічну, медичну допомогу воїнам; підтримку вдів і дітей; підтримку нужденних. На думку дослідниці, на організацію благодійної допомоги серед українок вплинула конкуренція з польськими жіночими товариствами, яких було більше і які діяли активніше. До 1916 р. українські інтелігентки діяли індивідуально, неорганізовано. Українки в Америці, українська інтелігенція дорікали галичанкам за пасивність [1, с. 89]. З середини війни формуються такі організації, як «Жіноча громада», «Союз українок», діють відділення Червоного Хреста, «Комітет помочі вдовам, сиротам, жертвам війни». Жінки влаштовували курси, давали уроки, організовували благодійні вечори, збирали кошти на різні потреби, відвідували поранених. Члени товариства «Українська самаритянська поміч» відкрили військовий шпиталь, в якому лікували військових, незважаючи на національність, а от працювали там лише українки [1, с. 83]. Дослідниця звернула увагу, що товариства постійно зіштовхувалися з проблемами, як кадровими, так і фінансовими. Не було чітко визначено розклади роботи організацій, траплялись випадки зловживання коштами [1, с. 86]. Особливою була жіноча організація «Жіночий комітет» у Гмюнді (колонії для переселенців, де чисельність жінок і дітей була найбільша). Жінки успішно підтримували національно-духовний, культурно-психологічний стан серед жінок, які опинилися в таборі. За браком дже-

рел, дослідниця подала лише короткі відомості про їх діяльність. Наприклад, 300 жінок були задіяні в гуртку для вишивання [1, с. 87].

У другому розділі М. Байдак окремим підрозділом розкрила історії жінок, які безпосередньо брали участь у бойових діях. І одразу наголосила на обмеженості джерел і описоввому характері існуючих праць про жінок-стрільців. За словами дослідниці, встановлено 37 імен жінок, які були в лавах УСС. Серед них О. Степанів, С. Галечко, Г. Дмитерко, І. Кузь і О.Підвисоцька та ін. Спираючись на спогади Олени Степанів, авторка висловила думку, що на бажання українок взяти участь у бойових діях вплинув приклад сусідок-полячок [1, с. 92]. Серед причин також виділено такі: особисті (Софія Галечко пішла на фронт через втрату нареченого А. Куровця), громадські (Олена Степанів – через нудьгу і становище жінки в суспільстві), патріотичні (А. Куниська з Турки писала в листі до доньки, що не може стояти осторонь, коли на Батьківщину нападає ворог) [1, с. 94]. Одне з питань, яке виокремила дослідниця, як жінки потрапляли на фронт, а також умови їх життя. Важко було спочатку потрапити, а потім виживати у військових «чоловічих» умовах. Одні жінки, як Олена Степанів, декілька разів були арештовані за спроби проникнути на фронт, але переодягалися у чоловічу форму і їхали туди. Інші, більш дієвим способом, записувались у санітарні загони або ставали дружинами УСС і отримували протекцію. Проаналізувавши спогади, з'ясовано, що жінки-воїни несли без обмежень службу, копали окопи, заступали на чергування, несли важкі наплічники і зброю, спали й мерзли іноді просто на землі, проходили сотні кілометрів разом із загонами і ні в чому не поступалися чоловікам. Не обійшла увагою авторка те, як сприймали жінок-вояків у суспільстві: під час війни їх героїзували, як приклад для наслідування, вони були уособленням патріотизму для української армії. Але після війни ставлення до них змінилося, як у чоловіків, так і жінок. Їх критикували за спробу перебрати на себе функції чоловіка, захисника, воїна. Звинувачували у тому, що вони забули роль жінки, місце якої не на фронті, а в тилу.

Сьогодні популярним напрямком є дослідження ментальності населення. У ІІІ розділі «Образи війни» М. Байдак дослідила, як змінилися погляди жіноцтва на такі поняття, як «життя», «смерть», «війна», «ворог», «дім». Змінилося ставлення до цінності життя. У рази зменшилася кількість самогубств. Українські жінки в роздумах, листах, статтях писали більше про буденні проблеми, ніж про філософію війни [1, с. 112]. Головною темою була не війна, не релігійність, а голод. Водночас, як зазначає авторка, попри обстріли, голод, хвороби, солдатську агресію, у джерелах відчувається певний оптимізм, що життя повернеться на «круги свої». Значне місце в жіночій психології відграють спогади, саме вони давали жити надії. Спогади посилювали родинні відчуття. Жінки важко залишали домівки, бо вони пов'язували їх із сім'єю, щасливим спокійним минулим. На думку авторки, «дім» у листах був не просто будинком, а опорою, простором-захистом від небезпеки, територією кожної людини. З матеріальних питань акцент у листах змінився на увагу до самопочуття, настрої мешканців «дому». У зв'язку з поняттям «дому», дослідниця окреслила ставлення жінок до російських офіцерів, які займали кімнати на окупованих територіях. З одного боку, перебування в домі супроводжувалося побутовим дискомфортом, страхом вигнання, а з іншого – жінки мали можливість познайомитись із культурою росіян. Наприклад, Іванна Блажкевич, громадська діячка, писала, що очікувала побачити дружин російських офіцерів «мало що культурнішими від ескімосок [1, с. 131].

М. Байдак виділила таке явище, як «Бум листів». Листування стало необхідним не тільки для інтелігенції, а й для неосвіченої частини населення. У зв'язку з цим, збільшився попит на вчителів письма [1, с. 137]. Люди відшуковували можливість розповісти про себе рідним, а для дослідників листи – це історія війни очима людини. Головними темами були війна, справи вдома, посилилася емоційність у листуванні. Жінки в листах ділилися своїми страхами, водночас лист від чоловіка, на їхню думку, був символом надії та опори. Для прикладу, дослідниця проаналізувала листування: Ольги Бассараб із чоловіком Дмитром Бассарабом – емоційно забарвлене, але не достатньо інформативне; приклад громадської роботи, трансформації від залежного до незалежного статусу, самостійне виживання жінки – листи Іванни Блажкевич до чоловіка; і листи Осипа Маковея до Ольги Маковей, які відобразили класичні сімейні стосунки в умовах війни, коли чоловік з фронту керує домашніми справами, своєю дружиною і дітьми [1, с. 144–167].

Останній розділ дисертації дослідниця присвячує аналізу жіночої тематики у художніх, мистецьких творах, а також у народній творчості. Митці мали на меті візуалізувати геро-

їчну історію українських стрільців, у межі якої жіноче повсякдення майже не потрапляло. Дослідниця окремо розглянула і порівняла літературу, що створювалася жінками й чоловіками. Серед жінок на той час писали О. Кобилянська, К. Гриневич, Н. Кобринська. У їх літературних творах показано «перетворення жінок», поєднання старих ролей з новими випробуваннями й емоціями. Катря Гриневич, яка певний час проживала в таборах для переселенців, видала у 1926 р. збірку оповідань про таборове повсякдення. У чоловічих творах (Т. Бордуляк, С. Шухевич, І. Садовий, В. Стефаник та ін.) життя жінок було пов'язане з охороною дому, захистом сім'ї, піклуванням про дітей. Як зазначила дослідниця, особливу увагу письменники звертали на сімейні відносини, давали оцінку подружнім зрадам і позашлюбним дітям. Центральними героїнями стали Олена Степанів і Софія Галечко.

З позиції історичної перспективи дослідниця звернула увагу і на народну творчість і визначила, що в піснях дівчата фігурують у темах розставання дівчини з хлопцем, прощання матері з сином, вірності та зради, в яких провина покладалася саме на жінку. Образ дружини рідко зустрічається. Дослідниця пов'язує це з тим, що пісні мали піднімати бойовий дух, а не викликати жалість до залишених дружин [1, с. 200]. Зустрічається тема вагітності, народження дитини від стрільця, але ставлення суспільства до даної ситуації не прослідковується. Взагалі, ця тема не розкрита у дослідженнях і потребує детального опрацювання, виділила автор.

Ґрунтовно описав життя жінок Євген Джумига у дисертації «Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.)». Автор проаналізував широкий пласт джерел: від законодавчих актів Ради міністрів до тогочасної періодики і зробив висновок, що «поки чоловіки зі зброєю захищали Батьківщину, жінки віддавали свій обов'язок на «внутрішньому фронті» [2, с. 45]. Свою думку автор підкріплює даними про жіночу зайнятість у роки війни і зміною характеру їх діяльності. Зокрема жіноча праця з 1915 р. закріплювалася офіційно, Рада міністрів дозволила брати жінок у шахти, працювати у нічний час і на шкідливому виробництві [2, с. 52]. Наприклад, жінки стали працювати на заводі Гена, який виробляв снаряди для армії, на підприємствах обробки металу та ін. Жінкам дозволили працювати на залізниці. Частина ставала кондукторами і водіями, інші – змащували колеса, розчіплювали вагони, розчищали трамвайні колії. Але, як зауважив автор, війна ніяк не вплинула на оплату жіночої праці. Вона як була низькою, так і залишилася. Навпаки, жіноча праця давала можливість власникам виробництва зекономити на оплаті. Середня зарплата жінок була 40–50 коп. у день. Вони ставали служницями, куховарками, отримуючи 8–10 руб. на місяць. Не обійшов увагою дослідник питання впливу «сухого закону» на жіноче населення, оскільки воно було активно зайняте у цій сфері. Тому жінки вдавалися до різних хитрощів, аби обійти закон або просто його порушували. У трактирі «Ювілей» жінка у модній широкій сукні носила 20 пляшок вина, а у січні 1916 р. у газеті «Одесские новости» з'явилася інформація про 20 порушників операцій з вином, 14 з яких – жінки [2, с. 75].

Не менш цікаву розвідку провів автор, досліджуючи становище жінок, які відправили своїх чоловіків на фронт. Було з'ясовано, що допомога від держави сім'ям складала 3 руб. 56 коп. До того ж дружини мали отримувати пайки (що в них входило, автор не розглядає). Видача була нерівномірною: то цілий день, то до 12.00. Але, щоб отримати свій пайок, жінки вдавалися до різних хитрощів, наприклад, «позичали» дітей, щоб пройти без черги. Як зазначив автор, отримати допомогу могла тільки заміжня жінка, тому кількість шлюбів значно збільшилась. Важливість такої допомоги автор підкреслив інформацією про страйк 1000 жінок, які кричали, закидали будівлю управи камінням через затримку видачі пайків.

У контексті повсякдення, дослідник вивчав благодійну діяльність різних організацій, серед яких основне місце займали жіночі товариства, комітети і гуртки. Інформація представлена детально, з описом діяльності і цікавими фактами, які дослідник збирав, вивчаючи статути організацій і тогочасну періодику. Серед товариств було досліджено такі: Благодійне товариство дам духовного звання Херсонської єпархії при Одеському кафедральному соборі, яке брало участь у наданні допомоги солдатським родинам, Товариство захисту жінок. У 1915 р. його діяльність була направлена головним чином на підтримку жінок з родин мобілізованих чоловіків. Поширеною практикою в Російській імперії були «дамські комітети», які, як відмітив автор, виникали поряд з «чоловічими». При Залізничному товаристві допомоги родинам військових був створений дамський комітет під керівництвом дружини інженера Б. Кондрат'єва Віри Леонідівни. Завданням якого був розподіл грошей, продовольства серед сімей

військових. А члени дамського товариства «Сокіл» успішно проводили заготівлі білизни для поранених. Ще одне явище, яке не обходять увагою долідники, – це біженство. До Одеси біженці (галичани, євреї, поляки) почали прибувати від зими 1915 р. Дослідник позитивно оцінює діяльність Тетянинського комітету у справах біженців, який (особливість Одеси) мав у своєму складі комітети інших національностей (польський, литовський, латиський, галицько-руський). Автор не розглядає безпосередньо участь жіноцтва у складі комітету, але деякі відомості все ж таки подає. Тетянинським комітетом, незважаючи на патронат великої княжни, керували чоловіки. А от жінки були більше виконавцями поставлених завдань, як видно з дисертації. Наприклад, жіноцтво брало участь в організації притулків для біженців. Кожен гуртожиток мав своїх опікунів, дам-патронес та завідувача. Дами-патронеси щоденно мали бути присутні під час приготування та роздачі обідів біженцям та спостерігали за порядком. Разом із завідувачами та опікунами вони складали щоденні акти про кількість біженців, які отримали забезпечення [2, с. 86]. Діяла швейна мастерня для жінок-біженок під керівництвом О. Рубцової. Також у місті функціонував Жіночий вірменський комітет, очолюваний княгинею Є. Аргутинською-Долгоруковою. Організація комітету була викликана необхідністю надання допомоги вірменам, які потребували одягу, фінансової допомоги, житла тощо.

У своїй роботі автор розглядає криміногенну ситуацію у воєнній Одесі. Жінкам у цьому розділі також знайшлося місце. Під виглядом сестер-милосердя часто діяли аферистки, які збирали кошти на «благодійні» потреби, повідомляє автор. Ще однією проблемою в місті стала проституція. Це було зумовлено величезним потоком біженців і браком коштів, проблемою зайнятості, тому у місті збільшилася кількість повій, пояснює автор [2, с. 169–174].

Автор акцентує увагу на питанні жіночого патріотизму і форм його виявлення. На сторінки популярної одеської газети «Маленький одеський листок» у 1916 р. потрапила історія жінки-добровольця Євдокії Чернявської. Вона під виглядом чоловіка не тільки воювала на фронті, але й отримала військові нагороди [2, с. 149–151]. Як бачимо, автор у дослідженні не обійшов своєю увагою становище жінок Одеси в роки війни.

У Першу світову війну жінки могли найбільше проявити себе у сфері соціальної, гуманітарної допомоги. Окремих дисертацій, які були б присвячені саме жіночому внеску в гуманітарну сферу, немає. Дослідники, вивчаючи громадські організації, благодійність, дають загальну інформацію, в якій можна прослідкувати й участь жіноцтва. Зокрема у дисертації Н. Загребельної досліджується питання діяльності жінок у низці гуманітарних комітетів і товариств, які виникали на початку війни. Дослідниця їх поділяє на такі групи: комітети, які відкривалися під опікою членів царської родини (Тетянинський комітет, комітет Марії Федорівни), комітети губерній (Київський губернський комітет, Харківський губернський комітет та ін.), комітети відомств (Тимчасовий комітет південно-західної залізниці по завідуванню фондом війни), дамські комітети. Дослідниця вибірково подає статистичні дані за 1916 р., за якими можна визначити, що участь жінок у комітетах нерівномірна: найбільше їх було у Київському губернському комітеті – 25, в Ізюмському комітеті Харківської губернії – 13, Новогеоргіївському – 9, Васильківському – 3. У гуманітарних організаціях жінки виконували роль опікунів, благодійниць. Це були представниці дворянського стану, які займалися організацією благодійних вечорів, пошиттям одягу, зборів пожертвувань. Керівна роль залишалася за чоловіками.

Окрему увагу дослідниця приділяє діяльності т. зв. Тетянинського комітету. Це була одна з найбільших гуманітарних організацій, у якій займалися проблемами біженців: надавали матеріальну допомогу, підшуковували роботу для біженців, влаштовували притулки, богадільні для непрацездатних, збирали пожертвування. Авторка умовно поділяє роботу комітету на два періоди. Перший – до серпня 1915 р., коли комітет був забюрократизованою організацію, робота якої залежала виключно від пожертвувань благодійників. Допомога надавалася нерівномірно, виключно за ініціативою губернських керівників і їхніх дружин. Державних асигнувань було недостатньо. З серпня 1915 р. почався активний період діяльності комітету. З прифронтових територій розпочався суцільний потік біженців, які потребували невідкладної допомоги. Комітет отримав статус державного і його діяльність вийшла на новий рівень. Від благодійності – до реальної допомоги. На 1916 рік функціонувало вже 54 комітети в різних губерніях [4, с. 57]. Статус державної організації надавав можливість державних асигнувань, а безпосередня участь у діяльності комітету княжни Тетяни Миколаївни тільки сприяла цьому. Всього на рахунок Головного комітету надійшло 22 759 105 руб. [4, с. 57].

Кошти розподілялися між губерніями і витрачалися на утримання притулків, шкіл, їдалень, майстерень, лікарень тощо. Окремо Н. Загребельна виділяє роботу комітету з реєстрації біженців. До нього надходили тисячі листів з проханням розшукати членів родини. Окреме бюро збирало відомості про людей, які переселилися з територій війни і загубилися. З літа 1915 по 1917 рр. через комітет віднайдено 500 тис. біженців [4, с. 60]. Дослідниця характеризує діяльність Тетянинського комітету загалом. На жаль, з дослідження, не зрозуміло, яку роль відіграла княжна Тетяна Миколаївна особисто, якою роботою в комітетах займалися саме жінки і якою була їхня кількість. Можемо здогадуватися, що жінок було в комітатах чимало. Оскільки навряд чи чоловіки опікувалися б дітьми, влаштовували дитячі притулки, доглядали за ними, готували їжу в їдальнях і шили одяг у майстернях. У дисертації подається загальна характеристика діяльності ще деяких комітетів, якими опікувалися жінки – Комітету Марії Федорівни (завідував 450 притулками для дітей), Скобелівського комітету, заснованого ще до початку війни княгинею Н.Д. Білосельсько-Білозерською, тут надавали допомогу постраждалим військовослужбовцям; під головуванням князівен Анастасії Миколаївни і Милиці Миколаївни діяв «Комітет допомоги пораненим, хворим та одужуючим офіцерам і солдатам», діяльність якого поширилися на Волинську, Подільську, Чернігівську і Київську губернії. Зокрема, в Києві обласний комітет заснував майстерню по виготовленню протезів і створював притулки для солдатів, які їх очікували. Подібні притулки відкривалися по всіх губерніях і утримувалися на кошти благодійників.

У дисертації зустрічаємо згадки про окремих дворянок: у Київському губернському відділі Тетянинського товариства активно діяли Н.І. Довнар-Запольська, В.М. Булгакова, у Чернігівському – дружини губернатора і віце-губернатора М.С. Лавриновська і О.А. Матвеєва. У «Товаристві допомоги населення Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій» брали участь Д.М. і Н.Я. Шульгіни – мати і сестра відомого діяча, Л.М. Старицька-Черняхівська, М.І. Іщунівна – секретар товариства, Л.О. Яновська. Але аспекти їх діяльності, чим конкретно займалася кожна з перелічених жінок не є об'єктом уваги дослідниці.

Також у роботі подаються короткі відомості про благодійну допомогу окремих сімейств, які у своїх маєтках влаштовували лікарні, надавали допомогу постраждалим. Цукрозаводчик і підприємець Ю.Л. Кенінг із дружиною облаштували приміщення для поранених у Гутянському маєтку на 60 осіб, київський домовласник М. Б. Гальперін з дружиною облаштовували приватні лазарети у Києві та Шполі. У Харкові на кошти заможних харків'янок М. П. Карпової і М.В. Кір'янової утримувалося 6 закладів допомоги пораненим на 265 ліжок. У цьому ж контексті авторка подає інформацію про активну допомогу родини Терещенків. О.М. Терещенко заснувала лазарет-притулок для військових з ампутованими кінцівками і майстерню для виготовлення взуття. В амбулаторії лікарні для чорноробів був відкритий лазарет на 134 місця, яким опікувалася вдова О.М. Терещенка. В.М. Ханенко надала кошти на влаштування курсів догляду за пораненими. Є.М. Терещенко разом із синами утримувала два передових лікувальних загони на фронті. Н.Ф. Уварова (донька Ф.А. Терещенка) сприяла заснуванню «Майстерні по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів для потреб армії та лазаретів», Н.В. Терещенко очолювала місцеве відділення збору пожертвувань Всеросійського земського союзу. Представниці сім'ї Терещенків не тільки займалися збором, але й самі жертвували одяг, продукти, предмети першої необхідності [4, с. 82]. Таким чином, у своїй дисертації Н. І. Загребельна виділила громадські організації допомоги, в яких були зайняті жінки, виокремила загальні аспекти їх діяльності, подала імена найактивніших благодійниць.

Благодійну діяльність жінок з родини Терещенків у роки Першої світової війни коротко розкриває у своїй дисертації О.В. Ткаченко. Цінним є те, що дослідниця не тільки перераховує відкриті на кошти родини лазарети, майстерні, а й подає цифри витрачених коштів і кількість виготовлених предметів. Авторка відмітила вагомий внесок представниць роду Терещенків у благодійні справи. Вдова О. М. Терещенка Єлизавета Володимирівна з дітьми, сестра Єфросинія Миколаївна разом зі своїм чоловіком лікарем В.Н. Сахновським і подружжям Ханенків відкрили лазарет на 100 ліжок для поранених. Утримання лазарету обходилося родині в 6 тис. 390 руб. А з урахуванням вартості медикаментів, продовольства, оплатою персоналу втрати досягали 8 тис. руб. [6, с. 118]. Ольга Миколаївна Терещенко відкрила майстерню взуття для інвалідів, до 1916 р. на матеріали вона витратила 478 крб., за що була нагороджена знаком II ступеня товариства допомоги солдатам потерпілим під час імперіа-

лістичної війни [6, с. 118]. Надія Володимирівна Терещенко, дружина Федора Артемовича, у комісії Всеросійського земського союзу відповідала за збір коштів. За січень-березень 1915 р. на зібрані кошти було пошито 295 сорочок, 2981 кальсонів для діючої армії. Також представниці родини використовували практику подарунків. На фронт відправляли ящики з одягом, взуттям, сухими продуктами, тютюном. Як зазначила дослідниця, Єлизавета Володимирівна надіслала один ящик, в який входило 30 мішків різних подарунків і 1000 руб. на пошиття одягу. Від Варвари Михайлівни Ханенко надійшло 2 ящики подарунків, 496 руб. на пошиття взуття. Від Єфросинії Михайлівни Сахновської 60 сорочок, 60 кальсонів, мішок з матеріалами для ремонту взуття, 400 руб. грошової допомоги [6, с. 119].

Дослідження благодійності дворянських родин Київської губернії у Першу світову війну виконала Тетяна Ісса. Участь жінок-дворянок вона охарактеризувала не побіжно, а детально дослідила їх благодійну діяльність. Виявлено, що жінки не були пасивними у цей період, а активно допомагали військовим і нужденним. Авторка детально розкрила діяльність дамських комітетів, організацій, навела факти й цифри грошових пожертвувань, з'ясувала учать жінок-дворянок в організації шпиталів. Княгиня М.О. Святополк-Мирська, княгиня О. Демидова Сан-Донато, М. Браницька – одні з перших у списку тих, хто надавав кошти і пожертвування. Слід відмітити, що дослідниця з'ясовувала мету і ціль, яку переслідували благодійниці. Іноді пожертви робилися, щоб оббілити своє ім'я. Наприклад, М. Браницьку звинувачували у допомозі австрійським військам [3, с. 101].

На потреби військового часу відгукнулася родина Балашових, зокрема Катерина Балашова, було відкрито 5 шпиталів у Черкаському повіті. Єлизавета і Віра Миколаївни Лопухіни-Демидови обладнали 2 шпиталі в Корсуні, збирали речі для військових, підримували сім'ї запасних. До ряду благодійниць авторка додала нове ім'я – княгиня Марта Давидова. Вона опікувалася шпиталями в Чигирині, а також на пожертви у місті Кам'янка було обладнано новий шпиталь. Софія Бобринська під прапором РТХЧ у Смілі при Софіївській лікарні опікувалася шпиталем, який приймав поранених, шпиталем при Смілянському рафінадному заводі і при цукрово-буряковому заводі. Шпиталі утримувалися на кошти самої графині, а вона виконувала обов'язок старшої сестри милосердя. На основі архівних даних дослідниця реконструювала фасад шпиталю при рафінадному заводі та покращила раціон пацієнтів [3, с. 134]. Також фінансували шпиталі П. Демидова, княгиня Сан-Донато у м. Ільїнці, княгиня О.П. Довгорука у м. Тальному, Юлія Браницька в родинному маєтку в Білій Церкві.

Не обійшла увагою автор і діяльність дамських комітетів, зокрема Київського міського дамського комітету під головуванням дворянки О. Дьякової. Він займався обладнанням ліжок у Дегтярівській лікарні, купівлею хірургічних інструментів, білизни, перев'язувальних матеріалів. Потужним був комітет Є. Трепової при місцевому управлінні ЧХ, який мав на меті постачання в шпиталі всього необхідного, а також збирав пожертви на потреби поранених. Загалом дослідниця охарактеризувала тогочасну благодійну діяльність дворянства як ефективну, добре налагоджену розгалужену систему з успішним використанням коштів, активними діячами якої були жінки.

Участь жінок милосердя у лавах Російського товариства Червоного Хреста побіжно можна прослідкувати в дисертації В. Оріховського «Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)». Дослідник, використовуючи архівні джерела, звіти общин, розкриває аспекти діяльності товариства за участю жінок. З початком війни виникла гостра необхідність центрів надання медичної допомоги. Тому місцеві відділи Товариства Червоного Хреста (маючи досвід попередніх військових кампаній) відкривали курси для підготовки запасних сестер милосердя. Найбільшими були курси в Києві, Житомирі, Катеринославі, Одесі, Сімферополі, Харкові. Відкривалися кількамісячні курси підготовки кадрів для забезпечення потреб лікувальних закладів у Камянці-Подільському, курси сиділок у Херсоні. У Київській общині курси закінчили 242 слухачки [5, с. 131]. Автор відмітив, що саме завдяки курсам кількість общин сестер милосердя зростала.

Не менш цікавими є спостереження, як утримувались общини Червоного Хреста. Автор відзначає, що забезпечення лягало на плечі самих общин. Поширеною стала практика проведення лотерей-алегрі, масових гулянь. Прибутки витрачалися на ремонти амбулаторій. Також товариства відкривали власні лазарети. Кошти на їх утримання збиралися під час благодійних заходів, на яких дамські комітети продавали квіти та різні дрібнички. Автор наводить приклад: графиня Ігнатьєва, голова

Подільського дамського комітету, влаштувала «День прапорців», а виручені кошти віддали місцевому товариству [5, с. 128]. Автор робить висновок, що завдяки саме дамським комітетам до общин надходили численні кошти. Протягом усієї війни дамські комітети при товариствах писали відозви до населення, влаштовували благодійні концерти. Наприклад, Кам'янець-Подільський дамський відділ протягом 1914–1917 рр. зібрав пожертвування на суму 699992 руб. [5, с. 138]. З дослідження видно, що місцеві товариства Червоного хреста – це була площина, в якій жінки могли брати активну участь і, навіть, очолювати товариства. Зокрема, в Житомирському комітеті головувала графиня О.О. Шереметьєва. У Немирівському комітеті – княгиня Щербатова. Також общини, які ще не мали лазаретів, організовували жіночі гуртки для пошиття одягу, білизни, верхнього одягу [5, с. 130]. А в Кам'янці жіночий гурток провів збір одягу і теплої білизни серед населення.

Не обходить дослідник увагою і діяльність общин сестер милосердя. Вони працювали як в тилу, в запасі, так і на прифронтових територіях. Зокрема, в Бессарабській, Волинський, Подільській губерніях склалася важка ситуація, кількість поранених зростала. У таких випадках общини відправляли рухливі загони. У роботі наведено приклад, як рухливий загін сестер милосердя з Кам'янця пройшов від Орина до Гусятина і збирав поранених (російських і австрійських), яких відправляли до найближчих лазаретів [5, с. 139]. Також сестри працювали в перев'язочних пунктах.

Досліджує О. Оріховський і участь комітетів у вирішенні проблеми біженців. Комітети відкривали пункти харчування, в яких біженці, що рухалися на Схід, могли зупинитися й отримати їжу й допомогу. У пунктах приймали також інвалідів війни. Зокрема відзначився Кам'янецький дамський комітет. Його члени відкрили два пункти в Кам'янці, один – в Іванці. Також створювали евакуаційні центри.

Таким чином, у дисертації розкрита сфера діяльності дамських комітетів, залучена документація місцевих комітетів Червоного Хреста. Хоча дослідник не виокремлює питання участі жінок у товаристві, водночас, ми отримуємо ґрунтовну інформацію про те, що жінки не сиділи склавши руки, а активно допомагали діючій армії і тим, хто постраждав від війни.

Отже, лише в деяких роботах жінка виступає як самостійний актор у роки війни. У більшості випадків дослідники подають інформацію про жінок у контексті діяльності благодійних організацій, товариств, комітетів. Але наведена інформація доводить, що жінки не були пасивними у цей період. А навпаки – отримали можливість проявити себе. Науковці показали на прикладах, як відбувається трансформація ролі та статусу жінки в суспільстві. Аналіз дисертаційних робіт показав, що в історичній науці з'явилась нагальна потреба дослідити становище і роль жінок України в роки Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т. ім. І. Франка. Львів, 2018. 308 с.
2. *Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни* на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. 160 с.
3. Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т. ім. Б. Грінченка. Київ, 2017. 217 с.
4. Загребельна Н.І. Громадські гуманітарні організації у роки Першої світової війни: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т. ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2004. 244 с.
5. Оріховський О.В. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський держ. торговельно-економічний ун-т. Чернівецький факультет. Чернівці,1997. 247 с.
6. Ткаченко О.В. Підприємницька і меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. К, 1998. 220 с.

REFERENCES

1. Baidak M.S.*Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914–1921 rr.)*: Diss. kand. ist. nauk [A woman of war in the light of everyday practices (based on materials of Galicia, 1914–1921 years)]. Lviv, 2018. 308 p.) [in Ukrainian]**.**
2. Dzhumyha Y.Y.*Vplyv Pershoi svitovoi viiny na povsiakdenne zhyttia naselennia Odesy (1914 – liutyi 1917 rr.).* Diss. kand. ist. nauk [Impact of the First World War on everyday life of Odesa citizens (1914 – February 1917)]. Odesa, 2015.160 p.) [in Ukrainian]**.**

3. Issa T.V. *Blahodiina diialnist dvorianstva Kyivskoi hubernii pid chas Pershoi svitovoi viiny.* Diss. kand. ist. nauk [Charitable Activity of the Kiev Province Nobility During the First World War]. Kyiv, 2017. 217 p.) [in Ukrainian].
4. Zahrebelna N.I. *Hromadski humanitarni orhanizatsii u roky Pershoi svitovoi viiny.* Diss. kand. ist. Nauk [Public humanitarian organizations during the First World War]. Kyiv, 2004.244 p.) [in Ukrainian].
5. Orikhovskyi O.V. *Diialnist Rosiiskoho Tovarystva Chervonoho Khresta u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.)*. Diss. kand. ist. nauk [Activity of Russian Society of Red Cross in 1917–1921]. Chernivtsi, 1997. 247 p.) [in Ukrainian].
6. Tkachenko O.V. *Pidpryiemnytska i metsenatska diialnist rodyny Tereshchenkiv v Ukraini (1861–1917 rr.)*. Diss. kand. ist. nauk [Entrepreneurial and patronage activity of the Tereshchenko family in Ukraine (1861–1917)]. Kyiv, 1998. 220 p.) [in Ukrainian].

© Mariia Huk
(Kyev)
https://orcid.org/0000–0002–5321–0373

UKRAINIAN WOMEN DURING WORLD WAR I AS PRESENTED IN MODERN DAY THESIS STUDIES

The paper discusses the development trends of the available thesis studies, which fully discuss the participation of women in the times of World War I. The methodological basis of the paper is formed by general scientific and special historical methods of logical and historiographical analysis.The papers for analysis reveal the history of women in two hostilestates, namelythe Russian and Austro-Hungarian Empires.

It has been determined that there have beenwritten just a few thesis paperson gender-based issuesof the period of World War I. This is currently a developing.

The available studies have demonstrated that the history of women during World War I has been generally explored in the context of acts of charity and solving the everyday issues of the war-engulfed towns. It has been proven that women did not occupy a passive position in the times of war. On the contrary, they took it upon themselves to aid as much as possible and performed the generally attributed "male" functions.

The scholars are unanimous in their claims that World War I challenged the society's viewpointas to the status of women. The woman was forced to run her own household and at the same timebe the breadwinner for the family. Society did not condemn such zest, but on the contrary, encouraged women's work. Women began to master new professions, which previously were considered fit only for males. A woman working at the factory, or the railroad has become a commonplace phenomenon. Business ownersused this to their own benefit. Women were paid much less than men, allowing owners to save a substantial amount.

Most women distinguished themselves by doing charity. Here, theywere able to show their talents and abilities most. Women of the royal family, nobility, the intellectual elite, and peasantry worked side by side for the benefit of their own military, wounded, and refugees. «Women's Committees» took over the guardianship of families that moved and lost almost everything; took care of the children left without parents, and women who lost their husbands. These committees watched over the production of clothes for the army and refugees, collected funds for pharmaceuticals for various medical institutions. Hospitals, shelters, dormitories had their own female guardian, who saw to the order and life of these «wards».

At the front lines, in hospitals, in the places of refugee dislocations they helped with the functioning of the Russian Red Cross Society. The latter attracted not only experienced nurses, but also prepared and conducted training for all those interested. The Russian Red Cross Society had its own affiliations work closely with the local women's committees, opened refugee stations, created points of evacuation, collected funds for various needs, organized charity events.

Some women scoured the front lines and defended their Fatherland. The scholars provide data on 37 women which served their country at the front lines as part of the medical teams. Among them were Elena Stepaniv, Sofia Galechko and many others. Whereas Evdokiya Chernyavskya from Odessa disguised herself as a man and went to serve in the Russian military.

The focus on specific aspects of World War I allowed to reveal the other side of war, showing that it was not only a males bidding. Women did not stay aloof. Historysaw to it that women were represented both as certain communities the, women's organizations, society, committees and also the contributions of each and every individual. Yelizaveta Volodymyrivna, Efrosynia Mykolayivna, Olga Tereshchenko, Varvara Khannenko, Duchess M.O. Svyatopolk-Mirsky, Countess Tolstaya, Princess Demidova San Donato, Princess Branycka, Elyzaveta, and Vira Lopukhin-Demidov were unveiled as well-known philanthropists.They opened hospitalsin their estates,and workshops for the manufacture of medical

instruments. At their own expense they tended to the wounded, and if it was necessary, helped out themselves in hospitals. The analysis of the available thesis papers has shown that it is necessary to conduct a historical analysis on the role ofwomen during World War I. Many issues have remained unpublished, thus there are many possibilities for further research.

Key words: World War I, everyday issues, charity.

До редакції надійшла 18.10.2018.

УДК 930(477)«1941/1944»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.14

© Аліна Іваненко
(Чернігів)
https://orcid.org/0000–0001–9303–7395

ЛЮДИНА В УМОВАХ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Антропологізація історії актуалізує дослідження повсякденного життя задля розуміння цілісної картини історичних подій. Сучасним вітчизняним науковцям довелося вивчати проблему антропологічних вимірів гітлерівської окупації України з нуля. Але упродовж останніх десятиріч в Україні з'явилося немало досліджень, предметом яких стали антропологічні виміри окупації. Саме ці дослідження й розглянуті в статті.

Автор доходить висновку, що нацистська окупація негативно позначилась на різних сферах життя тогочасного соціуму, призвела до суттєвих змін у повсякденному житті місцевого населення Центральної України. У той час для більшості на перший план виходять екзистенційні потреби, зокрема намагання зберегти власне життя та захистити своїх близьких. Стверджується, що розкриті в сучасних історіографічних дослідженнях аспекти життя населення в роки нацистської окупації становлять далеко не повну картину існування українців у зазначений період. Є питання, які потребують детального вивчення для формування уявлення про умови життя населення на окупованій ворогом території, особливості його побуту, характер повсякденного життя, шляхи розв'язання проблем для виживання в тогочасних умовах.

Ключові слова: окупаційний режим, повсякденне життя, стаття, дослідник.

Гітлерівська окупація України стала для українського народу найскладнішим випробуванням, адже завданнями керманичів «нового порядку» стали обезлюднення захопленого територіального масиву, підготовка життєвого простору для «арійського народу», яким у хворій уяві А. Гітлера та його поплічників були німці. Політика гітлерівського режиму на окупованих територіях, які розглядалися як об'єкт експлуатації, гноблення та пограбування, призвела до значних змін у практиці повсякденного життя мирного населення. Антропологізація історії актуалізує дослідження повсякденного життя задля розуміння цілісної картини історичних подій, яка мала свої особливості в різних регіонах України. Це і є завданням даної публікації.

У період розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності зазнала зміни й історична наука. Дослідникам довелось переглянути деякі аспекти висвітлення історії війни. На сучасному етапі різноманітні проблеми життя українського селянства в роки нацистської окупації досліджуються О. Потильчаком [36], О. Перехрестом [35], В. Ревегуком [37], Т. Нагайком [29] та ін. Питанням повсякденного життя в роки Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття присвятили свої дослідження Т. Вронська [8], К. Курилишин [25], Л. Ковпак [42], О. Ісайкіна [23], М. Герасимова [10], В. Кононенко [24], О. Янковська [54] та ін. У їхніх роботах з'ясовано особливості функціонування міського господарства, параметри життєвого рівня мешканців міст України, а також схарактеризовано соціокультурні аспекти побутування городян в Україні. Матеріально-побутову та соціальну сфери в післяокупаційний період у різних регіонах України досліджували С. Гальченко [9], М. Дєдков [13], І. Спудка [43]. Проте в більшості з цих робіт лише побіжно окреслено стратегії виживання городян на звільнених територіях у 1943–1945 рр.

Економічний грабунок народного господарства та населення України окупантами з'ясував І. Вєтров [7]. Окремі аспекти соціальної політики окупантів висвітлені в дослідженні О. Потильчака [36]. З нових позицій він розглядає підневільну працю радянських військо-

вополонених та українських селян на користь німецької держави.

С. Іванов стверджує, що на початку окупації частина населення Волині стала на шлях співпраці з німцями. Це явище було зумовлене низкою причин: поразками Червоної армії, невідповідністю офіційних радянських повідомлень становищу на фронті, прорахунками під час проведення евакуації, репресіями, недостатньою поінформованістю населення, бажанням вижити. Значний вплив на ситуацію також мали німецька пропаганда та масштабна кампанія дезінформації, розгорнута нацистською владою [22].

З цього приводу Л. Рибченко зазначає, що, якщо на початковому етапі окупації ставлення населення України до німців, за винятком радикально налаштованих окремих мешканців, можна характеризувати як стримано-очікувальне, то на 1943 р. воно трансформувалось у відверто негативне. Ті, хто постраждав від репресій та утисків радянської влади, зрозуміли безнадійність і безглуздя орієнтації на чужоземного «визволителя» [38].

О. Лисенко, Т. Заболотна, О. Маєвський характеризують політику німецького командування та загалом ситуацію, в якій опинився український народ, як досить суперечливу. Перша дихотомія полягала в тому, що Райху вкрай потрібна була здорова робоча сила. Друга дихотомія пов'язана зі зростаючими потребами Німеччини в сільськогосподарській сировині й продуктах, з одного боку, та скороченням цих ресурсів на окупованих землях, з іншого [28].

О. Яшан [55; 56; 57] та В. Стецкевич [44] у своїх дослідженнях описують окупаційну повсякденність, акцентуючи на соціально-культурному стані населення та шляхах до виживання.

Ю. Левченко показав різницю між використанням робочої сили в різних областях окупованої України. Загалом автор звертає увагу на те, що, на відміну від Німеччини, Румунія дбала про збереження «людського ресурсу», використовуючи його лише задля економічної експлуатації краю [27].

Т. Лапан підтверджує думку Ю. Левченка, акцентуючи на тому, що навіть у тих випадках, коли репатріанти РКУ поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних». Автор доводить у статті, що вдома на таких робітників чекали перевірки та переслідування [26].

Т. Пастушенко наводить декілька усних історій репатріантів, у яких оповідачі, насамперед, зосереджували увагу на таких темах, які не висвітлювалися взагалі або епізодично розглядалися в офіційних дослідженнях. На основі аналізу усних історій можна сформувати уявлення про трансформації, що змінювали життя мільйонів мешканців України [34].

А. Сухих звертає увагу на те, що життя місцевого населення повністю підпорядковувалося потребам фронту, тому вся діяльність німецьких чиновників визначалася однією метою – максимальним використанням наявних ресурсів на користь Райху та утримуванням у покорі підконтрольних їм жителів. Створені умови життя та бажання помститися за рідних, навпаки, ставали причиною виникнення руху опору [47]. Аналогічно, саме на появі супротиву населення акцентує уваагу і М. Бривко [6].

І. Шахрайчук доводить, що на Дніпропетровщині масовою і повсюдною формою спротиву став саботаж усіх заходів окупантів, який мав різноманітні форми, зокрема: відмова від роботи на окупантів, невиконання виробничих норм, повільні темпи роботи, недбалість і випуск продукції поганої якості, прогули, крадіжки, зрив сплати різних податків та поборів тощо [50].

Деякі дослідники (Т. Заболотна [17; 18; 19], Т. Нагайко [30], О. Савицька [39], В. Яковенко [53]) акцентують увагу на повсякденному житті окремих міст. Т. Заболотна зазначає, що життя киян у перші місяці окупації зазнало суттєвих змін, оскільки це була не лише зміна влади чи режиму, а переломний момент у житті пересічних містян. Авторка констатує, що для всіх гостро стояли безальтернативні проблеми життя (забезпеченість продовольством, житлом, транспортом), на розв'язання яких спрямовувалася діяльність пересічних городян. Кожен обирав для себе подальшу поведінку та будував стратегію виживання в тих складних умовах [19]. В. Яковенко показала диференційоване ставлення нацистів до різних соціальних і національних груп населення [53]. Дослідниця стверджує, що населення намагалось пристосовуватись до реалій тогочасного життя.

В. Шевчук схарактеризував економічну політику окупантів на Черкащині, яка, на його думку, пройшла у своєму розвитку три етапи: 1) певне сприяння розвитку економіки в 1941 р.; 2) посилення економічної експлуатації в 1942 – влітку 1943 рр.; 3) жорстокі методи економічного грабунку восени 1943 – на початку 1944 рр. Внаслідок таких дій рівень економічного розвитку весь час знижувався [52].

У статті В. Нестеренко розглянуто основні причини скорочення міського населення областей військової зони України: бойові дії, евакуація населення та матеріальних ресурсів і так-

тика «випаленої землі», Голокост та репресії, набори остарбайтерів. Значну увагу приділено проблемі забезпечення міського населення продовольством, оскільки, на думку автора, це було головною причиною деурбанізації в період німецької окупації [32].

У статті М. Баришполець і М. Смольніцької уточнено, що, намагаючись уникнути вивезення, населення застосовувало за можливості різні практики: переховування в лісі, переїзд у сусідні села до родичів, втеча дорогою до Німеччини. Якщо ж їм не вдавалося уникнути полону, затримані опинялися на підприємствах і господарствах Райху [3].

Дослідники звертають увагу на різноманітні види покарань, що застосовувалися фактично в усіх сферах сільського життя (І. Азарх, Г. Цибуленко) [1; 48].

Місцеве населення обкладалося податками. В. Орлянський розподілив їх на три групи, перша з яких представлена грошовими зборами у вигляді сільгоспподатку, самооподаткування, різних зборів, які проходили у звітах під цивільними платежами, а також платою за реєстрацію собак і одержання патентів. Другу групу податків становили різні натуральні збори. До третьої групи можна віднести м'ясозаготівельні кампанії [33]. Л. Нестеренко відзначила, що у той час існували податкові пільги для окремих категорій населення [32].

Усі вищенаведені факти наводять на думку, що без співпраці із окупантами вижити людині було вкрай важко. М. Боровик будує своє дослідження на усних переказах місцевих жителів, які співпрацювали з окупантами. Опитані ним респонденти за жодних обставин не готові розглядати свою роботу на зайнятій території як якийсь різновид колаборанства [5].

Т. Заболотня відтворює картину роботи Київської міської управи в соціальній сфері. Загальні засади нацистської політики стосовно місцевого населення, низький рівень фінансування, величезна кількість осіб, які потребували опіки й допомоги, бо ледве виживали в жорстоких умовах окупаційного повсякдення, завадили вказаним структурним одиницям міської адміністрації належним чином налагодити допомогу та підтримку соціально незахищених киян [18].

В. Гінда та І. Дерейко доводять, що корупція пронизувала усі сфери життя в окупованій Україні (це стосувалося не лише окупаційного апарату чи певної території) – вона випливала із намагання представників однієї й іншої груп вийти за межі встановлених для них воєнними обставинами меж [11].

Т. Заболотня звертає увагу на дуже важливий аспект життя місцевого населення – медицину. Автор констатує, що головними завданнями лікувальних установ періоду нацистської окупації були протидія поширенню інфекційних захворювань і підтримання працездатності населення [20]. Т. Нагайко вказує, що багато селян, що проживали у великій бідності, не могли собі дозволити відвідування лікарень навіть у крайніх випадках [29].

О. Яшан наводить приклади того, що місцеве населення зберігало традиційні форми проведення дозвілля: збираючись вечорами в чиїсь хаті, молоді люди, якщо такі були на селі, спілкувалися, жартували, розповідали анекдоти, співали [49; 57].

Окремим об'єктом вивчення дослідників є певні категорії населення, як-от: жінки, неповнолітні та інтелігенція. О. Стяжкіна констатує, що обличчя окупації не було суцільно жіночим. Досвід жінок на окупованих землях був різним, нелінійним, він зумовлювався як соціально-демографічними показниками, так і особливостями окупаційного режиму, місцем проживання, наявністю чи відсутністю «своїх» чоловіків, власним вибором та усвідомленою ідентичністю жінок [45; 46].

М. Шевченко, В. Гедз здійснили дослідження «жіночих» наративних джерел. Науковці дійшли висновку, що вони вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні навіть найбільш драматичних подій, увагою до деталей та глибокими авторськими рефлексіями щодо пережитого, способу його представлення і значення досвіду для нащадків [51].

На сьогодні існує два напрями висвітлення життя дітей під час окупації. Перший напрям репрезентує Д. Слободинський, який стверджує, що становище дітей у період гітлерівської окупації України було нестерпним. Вони були найменш захищеною ланкою суспільства, чим завжди намагалися скористатися нацистські загарбники [41].

Г. Голиш та Л. Голиш стверджують, що діти й підлітки відігравали активну роль у боротьбі з нацистами. Відсутність досвіду боротьби та дитяча безпосередність ставали причинами їхньої масової загибелі під час виконання завдань. Але автори наголошують, що причиною трагедій було, насамперед, прагнення керівництва осередків руху опору домогтися позитивного результату будь-якою ціною [13; 14].

Стан інтелігенції у роки окупації досліджували Л. Бідоча [4], В. Гінда [12], О. Салата [40], Т. Заболотна [21]. Дослідники вказують на

причини співпраці цієї верстви населення з окупантами, які фактично не відрізнялись від мотивів інших груп соціуму. «Новий порядок» видозмінив організацію повсякденного життя інтелігенції, нав'язуючи їй моделі поведінки, спрямовані на суто фізіологічне виживання.

Отже, нацистська окупація негативно позначилась на різних сферах життя тогочасного соціуму, призвела до суттєвих змін у повсякденному житті місцевого населення Центральної України. У той час для більшості на перший план виходять екзистенційні потреби, зокрема, намагання зберегти власне життя та захистити своїх близьких. Різноманітні аспекти життя населення в роки нацистської окупації, розкриті сучасними дослідниками, становлять далеко не повну картину існування українців у зазначений період. Водночас існує чималий спектр проблем, які потребують детального вивчення для формування цілісного уявлення про життя людей на окупованій ворогом території, зокрема особливості їхнього побуту, шляхи розв'язання проблем, що поставали в тогочасних умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Азарх І. Повсякденна діяльність сільських старост і поліцаїв чернігівської області 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2015. Вип. 17. С. 86–103.
2. Азарх І. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області). *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2013. Вип. 16. С. 47–56.
3. Баришполець М. Смольніцька М. Друга світова війна як подія і пам'ять в житті окремого населеного пункту: на прикладі історії села Головурів *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2017. Вип. 19. С. 209–226.
4. Бідоча Л.М. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2008. Вип.11. С. 72–82.
5. Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання»). *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2013. Вип. 16. С. 156–167.
6. Бривко М. Нацистський окупаційний режим у місті Сніжне. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2015. Вип. 17. С. 104 – 118.
7. Вєтров І. Стан промисловості УРСР на початку нацистської окупації. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 82–87.
8. Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 486 с.
9. Гальченко С.І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 Черкаси, 2007.
10. Герасимова М. С. Вплив радянської торгівлі на повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 42–47.
11. Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті Україна: маловивчена сторінка окупаційної дійсності. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2011. Вип. 14. С. 175–186.
12. Гінда В.В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2008. Вип. XIV. С. 244–250.
13. Голиш Г. М. Трагедія неповнолітніх жителів Черкаського краю в умовах нацистського окупаційного режиму 1941–1944 рр. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів*. Черкаси : Вертикаль, 2013. С. 84–90.
14. Голиш Г. М., Голиш Л. Г. Діти і підлітки черкаського краю – учасники антинаціського руху опору в роки Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів*. Черкаси : Вертикаль, 2013. С. 90–102.
15. Дєдков М. В., Спудка І. М. Стан та динаміка соціальної сфери на території Запорізької області у 1943–1945 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 164–168.
16. Етвуд Л. Жінка під час Великої Вітчизняної Війни. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»*. Київ, 2015. С. 85–100.
17. Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва). *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2011. Вип. 14. С. 23–36.

18. Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2015. Вип. 17. С. 119–151.
19. Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень-грудень 1941 р.) *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 107–116.
20. Заболотна Т. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної преси). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2016. Вип. 18. С. 56–98.
21. Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2012. Вип. 15. С. 135–151.
22. Іванов С. Морально-психологічні настрої населення Волині в роки німецької окупації (1941–1944). *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць.* К., 2014. С. 352–363.
23. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2006. 20 с.
24. Кононенко В. В. Повсякденне життя євреїв Поділля у І половині ХХ століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій. *Інтелігенція і влада.* Серія : Історія. 2015. Вип. 32. С. 210–223.
25. Курилишин К. М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси : монографія. Л., 2010. 328 с.
26. Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2009. Вип. 12. С. 73–86.
27. Левченко Ю. Особливості використання «людського ресурсу» в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* 2013 (2). С. 58–67.
28. Лисенко О., Заболотна Т., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* Вип. 4 (18). К., 2017. С. 61–92.
29. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей). *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 148–165.
30. Нагайко Т. Переяслав у добу війни: 1941–1945 рр. *Переяславський літопис*. 2018. Вип.13. С. 243–251.
31. Нестеренко В.А. Фактори деурбанізації в областях військової зони України (1941–1943 рр.). *Сумський історико-архівний журнал.* 2014. Вип. XXIII. С. 74–80.
32. Нестеренко Л. Село Іванківці Срібнянського району Чернігівської області в роки нацистської окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада – 1 грудня 2015 року.* К.: Дух і Літера, 2016. С. 231–252.
33. Орлянський В. С. Соціально-економічне життя Веселівської сільської управи у період німецької окупації (1941–1943 рр.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*. Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 21–30.
34. Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 166–175.
35. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в 1943–1945 рр.: проблеми та результати відбудови. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 92–109.
36. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / К. : Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 1999. 205 с.
37. Ревегук В. Полтавщина під німецькою окупацією (1941–1943): нариси історії. Полтава : Дивосвіт, 2015. 388 с.
38. Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення Лівобережної України в 1941–1943 рр. та його ставлення до радянських військових мобілізацій. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* 2013. Вип. 1. С. 127–150.
39. Савицька О. Повсякденне життя населення Чернігова в умовах війни: між окупаційним режимом і радянською владою (1943–1945 рр.). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького,* 30 листопада – 1 грудня 2015 року. К.: Дух і Літера, 2016. С. 384–404.
40. Салата О.О. Становище української інтелігенції в умовах німецько–фашистської окупації 1941–1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені*

Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2008. С. 250–253.
41. Слободинський Д. Життя дітей у період гітлерівської окупації України. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* 2016. Вип. 14. С. 37–55.
42. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.
43. Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері на території Запорізької області. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 98–100.
44. Стецкевич В. Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* 2010. Вип. 13. С. 125–136.
45. Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал.* 2015. Вип. 2 (№ 521). С. 42–66.
46. Стяжкіна О. Жінки України в повсякденні окупації: фактори відмінності сценаріїв й досвідів. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»*. Київ, 2015. С. 69–82.
47. Сухих А. Населення Звягеля у дзеркалі урядових оголошень та розпоряджень (1942–1943 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки».* Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. Вип. 24. С. 84–90.
48. Цибуленко Г. В. Окупаційний режим за матеріалами фонду р–1520 – сільські управи Державного архіву Херсонської області. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини.* Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 15–20.
49. Шаповаленко Є. Ю. Торговельні та обмінні відносини в окупаційній повсякденності селян Чернігівщини у 1941–1943 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* К. : Гілея, 2017. Вип. 126 (11). С. 53–57.
50. Шахрайчук І. А. Пасивний спротив населення Дніпропетровщини нацистському окупаційному режиму в роки Другої світової війни. *Гуманітарний журнал.* 2015. Вип. 1–2. С. 3–11.
51. Шевченко М. Ю., Гедз В. А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»). *Архіви України.* 2014. № 4–5. С. 256–273.
52. Шевчук В. В. Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів*. Черкаси : Вертикаль, 2013. С. 111–124.
53. Яковенко В. Ю. Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 179–189.
54. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 20–53.
55. Яшан О. Життя в окупації: між терором та людяністю. *Вісник Черкаського університету*. 2016. № 2. С. 128–133.
56. Яшан О. О. Окупаційна повсякденність: соціально-культурний аспект. *Гуманітарний вісник : всеукр. зб. наук. праць.* Черкаси : ЧДТУ, 2015. Вип. 6. С. 149–158.
57. Яшан О. Повсякденне життя селян під час нацистської окупації 1941–1944 рр. (на матеріалах Центрального регіону України). *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць*. К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2014. С. 408–417.

REFERENCE

1. Azarkh I. Povsiakdenna diialnist silskykh starost i politsaiv chernihivskoi oblasti 1941–1943 rr. [Everyday activity of rural heads and policaiv of the Tchernihiv area of 1941–1943 rr.] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. Vol. 17, pp. 86–103.
2. Azarkh I. Povsiakdenne zhyttia silskoho naselennia Chernihivshchyny 1941–1943 rr. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti). [Everyday life of rural population of Chernihiv 1941–1943 (after materials of the Record office of the Chernihiv area).] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. Vol. 16, pp. 47–56.
3. Baryshpolets M. Smolnitska M. Druha svitova viina yak podiia i pamiat v zhytti okremoho naselenoho punktu: na prykladi istorii sela Holovuriv. [The second world war as event and memory is in life

of the inhabited item: on the example of history of village of Golovuriv]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. Vol. 19, pp. 209–226.

4. Bidocha L.M. Ukrainska intelihentsiia v period nimetskoi okupatsii: sotsialnyi portret ta istorychna dolia.[Ukrainian intelligentsia during the German occupation: a social portrait and historical destiny.] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K., 2008. Vol. 11, pp. 72–82.
5. Borovyk M. Kolaboratsiia i kolaboranty v povsiakdennomu spryiniatti meshkantsiv Ukrainy (na materialakh usnoistorychnoho proektu «Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny: povsiakdennyi dosvid vyzhyvannia»). [Collaboration and Collaborators in the daily perception of the inhabitants of Ukraine (on the materials of the oral history project «Ukraine during the Second World War: the daily experience of survival»)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2013. Vol. l6, pp. 156–167.
6. Bryvko M. Natsystskyi okupatsiinyi rezhym u misti Snizhne. [Nazi occupation regime in the city of Snizhne]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2015. Vol. 17, pp. 104–118.
7. Vietrov I. Stan promyslovosti URSR na pochatku natsystskoi okupatsii. [The state of the Ukrainian SSR at the beginning of the Nazi occupation.] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2008. Vol. 11, pp. 82–87.
8. Vronska T.V. Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.). [Hostages of the totalitarian regime: repressions against the families of «enemies of the people» in Ukraine (1917–1953).] K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. 486 p.
9. Halchenko pp.I. Miske naselennia Tsentralnykh oblastei Ukrainy v umovakh normovanoho postachannia (1943–1947 rr.) [Urban population of the Central regions of Ukraine in the conditions of standardized supply (1943–1947 gg.)] : dys.… kand. ist. nauk: 07.00.01. Cherkasy, 2007.
10. Herasymova M.Vplyv radianskoi torhivli na povsiakdenne zhyttia naselennia Donbasu v 1945–1953 rr. [The influence of Soviet trade on the daily life of the population of Donbas in 1945–1953.] *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. – *Science. Religion. Society.* 2011. № 2, pp. 42–47.
11. Hinda V., Dereiko I. Koruptsiia v Raikhskomisariati Ukraina: malovyvchena storinka okupatsiinoi diisnosti. [Corruption in the Reichskommissariat Ukraine: A poorly-studied page of occupational reality]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* Kyiv? 2011. Vol. 14, pp. 175–186.
12. Hinda V.V. Ukrainska intelihentsiia v period nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.). [Ukrainian intelligentsia during the German occupation*]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. – Scientific notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky.* Seriia: Istoriia. Vol. XIV. 2008, pp. 244–250.
13. Holysh H. M. Trahediia nepovnolitnikh zhyteliv Cherkaskoho kraiu v umovakh natsystskoho okupatsiinoho rezhymu 1941–1944 rr. [Tragedy of minors living in Cherkasy region under the conditions of the Nazi occupation regime of 1941–1944.]. *Ne pidliahaie zabuttiu: natsystskyi okupatsiinyi rezhym na Cherkashchyni (1941–1944): zbirnyk naukovykh statei, dokumentiv, materialiv ta spohadiv – Not forgotten: the Nazi occupation regime in Cherkassy region (1941–1944): a collection of scientific arti*. Cherkasy : Vertykal, 2013, pp. 84–90.
14. Holysh H. M., Holysh L. H. Dity i pidlitky cherkaskoho kraiu – uchasnyky antynatsyskoho rukhu oporu v roky Velykoi vitchyznianoi viiny 1941–1945 rr. [Children and adolescents of the Cherkassy region are participants of the anti-Nazi resistance movement during the Great Patriotic War of 1941–1945.] / *Ne pidliahaie zabuttiu: natsystskyi okupatsiinyi rezhym na Cherkashchyni (1941–1944): zbirnyk naukovykh statei, dokumentiv, materialiv ta spohadiv – Not forgotten: the Nazi occupation regime in Cherkassy region (1941–1944): a collection of scientific arti*. Cherkasy : Vertykal, 2013, pp. 90–102.
15. Diedkov M. V., Spudka I. M. Stan ta dynamika sotsialnoi sfery na terytorii Zaporizkoi oblasti u 1943–1945 rr. [The state and dynamics of the social sphere on the territory of the Zaporizhzhya region in 1943–1945]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University.* 2014. Vol. 38, pp. 164–168.
16. Etvud L. Zhinka pid chas Velykoi Vitchyznianoi Viiny. [Woman during the Great Patriotic War]. *Henderni doslidzhennia, proekt «Donbaski studii». – Gender studies, Donbass Studios project,* Kyiv, 2015, pp. 85–100.

17. Zabolotna T. Dzherela vyvchennia povsiakdennoho zhyttia miskoi intelihentsii v roky natsystskoi okupatsii (na prykladi Kyieva). [Sources for studying the everyday life of urban intelligentsia during the Nazi occupation (for example, Kyiv).] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. Vol. 14, pp. 23–36.
18. Zabolotna T. Diialnist Kyivskoi miskoi upravy v sotsialnii sferi v pochatkovyi period okupatsii (za materialamy presy). [Activities of the Kyiv City Council in the social sphere during the initial period of occupation (based on the press materials)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2015. Vol. 17, pp. 119–151.
19. Zabolotna T. Povsiakdenne zhyttia kyian v umovakh natsystskoi okupatsii (veresen–hruden 1941 r.). [Everyday life of Kiev in conditions of Nazi occupation (September-December 1941)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2008. Vol. 11, pp. 107–116.
20. Zabolotna T. Sanitarno-epidemiolohichna sytuatsiia ta medychne obsluhovuvannia tsyvilnoho naselennia ukrainy v roky natsystskoi okupatsii (za materialamy okupatsiinoi presy).[Sanitary and epidemiological situation and medical care of the civilian population of Ukraine during the Nazi occupation (based on the materials of the occupation press)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. Vol. 18, pp. 56–98.
21. Zabolotna T. Umovy pratsi miskoi intelihentsii ukrainyv roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [The working conditions of the urban intelligentsia of Ukraine during the years of the Nazi occupation (1941–1944)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. Vol. 15, pp. 135–151;
22. Ivanov S. Moralno-psykholohichni nastroi naselennia Volyni v roky nimetskoi okupatsii (1941–1944). [Moral-psychological mood of the population of Volyn during the German occupation (1941–1944).] *Borotba za Ukrainu v 1943–1944 rr.: vlada, zbroini syly, suspilstvo. Zb. nauk. prats – The struggle for Ukraine in 1943–1944: power, armed forces, society. Collection of scientific works*. K., 2014, pp. 352–363.
23. Isaikina O. D. Pobut i dozvillia miskoho naselennia Ukrainy v povoiennyi period (1945–1955 rr.) [Life and leisure of the urban population of Ukraine in the postwar period (1945–1955).]: avtoref. dys... kand. ist. nauk : 07.00.01. K., 2006. 20 p.
24. Kononenko V. V. Povsiakdenne zhyttia yevreiv Podillia u I polovyni XX stolittia: zmina statusu na tli suspilno-politychnykh podii [Casual life of Jews in Podolia in the first half of the 20th century: change of status in the context of social and political events]. *Intelihentsiia i vlada – Intellectuals and power.* Seriia : Istoriia. 2015. Vol. 32, pp. 210–223.
25. Kurylyshyn K. M. Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoi okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainskoi lehalnoi presy [Ukrainian life in the conditions of the German occupation (1939–1944): on the materials of the Ukrainian legal press]: monohrafiia. L., 2010. 328 p.
26. Lapan T. Osoblyvosti spohadiv zhyteliv zakhidnoi ukrainy pro rabsku ta prymusovu pratsiuv natsystskii nimechchyni.[Features of the memoirs of western Ukrainians about slavery and forced labor in Nazi Germany]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2009. Vol. 12, pp. 73–86.
27. Levchenko Yu. Osoblyvosti vykorystannia «liudskoho resursu» v administratyvno-terytorialnykh odynytsiakh Ukrainy v roky okupatsii [Features of the use of «human resources» in the administrative-territorial units of Ukraine during the years of occupation]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal – Military Historical Meridian. Electronic Scientific Specialty Magazine.* 2013 (2), pp. 58–67.
28. Lysenko O., Zabolotna T., Maievskyi O. Teror holodom: natsystska okupatsiina polityka v Ukraini (1941–1944 rr.) [Terror Famine: Nazi Occupation Policy in Ukraine (1941–1944)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal – Military Historical Meridian. Electronic Scientific Specialty Magazine*. Vol. 4 (18). K., 2017, pp. 61–92.
29. Nahaiko T. Zhyttia selian na okupovanii terytorii ukrainy v roky druhoi svitovoi viiny (za materialamy tsentralnykh oblastei). [The life of peasants in the occupied territory of Ukraine during the Second World War (based on materials from the central regions]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk.*

Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. Vol. 11, pp. 148–165.
30. Nahaiko T. Pereiaslav u dobu viiny: 1941–1945 rr. [Pereyaslav during the war: 1941–1945]. *Pereiaslavskyi litopys – Pereiaslav Chronicle.* 2018. Vol. 13, pp. 243–251.
31. Nesterenko V.A. Faktory deurbanizatsii v oblastiakh viiskovoi zony Ukrainy (1941–1943 rr.). [Factors deurbanization in the areas of the military zone of Ukraine (1941–1943 biennium)]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy Historical and Archival Magazine.* 2014. Vol. XXIII. pp. 74–80.
32. Nesterenko L. Selo Ivankivtsi Sribnianskoho raionu Chernihivskoi oblasti v roky natsystskoi okupatsii (veresen 1941 – veresen 1943 rr.) [Ivankiv Village in the Sribnyansky District of Chernihiv Oblast during the Nazi Occupation (September 1941 – September 1943)]. *Druha svitova viina ta doli myrnoho naselennia u skhidnii yevropi. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii pamiati Mytropolyta Andreia Sheptytskoho, 30 lystopada – 1 hrudnia 2015 roku – World War II and the fate of the civilian population in eastern.* K.: Dukh i Litera, 2016, pp. 231–252.
33. Orlianskyi V. S. Sotsialno–ekonomichne zhyttia Veselivskoi silskoi upravy u period nimetskoi okupatsii (1941–1943 rr.). [Socio-economic life of Veselivsky village council during the period of German occupation (1941–1943)]. *Kulturolohichnyi visnyk: Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddniprianshchyny – Culturological Bulletin: Scientific and Theoretical Yearbook of the Lower Dnieper.* Zaporizhzhia, 2012. Vol. 29, pp. 21–30.
34. Pastushenko T. Budni natsystskoi okupatsii ukrainy u spohadakh kolyshnikh ostarbaiteriv [The Futurist Nazi occupation of Ukraine in the memories of the former Ostarbeiter]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2008. Vol. 11, pp. 166–175.
35. Perekhrest O. H. Silske hospodarstvo Ukrainy v 1943–1945 rr.: problemy ta rezultaty vidbudovy [Agriculture of Ukraine in 1943–1945: problems and results of reconstruction]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*. 2010. № 3, pp. 92–109.
36. Potylchak O. V. Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii [Exploitation of the labor resources of Ukraine by Hitler's Germany during the occupation: essays of history]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. K. : Natpp.ped. un-t im. M.Drahomanova, 1999. 205 p.
37. Revehuk V. Poltavshchyna pid nimetskoiu okupatsiieiu (1941–1943): narysy istorii [Poltava region under the German occupation (1941–1943): essays of history]. Poltava : Dyvosvit, 2015. 388 p.
38. 38. Rybchenko L. Moralno-psykholohichnyi stan naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v 1941–1943 rr. ta yoho stavlennia do radianskykh viiskovykh mobilizatsii. [Moral-psychological state of the population of the Left-Bank Ukraine in 1941–1943 and its relation to the Soviet military mobilization] *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal – Military Historical Meridian. Electronic Scientific Specialty Magazine*. 2013. Vol. 1, pp. 127–150.
39. Savytsьka O. Povsiakdenne zhyttia naselennia Chernihova v umovakh viiny: mizh okupatsiinym rezhymom i radianskoiu vladoiu (1943–1945 rr.). [Daily life of the Chernigov population in a war: between the occupation regime and the Soviet authorities (1943–1945).]. *Druha svitova viina ta doli myrnoho naselennia u skhidnii yevropi. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii pamiati Mytropolyta Andreia Sheptytskoho, 30 lystopada – 1 hrudnia 2015 roku – World War II and the fate of the civilian population in eastern.* K.: Dukh i Litera, 2016, pp. 384–404.
40. Salata O.O. Stanovyshche ukrainskoi intelihentsii v umovakh nimetsko–fashystskoi okupatsii 1941–1944 rr. [The Situation of the Ukrainian Intelligentsia in the Conditions of the Nazi Occupation of 1941–1944]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. – Scientific notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky.* Seriia: Istoriia: Zbirnyk naukovykh prats. Vinnytsia, 2008. Vol.XIV, pp. 250–253.
41. Slobodynskyi d. Zhyttia ditei u period hitlerivskoi okupatsii ukrainy [The life of children during the Nazi occupation of Ukraine]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal – Military Historical Meridian. Electronic Scientific Specialty Magazine.* 2016. Vol. 14, pp. 37–55.
42. Kovpak L. V. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v druhii polovyni KhKh st. (1945–2000 rr.). [Social and living conditions of life of the population of Ukraine in the second half of the twentieth century. (1945–2000)]. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 250 p.
43. Spudka I. Nimetska okupatsiina polityka u sotsiokulturnii sferi na terytorii Zaporizkoi oblasti [German occupation policy in the socio-cultural sphere on the territory of the Zaporozhye region]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin*. 2013. № 75, pp. 98–100.
44. Stetskevych V. Liudnist Naddniprianshchyny v dobu okupatsii: deiaki aspekty buttia i vyzhyvannia [Humanity of the Dnieper in the period of occupation: some aspects of being and survival].

Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei. – Pages of Military History of Ukraine: a collection of scientific articles. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2010. Vol.13, pp. 125–136.
45. Stiazhkina O.V. Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsenariiv, intentsii y resursy vyzhyvannia. [Women of Ukraine in daily occupation: differences in scenarios, intentions and survival resources]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Magazine.* 2015. Vol. 2 (№ 521), pp. 42–66.
46. Stiazhkina O. Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: faktory vidminnosti stsenariiv y dosvidiv [Women of Ukraine in daily occupation: factors of differences in scenarios and experiences]. *Henderni doslidzhennia, proekt «Donbaski studii». – Gender studies, Donbass Studios project.* Kyiv, 2015, pp. 69–82.
47. Sukhykh A. Naselennia zviahelia u dzerkali uriadovykh oholoshen ta rozporiadzhen (1942–1943 rr.) [Shelter population in the mirror of government ads and orders (1942–1943)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy».* Seriia «Istorychni nauky». Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2015. Vol. 24, pp. 84–90.
48. Tsybulenko h. V. Okupatsiinyi rezhym za materialamy fondu r–1520 – silski upravy derzhavnoho arkhivu khersonskoi oblasti [The occupation regime on the materials of the fund p–1520 – rural councils of the State Archives of Kherson region]. *Kulturolohichnyi visnyk: Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddniprianshchyny – Culturological Bulletin: Scientific and Theoretical Yearbook of the Lower Dnieper*. Zaporizhzhia, 2012. Vol. 29, pp. 15–20.
49. Shapovalenko Ye. Yu. Torhovelni ta obminni vidnosyny v okupatsiinii povsiakdennosti selian Chernihivshchyny u 1941–1943 rr. [Trade and exchange relations in the occupation everyday life of the peasants of Chernihiv region in 1941–1943.]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin. Zbirnyk naukovykh prats*. K. : Hileia, 2017. Vol. 126 (11), pp. 53–57.
50. Shakhraichuk I. A. Pasyvnyi sprotyv naselennia Dnipropetrovshchyny natsystskomu okupatsiinomu rezhymu v roky druhoi svitovoi viiny [Passive resistance of the population of Dnipropetrovsk to the Nazi occupation regime during the Second World War]. *Humanitarnyi zhurnal – Humanitarian Journal.* 2015. Vol. 1–2, pp. 3–11.
51. Shevchenko M. Yu., Hedz V. A. Zhinotstvo v okupovanomu Kyievi (za materialamy fondiv Memorialnoho kompleksu «Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941–1945 rokiv») [Women in Occupied Kiev (based on materials from the Memorial Complex «National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945»)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*. 2014. № 4–5, pp. 256–273.
52. Shevchuk V. V. Osoblyvosti hospodarstva Cherkashchyny v chasy nimetsko-fashystskoi okupatsii [Features of the economy of Cherkasy region in times of German fascist occupation]. *Ne pidliahaie zabuttiu: natsystskyi okupatsiinyi rezhym na Cherkashchyni (1941–1944): zbirnyk naukovykh statei, dokumentiv, materialiv ta spohadiv – Not forgotten: the Nazi occupation regime in Cherkassy region (1941–1944): a collection of scientific arti*. Cherkasy : Vertykal, 2013, pp. 111–124.
53. akovenko V. Yu. Zhyttia ta pobut zhytomyrian pid chas natsystskoi okupatsii (lypen 1941 – hruden 1943 rr.) [Life and Life of Zhytomyrs during the Nazi Occupation (July 1941 – December 1943)]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – Pages of history: a collection of scientific works.* 2012. Vol. 33, pp. 179–189.
54. Iankovska O. Sotsialno-pobutova sfera zhyttia hromadian URSR yak vidbytok priorytetiv derzhavy vid pochatku povoiennoi vidbudovy do kintsia «vidlyhy» [The social and everyday life of the citizens of the Ukrainian SSR as a reflection of the priorities of the state from the beginning of post-war reconstruction to the end of the «thaw»]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine XX century: culture, ideology, politics.* 2014. Vol. 19, pp. 20–53.
55. Iashan O. Zhyttia v okupatsii: mizh terorom ta liudianistiu [Life in occupation: between terror and humanity]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu – Bulletin of Cherkasy University*. 2016. № 2, pp. 128–133.
56. Iashan O. O. Okupatsiina povsiakdennist: sotsialno-kulturnyi aspekt [Occupation routine: socio-cultural aspect]. *Humanitarnyi visnyk : vseukr. zb. nauk. prats – Humanitarian Herald: All-Ukrainian collection of scientific works.* Cherkasy : ChDTU, 2015. Vol. 6, pp. 149–158.
57. Iashan O. Povsiakdenne zhyttia selian pid chas natsystskoi okupatsii 1941–1944 rr. (na materialakh Tsentralnoho rehionu Ukrainy). [Daily life of peasants during the Nazi occupation of 1941–1944 (on materials of the Central region of Ukraine)] *Borotba za Ukrainu v 1943–1944 rr.: vlada, zbroini syly, suspilstvo. Zb. nauk. prats. – The struggle for Ukraine in 1943–1944: power, armed forces, society. collection of scientific works.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Memorialnyi kompleks

«Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941–1945 rokiv», Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho, 2014, pp. 408–417.

© Alina Ivanenko
(Chernihiv)
https://orcid.org/0000–0001–9303–7395

A HUMAN UNDER NAZI OCCUPATION OF UKRAINE: MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Hitler occupation of Ukraine became the most difficult challenge for the Ukrainian people as the «new order» leaders' aim was to eliminate the population of captured territories, to prepare a living space for the «Aryan people» whom Hitler and his ascendants considered the Germans to be. The policy of the Nazi regime on the occupied territories, which were regarded as an object of exploitation, oppression and robbery, led to significant changes in the practice of everyday life of the civilian population.

History becomes more anthropological and it encourages the study of everyday life in order to understand holistic picture of historical events. This picture had its own peculiarities in different regions of Ukraine. In the Soviet period the issues of everyday life in occupied areas were considered fragmentarily, with the main focus on the other images – the nationwide struggle against the invaders, the moral and political unity of the Ukrainian people, the leading role of the party in fighting back the occupiers, etc. In fact, modern national scientists had to study the problem of anthropological measurements of occupation from scratch. However, in recent decades in Ukraine there has appeared a lot of historical research, the subject of which is the anthropological defining of occupation. These studies are being considered in the given article.

A particular subject of research and this publication as well is certain categories of population: women, minors and intelligentsia. The existence of these categories of people in occupation has certain features that researchers disclose from different, often opposite, points of view.

At the present stage various aspects of the Ukrainian peasantry life during the years of Nazi occupation are investigated by O. Potylchak, O. Perekhrest, V. Revehuk, T. Nagayko and others. The works of T. Vronska, K. Kurylyshyn, L. Kovpak, O. Isaikin, M. Herasimov, V. Kononenko, A. Yankovska and others were dedicated to the everyday life issues in the years of the Second World War and in the first post-war decade.

The material, household and social spheres in the post-occupation period in different regions of Ukraine were studied by S. Galchenko, M. Dedkov, I. Spudka. However, in most of these works, the strategies of town people's survival in the liberated territories in 1943–1945 are briefly outlined. Some researchers (T. Zabolotna, T. Nahayko, O. Savitska, V. Yakovenko) emphasize the everyday life of individual cities.

I. Vetrov researched the economic robbery of the national economy and the population of Ukraine by invaders. Some aspects of the social policy of occupiers are highlighted in the study of O. Potylchak.

M. Shevchenko, V. Hedz conducted a study of «female» narrative sources. Nowadays there are two directions of coverage of children lives during the occupation. The first direction is represented by D. Slobodynsky, who assumes that the state of children during the Nazi occupation of Ukraine was unbearable. H. Holysh and L. Holysh consider that children and teens played a very active role in the struggle against the Nazis. The state of the intelligentsia during the occupation was studied by L. Bidocha, V. Hinda, O. Salata, T. Zabolotna. The researchers point to the reasons of cooperation of this segment of the population with the occupants, which in fact did not differ from the motives of other groups of society.

The author comes to the conclusion that the Nazi occupation had a negative impact on the various spheres of life of the society at that time, which led to significant changes in the everyday life of the local population of Central Ukraine. At that period the majority of people tried to fulfill their existential needs, for example to preserve their own lives and protect their loved ones in particular.

The author comes to the conclusion that the aspects of people's life during the Nazi occupation, disclosed by the authors in modern historiography, constitute a far-incomplete picture of Ukrainians' life during this period. There are issues that require a detailed study and analysis of researchers in order to imagine life and daily realities on the occupied territory and what problems they had to deal with in order to survive in those conditions. There is a considerable spectrum of problems associated with the occupational routine, which requires a detailed study and analysis of researchers and it allows to make a coherent picture of living conditions on the occupied territories of Ukraine.

Keywords: occupation regime, everyday life, article, researcher.

До редакції надійшла 12.10.2018.

УДК 656.85.91(477–41)
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.15

© Тетяна Грудевич
(Переяслав –Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0002–2941–3795

МУЗЕЙНА ТЕМАТИКА У ЛИСТУВАННІ М. І. СІКОРСЬКОГО В 70-Х РОКАХ XX – НА ПОЧ. XXI СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»)

Метою статті є висвітлення музейної тематики у листуванні М. Сікорського у 70-х р. XX ст. – на поч. XXI ст. (за матеріалами фондової колекції НІЕЗ «Переяслав») та вагомої ролі музейного подвижника у створенні і розвитку нових музеїв. Використана низка наукових методів, зокрема, історико-порівняльний, ретроспективний, проблемно-хронологічний тощо. Відображено вагому роль М. Сікорського у створенні та розвитку нових музеїв та його листуванні з іноземними музеями, вченими та інтелектуалами. Акцентовано увагу на створенні музеїв «Класика єврейської літератури Шолом-Алейхема», «Музей мирного освоєння космосу», «Музей науки і техніки», та листах, які писав та отримував Михайло Іванович. Виявлено, що листи з особистого архіву М. Сікорського, незважаючи на свою невелику кількість, дають нам змогу оцінити визначну роль фундатора цілісного музейного комплексу Переяслава, який відіграє велику роль у збереженні етнічності, як суто української, так й інших етнічних спільнот (зокрема євреїв), які мешкали і мешкають на території сучасної Української держави.

Ключові слова: М.І. Сікорський, Шолом-Алейхем, «Музей мирного освоєння космосу», «Музей науки і техніки», листи.

Музейна тематика займає вагоме місце в епістолярній спадщині Михайла Івановича Сікорського (1923–2011) – видатного діяча у галузі музейної справи і культури України. Професійна діяльність та життєвий шлях цієї особистості ґрунтовно досліджуються, але в коло наукових інтересів дослідників ще не потрапило багато матеріалів М. Сікорського (листи, телеграми, листівки) з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав»).

Актуальність дослідження полягає в тому, що цей матеріал дає можливість уточнити інформацію про життєвий шлях М. Сікорського, його громадську, професійну, наукову діяльність, проаналізувати внесок у розвиток музейної справи на Переяславщині. В зібранні НІЕЗ «Переяслав» представлено близько 100 одиниць листівок, листів, телеграм, адресованих М. Сікорському та написаних ним. Зараз вони перебувають у фондовій групі «ТЗ» (тимчасового збереження) і активно опрацьовуються музейними співробітниками. Частина цінних документів досі перебуває у приватних архівах і поки не стали частиною фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Та, незважаючи на цю ситуацію, навіть, наявне листування М. Сікорського дає нам можливість окреслити його вагому роль у розвитку музейної справи на Переяславщині.

Метою дослідження є висвітлення музейної тематики у листуванні М. Сікорського у 70-х р. XX ст. – на поч. XXI ст. Для досягнення поставленої мети доцільним є вирішення таких завдань: проаналізувати життєвий шлях і досягнення М.І. Сікорського у збиранні та збереженні матеріальної та духовної культури українського народу; охарактеризувати роль М. Сікорського у створенні музею Шолом-Алейхема на матеріалах з його особистого архіву; показати зусилля Михайла Івановича направлені на заснування «Музею мирного освоєння космосу»; окреслити ситуацію зі створення «Музею науки і техніки»; осмислити його листування з іноземними музеями, вченими й інтелектуалами; розкрити дії М. Сікорського спрямовані на підтримку колег й однодумців.

М. Сікорський за свою багаторічну працю зробив вагомий внесок у дослідження історії та культури древнього Переяслава і перетворив це місто на видатний осередок культури та духовності. Ним було створено унікальний музейний комплекс – Державний історико-культурний заповідник «Переяслав». Перлиною якого є Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини [6]. На території скансену знаходяться 13 тематичних музеїв, серед яких вартий нашої уваги – Музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема. Перші спроби створення музею Шолом-Алейхема здійснені у 1976 р. [6]. Але втілити задумане вдалося лише у 1978 р., коли з нагоди відзначення 120-ої річниці талановитого письменни-

ка, уродженця Переяслава – Шолом-Алейхема була відкрита експозиція музею. Підтвердженням цього є і поштова кореспонденція М. Сікорського з його особистого архіву. Серед усієї кореспонденції є листи написані М. Сікорському іноземцями та надіслані з іноземних дипломатичних установ. В архіві Михайла Івановича значне місце займають листи, які висвітлюють питання створення музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема і заповнюють маловідомі сторінки його історії [3].

Привертає увагу лист, адресований видатному білоруському та французькому художнику, сюрреалісту єврейського походження Марку Шагалу (1887–1985), в якому музейні працівники міста Переяслав-Хмельницького звертаються з проханням посприяти у створенні музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема і передати для експозиції роботи художника, присвячені життю та творчості письменника [12]. На жаль, у нашому розпорядженні немає відомостей про те, яким чином відреагував М. Шагал на дане звернення. Відомо лише, що М. Сікорський звертався до відомих діячів, щоб передати лист адресату, підтвердженням цьому є короткі замітки з його особистого архіву. Цікавим є лист з архіву М. Сікорського, в якому він звертається до Вергелиса Арона Алтеровича (1918–1999) – єврейського поета-публіциста, громадського діяча, що писав на ідиші. В цьому листі Михайло Іванович разом із музейними працівниками просить також допомогти у створенні музею Шолом-Алейхема, а саме, зв'язатись з рідними письменника у Польщі (Варшаві), Франції (Парижі), щоб придбати для музею цінні експонати (особисті речі, листи, автографи, книги) [3].

В архіві М. Сікорського є лист від палкого шанувальника творчості Шолом-Алейхема київського книголюба А. Чубинського. В цьому листі Чубинський цікавиться здоров'ям М. Сікорського та дає інформацію про те, що він здійснює спроби фінансової підтримки для музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема через його внучку Б. Кауфман та посла України Ю.Н. Щербака. В листі він пропонує передати твори в музей «Мой Шолом-Алейхем», «Мой Шолом» та предмети юдаїки (кіпи, талес, талмуд), які на даний час експонуються в музеї Шолом-Алейхема [3].

Професор-психолог С. Бенціанов 1984 р. написав М. Сікорському листа зі США, в якому повідомив, що оприлюднив статтю про музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема у газеті «Біробіджан штерн» і сповістив про свій приїзд в Україну [1]. Також у архіві М. Сікорського є листи-звернення до керівництва обласної бібліотеки м. Чернівців та однієї із московських бібліотек з проханням посприяти у зборі матеріалів (друкованих видань), пов'язаних з життям та творчістю Шолом-Алейхема [3]. За первинним задумом передбачалось створити музей єврейського класика Шолом-Алейхема в синагозі м. Переяслава-Хмельницького, але місцева влада не передала на баланс вищевказане приміщення, то музей було створено в хаті мірошника з с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького р-ну на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини [6].

У інших листах М. Сікорського неодноразово згадується про спроби перенесення експозиції музею Шолом-Алейхема в синагогу. Зокрема, на це звертали увагу А. Чубинський, С. Бенціанов та інші у своїх листах. Проте, до цього часу, це питання невирішене.

Багато зусиль М. Сікорський доклав для створення «Музею мирного освоєння космосу», який також знаходиться на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Він заснований у 1979 р. і став першим в Україні музейним комплексом, де висвітлювалася загальна космонавтика. Ідея його створення належить ініціативній групі працівників заповідника на чолі з М. Сікорським, а реалізована за активного сприяння Академії наук УРСР та загальносоюзного Центру підготовки космонавтів імені Ю. Гагаріна. Так, в одному з листів-звернень із Переяславського заповідника до Академії наук УРСР зазначалося: «Шановний Борис Євгенійович! …В 1976 році з ініціативи АН СРСР (акад. О.Ю. Ішлінський), АН УРСР (акад. В.І. Трефілов, акад. Д.А. Дудко, акад. І.Н. Францевич, доктор техн. наук С.В. Малашенко) і Центру по підготовці космонавтів розпочато створення музею «Світопізнання і мирного освоєння космосу в СРСР». Близько 1 тис. експонатів, що вже зібрано в музеї, освітлюють такі розділи експозиції: 1. Мирне освоєння космосу в СРСР; 2. Відділ механіки; 3. Відділ астрономії. Такий академічний музей став би місцем експонування та збереження історичних цінностей, результатів розробок АН УРСР, що мають пізнавальне загальнонародне значення. Для повного висвітлення тематики та побудови повноцінної експозиції на високому науково-теоретичному рівні необхідно показати досягнення вчених АН УРСР в освоєнні космосу, у вирішенні проблемних питань механіки, ас-

трономії та охорони навколишнього середовища, що неможливо без Вашої допомоги. Просимо Вас, шановний Борисе Євгеновичу, сприяти прийняттю Президією АН УРСР постанови про створення академічного профілю музею «Світопізнання і мирного освоєння космосу в СРСР», надання Переяслав-Хмельницькому історичному музею наукових консультацій по дальшому створенню та удосконаленню експозиції, а також передачі матеріалів АН УРСР, які характеризують творчу діяльність вчених АН УРСР в області вищевказаної теми» [11].

Після відкриття, музей швидко набув популярності у відвідувачів. В архіві М. Сікорського є лист В.Ф. Дігтяренка, який особисто був знайомий з С.П. Корольовим та його донькою Наталією Сергіївною. У листі він цікавиться музеєм і сповіщає, що має багато матеріалів (книг про космонавтів, журналів, газет, листівок, значків, марок), які може передати до музею [5].

На жаль, не всі задуми М. Сікорського були втілені у життя. Так, Михайло Іванович намагався створити у Переяславі-Хмельницькому «Музей історії науки і техніки». Для цього він розробив концепцію і залучився підтримкою на вищому рівні радянських чиновників. Про його цілеспрямовану діяльність над цим проектом свідчать два листа. В одному з них, від 24.09.1987 р., голова науково-методичної ради з охорони пам'яток Н.М. Таранев звертається до заступника міністра культури УРСР П.С. Сергієнка з клопотанням підтримати директора Державного історико-культурного заповідника «Переяслав» М. Сікорського у формуванні фондів музею по розділу історії науки і техніки [14]. В іншому листі-відповіді від 30.10.1987 р. керівник головного управління Міністерства культури УРСР А.І. Ситиков звертається до в.о. голови науково-методичної ради х охорони пам'яток Н.М. Таранева і просить його підтримати цікаву ідею М.І. Сікорського [13]. Проте, цей надзвичайно цікавий задум М. Сікорського так і не був реалізований.

Приділяючи велику увагу збереженню матеріальної і духовної культури українського народу, М.І. Сікорський ніколи не забував про співвітчизників, які мешкають за межами Української держави, намагався налагодити з ними дієву й конструктивну співпрацю тощо [3]. Свідченням цих активних і взаємовигідних контактів є низка листів з Канади. Хочемо звернути увагу лише на деякі з них, в яких розкривається вагома роль М. Сікорського у збереженні української самобутності. Так, Дарія Даревич, головний куратор Українського музею в Канаді (м. Торонто, провінція Онтаріо) в листі від 15 липня 1991 р. дякує М.І. Сікорському за те, що він надав на виставку «Скарби України», яка проходила в державних музеях Канади, предмети з музейної колекції заповідника [4].

В листі від 8.11.1991 р. доктор Зенон Погорецький (представник кількох музеїв у Канаді) пише, що хоче співпрацювати з М. Сікорським щодо можливості обміну музейними виставками між Україною і Саскачеваном [8]. Величезне враження на іноземних громадян справляв цілісний музейний комплекс Переяслава, що не лише зберіг історичні й етнокультурні здобутки українців, а й дозволив долучити до них широку авдиторію. Так, координатор програми сприяння парламентові України, за фінансової підтримки Агенства міжнародного розвитку США, Елеонора Валентайн у листі від 17.06.1997 р. дякує Михайлу Івановичу «за відданість справі, за вміння віднайти та зберегти перлини української культурно-етнографічної спадщини» [2].

Доречно відзначити щирість і людяність М. Сікорського, який не лише успішно розвивав музейну справу, а й всіляко підтримував колег та однодумців. Так, наприклад, зберігся лист-клопотання М. Сікорського на підтримку тодішнього ректора Переяслав-Хмельницького ДПІ ім. Сковороди І.П. Стогнія від 2.06.1997 р. міністру освіти України академіку М.З. Згуровському [10]. В іншому листі, міститься звернення М. Сікорського до народного депутата Верховної Ради України К.А. Поліщука, в якому він просить розібратися із переслідуванням колеги Г.І. Глушко [7]. Хочемо відзначити, що згодом, саме Галина Іванівана замінить М. Сікорського на посаді директора НІЕЗ «Переяслав». У листі від 04.02.2002 р. М. Сікорський звертається до народного депутата України Б. Губського з проханням придбати ліки для свого музейного побратима й однодумця М. Жама [9].

Таким чином, нами проаналізована музейна тематика у листуванні М. Сікорського у 70-х рр. XX ст. – на поч. XXI ст. за матеріалами фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». У цих листах висвітлено історію створення «Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема», «Музею мирного освоєння космосу». Але, якщо проекти перших двох музеїв були успішно реалізовані, то «Музей історії науки і техніки» через низку об'єктивних і суб'єктивних причин так і не розпочав свою роботу.

Враховуючи те, що М. Сікорський належить до когорти видатних діячів української культури та музейної справи, його особистість та

значні музейні і наукові досягнення викликали посилений інтерес міжнародної спільноти. Однією з важливих рис характеру М. Сікорського, яка знайшла відображення в листуванні, було співпереживання і турбота про колег і однодумців, підтримка та допомога друзям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бенціанов С. Л. [Лист професора психолог. Наук С. Л. Бенціанова від 12.03. [1984] р. М. І. Сікорському] [Текст]. 1 арк. Заголов. сформул. на осн. аналізу даного док. Особистий архів М. І. Сікорського.
2. Валентайн Е. [Лист координатора програми сприяння парламентові України [1997] М. І. Сікорському] [Текст]. Фонд Україна-США. Загол. сформул. на основі аналізу даного док. Особистий архів М. І.Сікорського.
3. Грудевич Т.В. Проблеми збереження етнічності у листуванні М.І. Сікорського: Міжнародний вимір. Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький: ПП Домбровська Я.М., 2017. Вип. 42 (Спецвипуск). С. 91–96.
4. Даревич Д. [Лист від головного куратора виставки «Скарби України» [1991] М.І. Сікорському] [Текст]. Торонто. 1 арк. Загол. сформул. на основі даного док. Лист надісланий із Канади. Особистий архів М. І. Сікорського.
5. Дегтяренко В.Ф. [Лист ветерана Другої світової війни від 14. 06. 2001. М.І. Сікорському] [Текст]. 1 арк. Заголов. сформул. на осн. аналізу даного док. Лист надісланий з м. Канів. Особистий архів М.І. Сікорського.
6. Жам О.М., Ткаченко Н.Г. М.І. Сікорський – творець скансену на Татарській горі. *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу.* Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 73–124.
7. Сікорський М.І. [Лист М.І. Сікорського до народного депутата Верховної Ради України Поліщука К.А.] [Рукопис]. 2005. 1 арк. Загол. сформул. на осн. аналізу даного док. Лист надісланий з міста Переяслава-Хмельницького. Особистий архів М.І. Сікорського.
8. Погорецький З. [Лист представника музеїв Канади [1991] М. І. Сікорському] [Текст]. Канада 1 арк. Загол. сформул. на основі аналізу даного док. Особистий архів М. І. Сікорського.
9. Сікорський М.І. [Лист М.І. Сікорського до народного депутата України Губського Б.М.] [Рукопис]. 2004. 1 арк. Загол. сформул. на осн. аналізу даного док. Лист надісланий з міста Переяслава-Хмельницького. Особистий архів М.І. Сікорського.
10. Сікорський М.І. [Лист М.І. Сікорського до академіка Згуровського М.З.] [Рукопис]. 1997. 1 арк. Загол. сформул. на осн. аналізу даного док. Лист надісланий з міста Переяслава-Хмельницького. Особистий архів М.І. Сікорського.
11. Сікорський М.І. [Лист до Академії Наук УРСР] [Рукопис]. 1999. 1 арк. Загол. сформул. на осн. аналізу даного док. Лист надісланий з м. Переяслава-Хмельницького. Особистий архів М.І. Сікорського.
12. Сікорський М. І. [Лист М. І. Сікорського від 26.01 1976 р. М. Шагалу] [Рукопис]. 1976. 1 арк. Загол. сформул. наосн. аналізу даного док. Особистий архів М.І. Сікорського.
13. Ситинов А.І. [Лист до в.о. голови научно-методичної ради по охороні пам'ятників культури тов. Таранева Н.М. від 30.10.1987. [Текст]. 1987. 1 арк. Загол. сформул. на осн. аналізу даного док. Особистий архів М.І. Сікорського.
14. Таранєв Н.М. [Лист до міністра культури УРСР П.С. Сергієнка від 14.06. 2001] [Текст]. 1 арк. Заголов. сформул. на осн. аналізу даного док. Лист надісланий з м. Канева. Особистий архів М.І. Сікорського.

REFERENCES

1. Bentsianov S. L. *Lyst profesora psykholoh. Nauk S. L. Bentsianova vid 12.03. [1984] r. M. I. Sikorskomu* [Tekst]. 1 ark. Zaholov. sformul. na osn. analizu danoho dok. Osobystyi arkhiv Sikorskoho M. I. [Professor's letter is a psychologist. Sciences S. L. Bentsianov of 12.03. [1984] M. I. Sikorsky] [Text]. 1 arc. Heads formulated on bass analysis of this dock. Personal archive of M. Sikorsky [in Ukrainian].
2. Valentain E. *Lyst koordynatora prohramy spryiannia parlamentovi Ukrainy [1997] M. I. Sikorskomu* [Tekst]. Zahol. sformul na osnovi analizu danoho dok. Osobystyi arkhiv Sikorskoho M. I. [Letter of Coordinator of the Program for the Promotion of the Parliament of Ukraine [1997] M. I. Sikorsky] [Text]. Ukraine-US Foundation. The head formulated on the basis of the analysis of this dock. Personal archive of M. Sikorsky [in Ukrainian].
3. Hrudevych T.V. *Problemy zberezhennia etnichnosti u lystuvanni M. I. Sikorskoho: Mizhnarodnyi vymir. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*: zb. nauk. st. Pereiaslav–Khmelnytskyi: Dombrovska Ya.M.,

2017. Vyp. 42 (Spetsvypusk), 91–96. [Problems of Preservation of Ethnicity in the Correspondence of M.I. Sikorsky: International Dimension. Scientific Notes on Ukrainian History: Sb. sciences Art. Pereyaslav-Khmelnitsky (Kyiv region): Dombrovskaya Ya.M., 2017. Vip. 42 (Special Issue), 91–96. [in Ukrainian].

4. Darevych D. *Lyst vid holovnoho kuratora vystavky «Skarby Ukrainy». [1991] M.I. Sikorskomu*] [Tekst]. Darevych. Toronto. 1 ark. Zahol. Sformul. na osnovi danoho dok. Lyst nadislanyi iz Kanady. Osobystyi arkhiv Sikorskoho. [Letter from the head curator of the «Treasures of Ukraine» exhibition [1991] M.I. Sikorsky] [Text]. Toronto 1 arm. The head formulated based on this dock. The letter is sent from Canada. Sikorsky's personal archive [in Ukrainian].
5. Dehtiarenko V.F. *Lyst veterana Druhoi svitovoi viiny vid 14.06.2001. M.I Sikorskomu* [Tekst]. 1 ark. Zaholov. sformul. na osn. analizu danoho dok. Lyst nadislanyi z m. Kaniv. Osobystyi arkhiv M.I. Sikorskoho. [Letter of the veteran of the Second World War from 14.06.2001. M.I. Sikorsky] [Text]. 1 arc. Head formulated on bass analysis of this dock. The letter was sent from the city of Kaniv. Personal archive M.I. Sikorsky [in Ukrainian].
6. Zham O.M., Tkachenko N.H. M.I. Sikorskyi – tvorets skansenu na Tatarskii hori. *Mykhailo Ivanovych Sikorskyi: tvorets istorii y khranytel chasu.* Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2013. S. 73–124 [Sikorsky – the creator of a scansene on the Tatar mountain] Mikhail Ivanovich Sikorsky: the creator of history and the keeper of time. Pereyaslav-Khmelnytsky, 2013. P. 73–124 [in Ukrainian].
7. Sikorskyi M.I. *Lyst M.I.Sikorskoho do narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Polishchuka K.A.* [Rukopys]. 2005. 1 ark. Zahol. sformul. na osn. analizu dannoho dok.; Lyst nadislanyi z mista Pereiaslava-Khmelnytskoho. Osobystyi arkhiv M.I. Sikopskoho. [Letter by M.I. Sikorsky to People's Deputy of the Verkhovna Rada of Ukraine Polischuk K.A.] [Manuscript]. 2005. 1 arc. The head. formulated on bass analysis of this dock.; The letter was sent from the city of Pereyaslav-Khmelnitsky. Personal archive of MI Sikorsky [in Ukrainian].
8. Pohoretskyi Z. *Lyst predstavnyka muzeiv Kanady [1991] M. I. Sikorskomu* [Tekst]. Kanada 1. ark. Zahol. sformul na osnovi analizu danoho dok. Osobystyi arkhiv M.I. Sikorskoho. [Letter from the representative of the museums of Canada [1991] M. I. Sikorsky [Text]. Canada 1 arc. The head. formulated based on the analysis of this dock. Personal archive of M.I. Sikorsky [in Ukrainian].
9. Sikorskyi M.I. *Lyst M.I.Sikorskoho do narodnoho deputata Ukrainy Hubskoho B.M.* [Rukopys]. 2004. 1 ark. Zahol. sformul. na osn. analizu dannoho dok. Lyst nadislanyi z mista Pereiaslava-Khmelnytskoho. Osobystyi arkhiv M.I. Sikorskoho. [Letter by M.I. Sikorsky to the People's Deputy of Ukraine B. B. Gubsky] [Manuscript]. 2004 1 arc. The head. formulated on bass analysis of this dock. The letter was sent from the city of Pereyaslav-Khmelnitsky. Personal archive of M.I. Sikorsky [in Ukrainian].
10. Sikorskyi M.I. *Lyst M.I. Sikorskoho do akademika Zghurovskoho M.Z.* [Rukopys]. 1997. 1 ark. Zahol. sformul. na osn. analizu dannoho dok. Lyst nadislanyi z mista Pereiaslava-Khmelnytskoho. Osobystyi arkhiv M.I. Sikorskoho. [Letter M.I. Sikorsky to Academician Zgurovsky M.Z.] [Manuscript]. 1997. 1 arc. The head. formulated on bass analysis of this dock. The letter was sent from the city of Pereyaslav-Khmelnitsky. Personal archive of M.I. Sikorsky [in Ukrainian].
11. Sikorskyi M.I. *Lyst do Akademii Nauk URSR* [Rukopys]. 1999. 1 ark. Zahol. sformul. na osn. analizu dannoho dok. Lyst nadislanyi z mista Pereiaslava-Khmelnytskoho. Osobystyi arkhiv M.I. Sikorskoho. [Letter to the Academy of Sciences of the USSR] [Manuscript]. 1999. 1 arc. The head. formulated on bass analysis of this dock. The letter was sent from the city of Pereyaslav-Khmelnytsky. Personal archive of M.I. Sikorsky [in Ukrainian].
12. Sikorskyi M. I. *Lyst M. I. Sikorskoho vid 26.01 1976 r. M. Shahalu* [Rukopys]. 1976. 1 ark. Zahol. sformul. naosn. analizu danoho dok. Osobystyi arkhiv Sikorskoho. [Letter by MI Sikorsky of 26.01.1976 by M. Chagall]. [Manuscript]. 1976. 1 arc. The head. formulated on bass analysis of this dock. Personal archive of M.I. Sikorsky [in Ukrainian].
13. Sytynov A.I. *Lyst do v.o. holovy nauchno-metodychnoi rady po okhoroni pamiatnykiv kultury tov. Taraneva N.M. vid 30.10.1987.* [Tekst]. [Sheet to the dollar chairman of the scientific and methodical council for the protection of monuments of culture comrades. Taraneva N.M. dated 30.10.1987. [Text]. 1987. 1 arc. The head. formulated on bass analysis of this dock. Personal archive of M.I. Sikorsky [in Ukrainian].
14. Taraniev N.M. *Lyst do ministra kultury URSR P.S.Serhiienka vid 14.06 2001.* [Tekst]. 1 ark. Zaholov. sformul. na osn. analizu danoho dok. Lyst nadislanyi z m. Kaniv. Osobystyi arkhiv M.I. Sikorskoho. [Letter to the Minister of Culture of the Ukrainian SSR P. S. Sergienko of 14.06.2001]. [Text]. 1 ark. Zagolov. formulated on bass analysis of this dock. The letter was sent from the city of Kaniv. Personal archive of M.I. Sikorsky [in Ukrainian].

© Tetiana Hrudevich
(Pereyaslav-Khmelnytsky)
https://orcid.org/0000–0002–2941–3795

MUSEUM THEMATICS IN THE LETTERS OF M. SIKORSKY IN THE 70`S OF THE XX TH – AT THE BEGINNING OF XXI CENT. (ON THE BASIS OF THE STOCK COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAHIC RESERVE «PEREYASLAV»)

According to this article, there is an analysis of museum thematics in the letters of M. Sikorsky in the 70's. of the XX th – at the beginning of XXI cent. (on the basis of the stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»). There are comparative and historical-chronological methods used here, that allowed to make a comprehensive study of important scientific issues were applied. The main purpose of the study is to cover the formation of museums in correspondence with M. Sikorsky with figures of culture and art, scholars, museum workers and educators in the second half of the twentieth centur – at the beginning of the XXI th century, and the important role of the museum ascetic in the creation and development of new museums. In particular, the focus is on the creation of museums «Classics of Jewish Literature of Sholom Aleichem», «Museum of peaceful exploration of space», «Museum of Science and Technique», and letters that M. Sikorsky wrote and received. A certain number of letters from the personal archive of M. I. Sikorsky related to the history of the creation and activity of the museum complex in Pereyaslav-Khmelnitsky, in the funds of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», were discovered. Also there some data on the pages of his life, public, professional path are revealed, and his contribution to the development of the museum business in Pereyaslavl region are described. It is shown that M. Sikorsky belongs to the number of prominent figures of Ukrainian culture and museum affairs, and international community are interested in his personality and significant museum and scientific achievements. This interest in the personality of M. Sikorsky and his significant achievements in the field of ethnicity preservation is widely and clearly reflected in his correspondence with foreigners and foreign museum institutions and foreign scientists and intellectuals.

Key words: M. Sikorsky, Sholom Aleichem, "Museum of peaceful exploration of space", "Museum of Science and Technique", correspondence, museum thematics.

До редакції надійшла 3.07.2018.

УДК 398.332.12(477.41/.42+477.72/.74)„192"]:930.25
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.16

© Віктор Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0001–6741–3430

ПИСАНКАРСТВО У ВЕЛИКОДНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ПОДІЛЛЯ 20-Х РР. XX СТ. ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

У статті оприлюднено та проаналізовано архівні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, пов'язані зі звичаями та обрядами весняних релігійних свят на Поділлі. В документах архівних фондів чимало інформації про писанкарство.

Методологічну основу становлять загальнонаукові принципи і методи дослідження. Серед них – проблемно-хронологічний, пошуку, аналізу та синтезу, узагальнення, які дозволили дослідити дане питання та виявити окремі обрядові традиції, характерні для цього краю.

Мета статті – проаналізувати архівні зібрання документів, у яких подається інформація про писанкарство Поділля, виготовлення великодніх яєць, їх використання в обрядовості та оприлюднити першоджерела для поповнення джерельної та історіографічної бази.

Не відомі широкому загалу, розглянуті джерела засвідчують існування писанок та їх використання під час великодніх звичаєво-обрядових традицій у віруваннях українців 20-х рр. XX ст. цього етнографічного району.

Ключові слова: архів, фонд, одиниця збереження, писанка, крашанка, обряд, Поділля.

Дослідження календарної обрядовості на Поділлі у 20–30-х рр. XX ст., як у цілому в Україні, потребує поглибленого вивчення. Вони характеризуються негативним ставленням радянської влади до релігії та народної обрядовості, звичаїв та вірувань загалом. В обрядовості весняного циклу особливе місце займає перед-, власне- та післявеликодні періоди, у які значна роль відводилася фарбованому яйцю – крашанці, писанці.

Нашу увагу привертає писанкарство. Оскільки воно було поширеним явищем не тільки в цьому етнорайоні, але й побутувало на інших територіях та надає можливість повніше розкрити його розвиток в означені роки.

Стан вивчення побутування писанкарства зазначених років в Україні та Поділлі, зокрема, потребує більшого зацікавлення. Про популярність цього народного мистецтва говорить чимало праць, присвячених йому. Оскільки висвітлення подільського писанкарства маємо у роботах М. Верхової [7], Л. Зарембського [9], Л. Ліпської [10], В. Ткаченка [14], зосередимо увагу на матеріалах архіву Етнографічної комісії ВУАН 20–30-х рр. XX ст. Адже в 2018 р. минає 100 років з часу створення Всеукраїнської Академії Наук. При цьому обмежимося Подільським краєм.

Великодня обрядовість і роль у ній писанки зазвичай викликає інтерес. Адже використання символа відродження та воскресіння яйця-писанки тісно переплітається з магічними діями, віруваннями та обрядовими звичаями. Саме такі матеріали надходили у 1920-х рр. до Етнографічної комісії, організованої ВУАН. Створивши кореспондентську мережу в різних районах та областях України та підготовивши відповідні запитальники, розіславши їх, співробітники комісії отримували на них упродовж зазначених років відповідні записи. У документах ми знаходимо інформацію про весільну та поховальну обрядовість, народні прислів'я, приказки, вірування, перекази, легенди, історії міст і сіл тощо.

В інформаційних матеріалах, що стосуються календарної обрядовості, маємо чимало відомостей про святкування Великодня, підготовку до нього, виготовлення писанок, їх орнаментацію та використання в обрядовості.

У записах, що публікуються, як першоджерела, максимально збережено зміст відповідей на запитання. Зазначимо, що це вибіркові матеріали, які стосуються виключно Великодня і пов'язаних із ним традицій, звичаїв, вірувань, переказів.

У матеріалах Ларіона Васильовича Кушніра, що надійшли до наукової установи із «с. Куцка Слобітка, Ново-Ушицька пошта, Камянецької округи від 6 травня 1929 р.» зазначено, що в селі писали писанки, фарбували галунки, варили яйця.

Серед обрядів він відзначив, що члени сім'ї, або тільки молодь, в основному дівчата, вмивалися водою із крашанкою, «щоб будь такій гарній як крашанка». Про це говорить у своїй монографії і відомий дослідник писанкарства М. Сумцов [13]. Віра в те, що писанка дасть здоров'я, а дівчині красу, існували і на Волині та Буковині.

На Великдень у селі, як і в інших місцях, «христосуваться ходять малі діти. Як війдуть до хати, то кажуть «Христос Воскрес» три рази, тоді їм дають по крашанці» [1].

Ходили вітати діти, здебільшого хлопчики, переважно рідних, хрещених матерів, повитух, знайомих, священика і поміщика свого села, несучи в дарунок «волочільне», що складалося звичайно з пшеничного калача і кількох крашанок. Дітей вважали втіленням духу дідів-прадідів, як посланців неба-вирію. З дитячими обходами пов'язаний і звичай першого полазника, що зберігається в обрядовості частини річного циклу [14].

Повідомив Л. Кушнір і такий факт (зазначимо, що це не поодинокі випадки, а ціленаправлена політика більшовицької влади з викорінення релігії у селах): «Сего року у нас організовалося товариство СОЗ (спілка обробки землі), вони постановили на зборах щоб на Великдень дати відсіч релігійникам. Вони в шкільнім садку коло церкви обмазували вапном щепи першого дня на Великдень. І другого дня теж обмазували і тіль у нашому селі проводилося проти релігійного» [1, арк. 250]. До повідомлення додано чотири малюнки писанок із мотивами «виноград», «гусяче полотенце», «рожа», «квітка», що представляє особливий інтерес.

У відповідях на запитальники, які надійшли у 1926–1927 рр. від А. Крівов-Сворука з Вінничини маємо запис про святкування Великодня, де вказується, коли починали виготовляти писанки, які орнаментальні мотиви побутували. Зокрема, автор пише, що «молодиці, а також дівчата з Благовісника *(В. Т. – релігійне свято, яке відзначається 8 квітня, бо на Благовіщення (7 квітня) за віруваннями селян навіть «пташка гнізда не в'є», тому в цей день нічого не робили)* пишуть писанки та красять крашанки.

І яких тільки писанок не пишуть! І «черепах», і «сорок клинців», і «коні», і «баранячих рогів», і «бджілок», і «павуків», і «мотилів», і «безконечних», і «гребіння», і «винограду», і

«квасольки», і всякої всячини. Напишут такого, що аж очі розбігаються» [3, арк. 29].

Для освячення їжі на Великдень готували кошик, куди складали: «паску, мазурики, писанки, крашанки, ковбаси, сало, сіль, хрін, запечений сир, масло, цілушку з хліба, і ще може щось» [3, арк. 29 зв].

Поширеним було використання свячених яєць у лікувальній магії як людей так і тварин. Зокрема, кореспондент записав, що «писанку чи крашанку вживають для лікування очей людям і скотині. А роблять це так: коли когось болят очі, то беруть свячене яйце, видулобуют з нього кусочок жовтка, трут його на порох, набирают в дудочку з житної стебелиночки і задмухують боляче око. Скотині роблять так само. За тою лише ріжницею, що трут на порох, не жовток, а скорлупу» [3, арк. 29 зв].

Наводячи відомості про святкування Великодня та обряд христосування, автор пише: «На другий день Пасхи, коли роділя *(жінка яка народила дитину – В. Т.)* іде до бранки, то бере 10 писанок і колач. У всіх випадках христосуються. Робиться це так: гость і господар берут один у праву, другий у ліву руку по писанці, крашанці, стає одно проти одного і тричі повторюють «Христос Воскрес» – «Воістину Воскрес», після чого міняються писанками і крашанками, і при тому цілуються» [3, арк. 30].

Розповідає він і про цікавий, який не всюди був поширений, обряд колодки. Мова йде про те, що у час святкування масляної, останнього тижня перед Великоднім постом, хлопці дівчатам, що не вийшли заміж у період між Різдвом та постом, прив'язували дерев'яну колодку (Колодія). На Великдень хлопець приходив вітати її зі святом (христосуватися), а дівчина відповідно мала віддячити. Про цей звичаєво-обрядовий момент у святкуванні автор повідомлення пише: «Також дівчата віддають колодку. Робиться це так: дівка зав'язує в новеньку вишиту кольоровими нитками (заполоччю) хусточку 12 писанок і 6 крашанок і христуються з тим парубком, що причепив її колодку, віддає згадане йому. От цього хлопці ідут на Великдень до дівок і отак дівки віддают хлопцям колодку» [3, арк. 30].

Як і в інших регіонах України, тут також існував звичай гратися в ігри з яйцями. Найпоширенішою була гра «в битки», «навбитки» або «товкання», як пише А. Крівов-Сворук. Так, він зазначає, що такі ігри проводилися «всі три дні на цвинтарі коло церкви... Робиться це так: зійдеться гурт хлопців та чоловіків і починают куштувати писанки. Куштуют до зуба (стукают легенько яйцем о зуб). Є «специ», що враз угадає котре з двох яєць ложне чи вийде три кінці (коли яйце хоч з одного боку залишиться цілим)» [3, арк. 30].

Продовжуючи розповідати про гру, автор зазначає, «є шахраї в справі товкання. Їх тоже знают. Вони наливают в середину яйця воску, він там остигає і яйця не розіб'єш. Шахрай все товкається не до зуба. Є такі, що несут «пантарки» (яйця пантарки). Вони дуже крепкі і запевняют, що це курячі, но щось його кури цього року нанесли маленьких яєць. Певно зводяться. І за день кіп зо дві набирає.

Раніш вживали «гіпсянки» (гіпсові штучні писанки), но тепер це вийшло з моди, бо кажут, що дурні зовсім звелися (хотя і помиляються)» [3, арк. 31]. *(В. Т. Пантарка-цесарка на Брацлавщині, Хотинщині свійський птах ряду курячих, родини фазанових).* Наведені відомості та приклади використання підробок є характерними не тільки для цього села, а й для багатьох інших в Україні. Спритники, які намагалися обдурити своїх однолітків, існували кругом і коли їх виявляли, то намагалися відповідно покарати.

М. Мельничук із с. Чагів також наводить цікаві факти про святкування Пасхи у цьому селі на Поділлі. Так, він пише, що «коли приходять до дому все те свячене викладають на стил застелиний чистим настильником (скатертью), найстарша господиня, облуплює з шкаралупи 3–4 свячених крашанкі, риже на тарілці на кусочки, а коло образів господар засвічує свічку і тоді вся семя христуєця та «розговляються», беруть по кусочку свяченої крашанкі і поздоровляють один другого з Великоднем. Шкаралупу з свяченої крашанкі, кості з м'яса, кришки з хліба, паляниці і паскі збірають в миску виносять на огород і закопують в землю, бо як свячене, то гріх, щоб валялося по двору, або давати котови та собаці. Крашанкі красят і писанки малюють в ризни кольори за 3–5 днів перед «Великоднем» [4, арк 4].

На Холмщині та Підляшші також побутував схожий звичай, який свідчить про глибоке вшанування освяченого яйця. Великодній сніданок родина починала з того, що кожного обділяли частинкою з одного яйця [11].

Про звичай відвідування померлих на кладовищі в цей день також є запис. Але зазначимо, що не всюди в Україні на Великдень ходили провідувати покійників, зазвичай це робилося на Провідну неділю, через тиждень після свята. Так, автор пише, що місцеві селяни на перший день Пасхи ходять «до родичив і на могілкі

«христосоваться» і приносять гостиниц: крашанкі та писанкі, закопують на могілках тилькі йсвих родичив. Ці гостинці називають «Волочиним» або «Святим дарунком»» [4, арк. 4 зв].

Також на другий день жінки ходили «до бабів які в них бабули (приймали роди) і несуть гостинця: горилку, паску, печені м'ясо, сире сало, крашанкі і баба тим самим їх пригощає та своїми стравами, пирогами з мясом та картоплею змишаною з мясом, яєчнею. Це називається «Дякувальне» за роди.

Водою обливають парубки дівчат, а дівчата парубкив для того щоб були здорови та добри як вода. А коли хто вмре на Великдень і на протязі взагалі до «Знесення» (Вознесіння), то буде в раї, бо в цей день всі гріхи прощаються Богом. Крашанку або писанку кладуть в труну або кладуть в руку небіжчикові для того, щоб на тим світі мав чим з гришними «христосуваться».

Коли тепло хлопці та дівчата збираються гуртами і христосуються, б'ють одна з другим крашанкі та писанкі і чьє розіб'ється, то віддає тому, чьи зостанеться не розбитим» [4, арк. 5].

Щоб був добрий биток, як пише автор, то «сире яйце засушують або роблять в шкаралупі маленьку дирочку висмоктують білок і жовток та висушують і наливають воском і каніфолью, тоді воно крепче звичайного вареного яйця» [4, арк. 5 зв.].

Зовсім мало відомостей про святкуваня Пасхи у с. Спиченці на Бердичівщині, записані Б. Борисюком у 1929 р. Зокрема, він зазначає, що писанки пишуть у піст. «Пишуть їх кісточкою та воском. Крашуть крашанки різними красками». Але, на відміну від багатьох інших дописувачів, кореспондент змалював і надіслав на адресу Етнографічної комісії зображення семи писанок, які розписували у цьому селі, використовуючи певні зразки [2, арк. 47]. До інформації подано схематичне зображення семи писанок.

У записах І. Ратушного та С. Ревуцького з Вінничини також маємо коротку інформацію про цей період в календарній обрядовості. Її небагато, але вона становить певний інтерес. Так, наводиться відома приказка, яку кажуть на Вербну неділю, після освячення вербових гілочок, вдаряючи зустрічного та всіх домашніх: «Верба б'є, не я б'ю, за тиждень Великдень, недалеко червоне яєчко». Таким чином попереджаючи про наближення великого Свята Пасхи, воскресіння Ісуса Христа. Саме із ним пов'язують цей звичай.

Продовжуючи розповідь про святкування, автори вказують на те, що після розговіння (святкового сніданку, коли приносили із церкви освяченну їжу) «діти починають ділитись крашанками і ідуть до церкви товктись. Товкаються так: беруть пробують об зуба чія крепша і б'ють крашанками чія, чію поб'є то той забирає побиту, і іде далі знову битись. Коли протовкає бере другу [5, арк. 132], так до самого вечіра. Надвечір, сторож починає скликати людей. Люде беруть яйця, ідуть до церкви, і цими яйцями вгощають дітей своїх родичів, і розмовляють про все» [5, арк. 132 зв.]. Такий момент у святкувані Великодня фактично не відомий та зазначимо, що окремі звичаї та обряди мали локальне значення та поширення, а, в основному, Великодня обрядовість була традиційною.

Дещо схожий обряд існував на Буковині. Після того, як розговілися, стомлені родичі йшли спати, а діти – головне хлопці з лотками під пахвою та з повною пазухою писанок – квапилися до церкви. Там збиралися парубки й дівчата, багато дітей. Усі гралися писанками, робили великий гамір [8, с. 25].

Говорячи про віншувальні обходи односельчан або христосування, які не всюди існували, автори пишуть, що «на другий день діти рано ідуть христосувать. Зайшовши в хату вітаються і кажут тричі «Христос Воскрес», а господар відповідає тричі «Воістину Воскрес». Господар дає йому крашанку, і з цим іде так від хати до хати, аж поки не почнеться дзвонити до церкви.

Попові та його прислужникам після служби дають крашанки та гроші» [5, арк. 133].

Про існування звичаю «віддавати колодку» маємо запис і в інших кореспондентів із Поділля. Так, Л. Ставицький, студент Гайсинського педтехнікуму, у 1927 р. зробив запис у с. Брідку Соболівського р-ну на Тульчинщині та повідомив наступне: «Дівчата на Великдень обов'язково ці колодки віддають хлопцям писанками, що їх буває 3-и або 4-и та завязані вони в новеньку хустинку.

Писанки починають писати на Сорок Святих, від чого й витворився зразок писанки «сорок клинців»» [6, арк. 128].

Цікаві відомості наводяться ним про поховання покійників під час великодніх святкувань. Автор інформації зазначає, «ті, що помирають на Великдень (праведні) попадають прямо в рай. Такому померлому кладуть в труну: чарку, пів ока горілки та крашанку, це робиться для того щоб і на тому світі він мав що їсти та пити» [6, арк. 129 зв].

Як і багато інших дописувачів, він розповідає про дитячі ігри: «Підростки товкаються цебто граються в крашанки, чія крашанка кріпша і розіб'є другу, то той забирає цю розбиту

крашанку. (Грають біля церкви)» [6, арк. 130].

Відповідаючи на питання про існування та святкування Рахманського Великодня, дописувач пише: «Оповідають про него, що колись ще за давних часів жили люди рахмани, але ж вони не вірили в Бога і не знали коли Великдень. Отже, на наш Великдень шкаралупа з крашанки впала у воду й допливла до рахманів і тоді вони зрозуміли, що в нас Великдень. Рахманський Великдень через чотири неділі.

«Провідний тиждень» цебто проводи поминання померлих. Через тиждень після Великодня.

На цвинтарі в день провід відбувається поминання померлих, на кождому гробові кладуться: крашанки, калачі чи паска, сахар, а иноді дехто кладе й ковбасу» [6, арк. 131]. Кожен, хто бажає, щоб пом'янули померлих родичів, дає старцям крашанку [6, арк. 131 зв].

Різноманітними та інформаційними є матеріали про народний календар, легенди, прикмети, вірування тощо, що надійшли до Етнографічної комісії від Григорія Судьїна з Вінничини у 1929–1930 рр.

Зокрема, про Великдень, він записав, що «до свята готують: паски, порося, а як нема, то т. зв. «порібра», або барана, печуться локшини (зветься «баба»), готують гишки (холодець), крашанки (зв. «галунки»), писанки. Курку можна теж святити.

Писанки малюють або окремо кожна дівчина для себе, а здебільшого зносять до жінок, що вважаються спеціалістами.

Шкаралупи від свячених крашанок кидається на воду, в річку.

Починають розговлятись з свячених крашанок, а далі вживають уже іншої страви» [6, арк. 214].

Відповідаючи на питання про обряд вливаного понеділка, дописувач пише, що «парубки обливають дівчат водою на Івана Купала, а на Великдень – ні». Це, до речі, маловідомий факт, адже на значній території, де існував такий обряд, він відбувався на другий день Великодня.

Відносно тих, хто помре на самий Великдень або протягом 6-ти тижнів, до «Вознесіння» (Вшестя), то за віруваннями селян він «щасливий». У труну такому померлому клали крашанку, як і в інших селах. Але, як розповів йому селянин із с. Катюжа, Максим Яровий, вік якого був 78 років, «ці крашанки довго зберігаються у труні. Один селянин поховав дитину. За 4 роки померла його жінка. Коли копали яму рядом з могилкою дитини і докопались до трупа, то побачили, що яєчко було свіже, як учора покладене. Співали пісню про Зельмана» [6, арк. 215].

Інформатор розповів і такі цікаві факти святкування Великодня у селі: «З крашанками не граються «навбитки». Дівчата дарят парубкам. Раніш з крашанками ходили до пана «славити». Ходили також і до старшини. Коли поважали старшину, то обірали спеціально виборних, поважних селян, і ті йшли з крашанками славити. Старшина, звичайно, до цього забивав кабана, ставив четвертину горілки» [6, арк. 216].

Про після великодній період у дописі є інформація про «Рахманський Великдень» (за календарем «Переполовеніє»): «Єсть такі люди Рахмани, що не мають книжок і тому не знають, на коли припадає Великдень. Отже, у нас на Великдень збирають шкаралупи від свячених крашанок і кидають на воду, на річку, для тих людей, що не святкують з нами Великодня. Як допливут до них, до Рахманів, шкаралупи, то і в них тоді Великдень. А це буває в штирі тижні після наших сьвят» [6, арк. 219].

Отже, у вживанні великодніх страв ясно виступають дохристиянські звичаї наших предків. Господар ділить свячене яйце серед членів своєї сім'ї, бажає кожному здоров'я, радості, сповнення мрій. Очевидно, це також було свідченням об'єднання родини, спільних інтересів, та щоб усі дожили до наступного Великодня.

Обряд очищення водою, як і вогнем, іде з глибини століть. У такий спосіб наші пращури визнавали силу води та своїми діями викликали весняний дощ. Порівнюючи ці весняні звичаї, можна дійти висновку, що в основі лежить символічне зображення весняної природи, причому, яйце означає сонце – воду – дощ, сам обряд вселяв надію на родючість, а в переносному значенні, людям – силу, здоров'я і радість тому, кого обливали водою. Так само віншування словами мало впливати на здоров'я людини. Адже промовлене слово інколи мало сильний вплив на долю того, кому адресувалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів (далі – АНФРФ) ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1–7. Од. зб. 310. Арк. 250.
2. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1–7. Од. зб. 687. 89 арк.
3. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1–7. Од. зб. 694. Арк. 29–31.
4. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1–7. Од. зб. 697. 105 арк.
5. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1–7. Од. зб. 700. 151 арк.
6. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 1–7. Од. зб. 702. 252 арк.

7. Верхова М. Писанки Поділля. Львів: Колесо, 2013. 192 с.
8. Гук Т. Святкування Великодня на Буковині (с. Лукавець за Серетом). *Моя веселка.* Київ, 1998. С. 25–26.
9. Зарембский Л. Народное искусство подольских украинцев. Ленинград: Издательство Государственного Русского музея, 1928. 48 с.
10. Ліпська Л. Подільскі писанки. *Подільська старовина.* Вінниця, 1993. С. 334–336.
11. Кара-Васильєва Т. Карабович Т. Писанки. *Холмщина і Підляшшя.* Київ: Родовід, 1997. С. 270–279.
12. Писанки с. Попелюхи. *Подільська старовина.* Вінниця, 1993. С. 337–356.
13. Сумцов Н. Писанки. Київ, 1891. 49 с.
14. Ткаченко В. Розвиток українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст.: регіональні особливості, сучасні трансформації. Дисертація кандидата історичних наук: спец. «етнологія»: 07.00.05. Київ, 2012. 214 с.

REFERENCES

1. *Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv (dali – ANFRF) IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.* [Archival scientific foundations of manuscripts and phonograms (hereinafter – ANFRF) IMFE them. M.T. Rilsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1–7. Ode save 310. Arcs. 250.
2. *ANFRF IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.* [ANFRF IMFE them. M.T. Rilsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1–7. Ode save 687. 89 arcs.
3. *ANFRF IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.* [ANFRF IMFE them. M.T. Rilsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1–7. Ode save 694. Arcs. 29–31.
4. *ANFRF IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.* [ANFRF IMFE them. M.T. Rilsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1–7. Ode save 697. 105 arcs.
5. *ANFRF IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.* [ANFRF IMFE them. M.T. Rilsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1–7. Ode save 700. 151 arcs.
6. *ANFRF IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.* [ANFRF IMFE them. M.T. Rilsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1–7. Ode save 702. 252 arcs.
7. Verkhova M. (2013). *Pysanky Podillia* [Pysanka Podillya] Lviv: Koleso [in Ukrainian].
8. Huk T. (1998). *Sviatkuvannia Velykodnia na Bukovyni (s. Lukavets za Seretom)* [Celebration of Easter in Bukovina (village Lukavets for Seret)] *Moia veselka* [My rainbow] Kiev, pp. 25–26 [in Ukrainian].
9. Zarembskyi L. (1928). *Narodnoe yskusstvo podolskykh ukrayntsev* [The folk art of Podolsky Ukrainians] Leningrad: Publishing House of the State Russian Museum [in Russian].
10. Lipska L. (1993). *Podilski pysanky* [Podilsky Easter eggs] *Podilska starovyna* [Podolskaya antiquity], Vinnitsa, pp. 334–336 [in Ukrainian].
11. Kara-Vasylieva T. Karabovych T. (1997). *Pysanky* [Pysanka] *Kholmshchyna i Pidliashshia [*Kholmshchyna and Pidlyashchyna] Kiev: Rodovid, pp. 270–279 [in Ukrainian].
12. (1993) *Pysanky s. Popeliukhy* [Easter egg with the Popeliukhy] *Podilska starovyna [*Podolskaya antiquity] Vinnitsa, pp. 337–356 [in Ukrainian].
13. Sumtsov N. (1891) *Pysanky [*Pysanka], Kiev [in Ukrainian].
14. Tkachenko V. (2012). Rozvytok ukrainskoho pysankarstva kintsia XIX – pochatku XXI st.: rehionalni osoblyvosti, suchasni transformatsii [Development of the Ukrainian Easter egg of the late XIX – early XXI century: regional features, modern transformations] *Candidate's thesis.* Kiev [in Ukrainian].

© Viktor Tkachenko
(Pereyaslav-Khmelnytskyi)
https://orcid.org/0000–0001–6741–3430

PYSANKARSTVO IN THE EASTERN COLLISION OF THE PODOL OF THE 20-IES. XX CENTURY ON ARCHIVAL SOURCES

In the article the archival materials of the Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after them are considered, analyzed and published. M. T. Rylsky NAS of Ukraine are connected with the customs and ordinances of spring religious holidays in Podillya. There are a lot of information on Easter eggs in the archival files.

The methodological basis is the general scientific principles and methods of research. Among them – problem-chronological, search, analysis and synthesis, generalizations that allowed investigating this issue and identify certain rituals characteristic of this region.

The purpose of the article is to analyze the archival collections of documents which cover or provide information on Easter eggs of Podillya, the production of Easter eggs, their use in ritual and to publish the original sources for replenishing the source and historiographical base.

Easter ceremonies and the role of Easter eggs in them are usually of great interest. After all, the use

of the symbol of the revival and resurrection of eggs-Easter eggs is closely interwoven with magical actions, beliefs and ritual customs. It was these materials that came from the 1920's to the Ethnographic Commission organized by the VUAN.

In the informational materials concerning the calendar ritual, we have a lot of information about the celebration of Easter, preparation for it, the making of Easter eggs, their ornamentation and use in rituals.

At Easter, children were welcome, mainly boys, mostly native, baptized mothers, midwives, acquaintances, priests and landlords of their villages, carrying «volochylne» as gift, consisting usually of wheat crayfish and a few painted eggs. The children weal believed to be the incarnation of the spirit of grandfathers-great-grandfathers as messengers of the sky world. With childrens bypasses and the custom of the first clerk, stored in ritual part of the annual cycle is connected.

Speaking about the circumvention of the fellow villagers or Easter gretings, which did not exist in the circle, the authors write that «on the second day the children go to greet early. Having come to the hut, they greet and say three times "Christ is Risen", and the owner answers three times "Truly Risen". The master gives him a handkerchief, and with this he goes from house to hose until it starts calling the church».

Interesting information is given about the burial of the deceased during Easter celebrations. One of the authors notes, «those who die on Easter (righteous) go straight to heaven. Theu put for such a dead person in a coffin: a glass of wine, a half glass of vodka and a cherry tree, this is done so that in that world he would have something to eat and drink».

The materials of the people's calendar, legends, signs, beliefs, etc., which came to at the Ethnographic Commission from Grigory Judin from Vinnytsia in 1929–1930, are quite diverse and informative.

In particular, about Easter, he wrote that «they prepare for the holiday: Easter Breads, pig, or so-called: "A porridge", or a ram, there are baked noodles (called "woman"), cooked sackcloth (jelly), crayons (called "horns"), Easter eggs».

In the use of Easter dishes clearly preach the Christian customs of our ancestors. The owner divides the sacred egg among members of his family, wishes everyone the health, joy, fulfillment of dreams.

The ritual of purifying water, like fire, goes from the depths of centuries – so our ancestors recognized the power of water and their actions caused the spring rain. Comparing these spring customs, we can conclude that the basis of the symbolic image of spring nature, with the egg means the sun – water – rain, the very ritual inspired hope for fertility, and in the figurative meaning of people – the strength, health and joy of who poured water. Similarly, vinification with words had to effect on human health. After all, the spoken word sometimes had a strong influence on the person who was addressed.

In the answers to the question about the existence and celebration of the Rakhmani Easter, we read: «They tell him that once a long time ago, people called lived rachmani, but they did not believe in God and did not know when Easter was. So, on our Easter, the shells painted eggs of the fell into the water and drove to the ramous, and then they realized that we had Easter. Rahman Easter after four Sundays».

Not known by the general public, the reviewed sources indicate the existence of Easter eggs and their use during Easter custom-ritual traditions, in the beliefs of Ukrainians in the 20's of the twentieth century in this ethnographic region.

Key words: archive, fund, unit of preservation, pysanka, crayon, rite, Podillya.

До редакції надійшла 11.09.2018.

UDC 930:001.92;629.3
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.17

© Maryna Gutnyk
(Kharkiv)
https://orcid.org/0000–0002–2723–2755
© Krystian Leonard Chrzan
(Wroclaw)
https://orcid.org/0000–0002–1316–6806

BECKMANN'S FAMILY CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN MOTOR TRANSPORT-AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

The formation of the automotive industry in Europe in the early twentieth century was considered. The data about car development in Great Britain, France and Germany is given. It was shown how the automobile racing influenced on the development of cars, in particular the transition from cars creation with a steam engine to cars creation with an internal combustion engine.

More and more people became interested in this type of transportation. It was shown that at that time in Europe there were many workshops where cars were developed by scientists-innovators. Among such pioneers of the car industry is to Beckman's family. The activity of this family starting from Paul Beckman to his son Otto Jr. and even his daughter Ilse is presented.

To date, it is extremely limited information about Beckmann's family contribution to the automotive industry in Europe. It was Paul Beckmann who started constructing cars in Wroclaw. At the factory which was founded by his father the production of both as small cars and as trucks and even sports was organized. It is noted that before the beginning of the World War I the most efficient cars developed a speed of up to 95 km/h. Beckmann's family cars became prize-winners of the international competitions of that time. It is stated that Paul Beckman can be considered the initiator of a safety belt. His cars were equipped with special leather straps.

It should be noted that the company successfully developed and had a dealer network in Germany, Poland and Russia.

During the interwar period, the company collapsed and was bought by a larger brand. However, Otto Jr., son of Paul Beckman, continued to take care of a family business. Today there is only one car with the mark of the Wroclaw car factory.

Keywords: automotive industry, Beckmann's family, Wroclaw, auto racing, Red Flag Act, K. Benz, G. Daimler, L. Serpollet

Modern life cannot be imagined without a car. According to the latest estimates, every sixth inhabitant of the planet has one car [1]. This technical device was developed from the self-propelled toy for the Chinese emperor, created by scientist F. Ferbist circa 1672 [2, p. 25], the steam engine car – the invention by the Frenchman N. Cugnot in 1769, Daimler-Benz internal combustion engine from 1880s [3] Despite the rapid development of this type of transportation, in some countries absurd laws were adopted. In the middle of the XIX century Britain was the leader in the development of emerging road transportation. However, owners of railways and equestrian crews thought that the car is a threat to their existence. They united in the fight against a potential competitor. In 1861, they were allowed to pass a law restricting the speed of «highway locomotives» up to 10 miles/h (out of the city and up to 5 miles/h in the city. Also, for the car driving, there should have been not less than two people. But it seemed to them that it was not enough and in 1865 the «Red Flag Act» was adopted. The law restricted the speed of cars within the city to 2 miles/h. In addition, the law obliged to have minimum of three people in the crew: a driver, a stoker, and a man with a red flag. Signal with a flag, went ahead of the car at a distance of 55 meters and informed the passers-by of the approaching danger, waving the red flag [2, p. 24–27]. The «Red Flag Act» actually destroyed the emerging automotive industry in the UK – and the designers of the cars from France and Germany broke ahead. For example, L. Serpollet (Fig. 1), the inventor from France even achieved the speed of steam engine car in 120 miles/h; unfortunately, the efficiency remained only 3%.

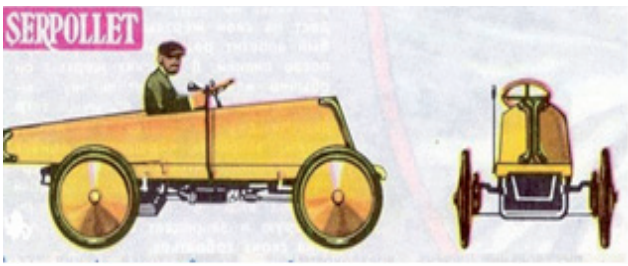

Fig. 1. – Car by L. Serpollet

Instead, cars with an internal combustion engine were created. Thus in Germany in 1883, K. Benz developed a two-cylinder engine. His countryman – G. Daimler developed the first car with four cylinders in 1889. Starting from the inventions by K. Benz and G. Daimler the cars with internal combustion engine were developed in the world. Many publications are dedicated to these inventors, their names are known throughout the world. In particular, this was due to the powerful sponsorship of the fervent racing driver E. Elinnek, who, in honor of his daughter, gave the name «Mercedes-Benz» [4; 5, p. 83; 6, p. 21]. At the same time, in Europe there were less well-known designers-innovators of cars. Their names are known only to a narrow circle of specialists, but they have done a lot for the development of the automotive industry in their country. One of such innovative scientists is the Beckmann family.

At the end of the XIX century many bicycle factories have changed their fabrication to the production of a car. At the beginning cars remained a toy for the elite. In Europe and North America, there were many designers-innovators who wanted to realize their own ideas about the creation of a car. One of such innovators worked in the city of Breslau (now the city of Wroclaw, Poland). Otto Beckmann (1841–1889), founded the first bicycle factory in Silesia on October 01, 1882 [7, p. 120], in the courtyard of the house at Tauentzienstrasse 124 (now Kościuszki Street). After his death in 1889, his son, Paul Beckmann (1866–1914) (Fig. 2), headed this business. Soon the first car appeared on the streets of Wroclaw, causing a huge sensation. P. Beckmann decided to try to take challenge at the newly formed industry.

Today, there is very little information about activity by P. Beckmann and his family. The company's archives were lost during the World War II. Available information about Beckmann's family is not generalized and is fragmentary. The purpose of the article is, based on available information and interviews by the descendants of the Beckman family, to create a coherent picture of Beckmann's contribution to the automotive industry in Europe.

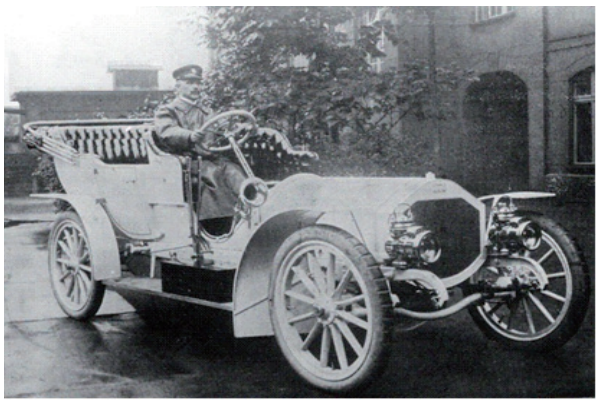

Fig. 2 – Paul Beckmann, 1906

P. Beckmann's construction activity began with the purchase in 1898 of the license of the leading French brand De Dion-Bouton (Fig. 3), and automobile production under his own name. Like other designs of that time, the car looked like a carriage without a horse. The passengers were sitting on two couches facing each other. The first little car Beckmann (Voiturette) had only a one-cylinder 6.5 HP petrol engine [7, p. 122].

Already in four years – since 1902, Beckmann cars were exhibited at car exhibitions in Leipzig, Berlin and Frankfurt am Main.

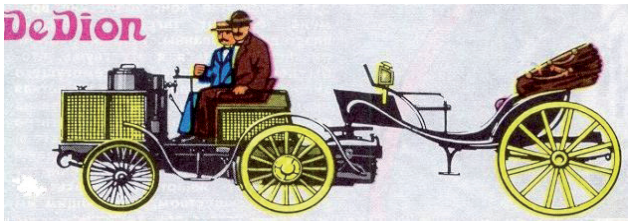

Fig.3 – Car by De Dion

Before World War I, more and more complex and modern designs of the Wroclaw plant appeared on the market. Beckmann produced the cars in small series, but had a wide range. In particular, the plant produced small (Voiturette), lorry (Tonneau), Phaetons, Limousine (Fig. 4), Coupé, Droschke, Mail (Lieferung) (Fig. 5) and sports cars (Sportwagen) (Fig. 6) – thanks to its high quality and reliability they had a very good reputation. Before transition to licensed production and, finally, developing and building their own engines, the first engines were gotten from Société Buchet, Ateliers de Construction, Mécanique l'Aster and De Dion-Bouton. In 1907 the engines by the French firm Mutel were mounted [8; 9, p. 787].

Fig.4 – Beckmann Limousine

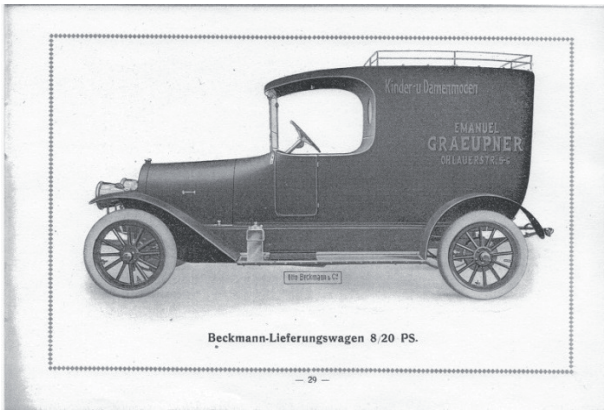

Fig. 5 – Beckmann Lieferungswagen

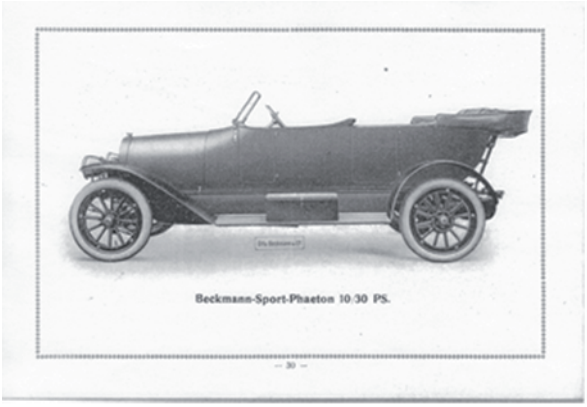

Fig. 6 – Beckmann Sport-Phaeton

Beckmann's cars were considered especially effective for the ground roads, and the 3-speed gearbox (also called «speed change» at that time) was endorsed by the press as exemplary.

The most efficient cars until 1914 had a capacity of 50 horsepower and developed a terrific speed of 95 kmph. Motor pioneers quickly realized that the best advertising is a sporting success. That's why P. Beckmann demonstrated his cars on numerous motor racing [7, p. 123].

It is known that the first official motor racing was the Paris-Rouen race in 1894 [10, c. 12]. The length of the route was 126 km. For the race 102 cars were registered, among which there were 38 cars with gasoline engines, 29 – with steam engines, 5 electric cars, 5 compressed air cars and 25 other types of cars. By the term «other types» meant machines powered by hydraulic pumps, a system of heavy loads, and also by the forces of the passengers with the help of pedals. Under the terms of the competition: «Cars must be safe, easy to manage and economical...». The average speed was set at 16–17 kmph, but before the start, the technical commission decided to reduce it to 12.5 kmph. The main thing was to find out – whether cars will overcome the distance or not. Before the start, they made a qualifying test, during which a large part of the cars were weeded out, and only 21 cars came out in the final. «Steel horses» have proven their viability, although some did not get to the finish, coming off the road due to technical malfunctions. It is interesting that in the race, which is considered a starting point in motorsport, the steam car De Dion-Le Blant came to the finish as the first; it overcame the all distance in 5 hours 40 minutes. However, the main prize, awarded «for a set of discovered qualities», was shared by Panhard-Levassor and Peugeot petrol cars. With engines of no more than 4 hp they have fallen behind for only 5 minutes from a powerful 20 hp-strong «locomotive». Automobile races, despite the danger, but rather because of it, became more and more popular. In 1896, they were held twice, in a year – four, a year later – seven, then – twenty one! All of them passed between different cities of Europe [10, p. 16–17]. Exactly the cars produced by P. Beckmann repeatedly became prize-winners of the international automobile competitions of that time. At the same time, the owner of the company P. Beckmann can be considered not only a manufacturer, but also an active pioneer of car engineer. He successfully participated in various competitions such as «The Struggle for the High Quality of Breslau-Vienna» in 1902, when Beckmann's cars occupied the first three places, and at the «Test of Breslau-Frankfurt» in 1904, where P. Beckmann participated himself, was recognized by an honorary prize. Also on racing Herkomer – the so-called «reliability test» in 1906 and 1907 he participated in a specially designed car with a 40-hp 4-cylinder engine and a volume of 6.9 liters. In 1906 the developer P. Beckmann won silver and in 1907 – marked with a gold plaque [11, p. 302].

At the beginning of XX century this company had a dealer network in Berlin, Munich, Karlsruhe, Poznan and even in distant Moscow. Almost 50 «Beckmann» was used as a taxi in Berlin, which was a good indicator of their quality. At the same

time, the production of trucks was organized, part of which was used by the Wroclaw fire department.

The growth of the range led to the change in the name of the plant, which since then was: Otto Beckmann and Co Erste Schlesische Velociped und Motorwagen fabrik. After reducing the production of bicycles in 1904, the name of the company was reduced too, and later it was called Otto Beckmann & Co Motorwagenfabrik. In 1913, the company's name changed a little, since «Motorwagen» was replaced by a more modern term «Automobil».

It should be noted that P. Beckmann can be considered as the inventor of the car seat belt, because at the turn of the XIX and XX centuries, he had equipped his small car by leather straps, which he tied his three children on each trip. Safety is above all!

Fig. 7. – Otto Jr., Erna and Ilze Beckmann, 1903

Fig. 8. – Ilze Beckmann, 1925

In addition to these activities, P. Beckmann also worked as an assistant, then, as the Treasurer of the Silesian Car Club, he was an «expert in the automotive industry» and was a member of the Association of German Motor Vehicle Manufacturers (later the Reich Association of Automotive Industries). Thus, he constantly kept up the «novelties» of the automotive industry and could influence on its development by making offers.

Unfortunately, shortly after the start of the World War I, Paul Beckman died, like his father Otto, at an early age of 48 in September 1914. None of his three children: Otto Jr., Erna and Ilze, were not adult and couldn't to manage the company at this time. After a very disadvantageous stage for a company with trusted leadership that coincided with the World War I, car production was stopped.

Only in the 1920s, the company was headed by the son of P. Beckmann – Otto (1894–1963). Under the management of Otto Junior the range of products has been significantly reduced. The company produced its own engines in 1922 and received units from Basse & Selve, Altena/Westphalia.

At the same time, cars from Wroclaw continued to take part in sporting events. It should be noted, one of the drivers was Ilze Beckmann (Fig. 8), daughter of Paul Beckmann, she was one of the first women of German automotive sport.

In the interwar period, cars slowly become a popular device of transportation, and at the same time, small, innovative enterprises collapsed or were bought by the big brands. In 1926, Beckmann's company was bought by the Opel plant. By 1945, this branch continued to be headed by Otto Beckman [7, p.122].

Up to this day, only one car marked with a Wroclaw label has kept. This is Phaeton 45 hp, produced in 1911. It was in Sweden in the hands of a private collector, sold twice and now it is in Norway.

Fig.9 – 124 Kościuszki Street, present view

a

b

Fig. 10. The courtyard of the house at 124 Kościuszki Street, the former Beckmann's factory

Thus, the construction of cars at the end of XIX – at the beginning of XX centuries made as at large enterprises, which had a powerful financial help from the wealthy connoisseurs of such vehicles, as well as in small family factories where as a designers were single scientists. Of course, the name of the Beckmann family should be made known to the wider public not only car enthusiasts, but all historians of science and technology.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Количество автомобилей в мире перевалило за миллиард. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.zr.ru/content/news/350201/kolichestvo_avtomobilej_v_mire_perevalilo_za_milliard/
2. Berger, Michael L. The automobile in American history and culture. Greenwood Publishing Group. 1983, 423 p.
3. Малаков Дмитро. З історії автомобіля на вулицях Києва. До 115-річчя появи в столиці головного засобу пересування. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://incognita.day.kiev.ua/z-istoriyi-avtomobilya-na-vuliczyax-kiyeva.html
4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.mercedes-benz.com/en/mercedes-benz/classic/history/emil-jellinek/
5. Великанов Д.П. и др. Развитие автомобильных транспортных средств. М. Транспорт, 1984. 120 с.
6. Сингуринди Э.Г. Автомобильный спорт. Москва, ДОСААФ СССР, 1982. 300 с.
7. Domowicz, J. Zakłady przemysłowe i usługowe Przedmieścia Oławskiego do 1945. w: H. Okólska, H. Górska, J. Wagner-Głowińska (red.) Przedmieście Oławskie we Wrocławiu. Wyd. GAJT, Wrocław 2013, s. 120–124.
8. Harald H. Linz, Halwart Schrader: Die Internationale Automobil-Enzyklopädie. United Soft Media Verlag, München 2008.
9. Meuth, H. Die Waermekraftmaschinen der Jubilaeums-Landesaustellung in Nuernberg 1906. Dinglers Polytechnisches Journal, 87 Jahrg., Bd. 327, Heft 50, 785–793.
10. Бекман В.В. Гоночные автомобили. Ленинград: Машиностроение, 1980. 320 с.
11. Aleksander Marian Rostocki: Historia Starych Samochodów, Wydawnictwa Komunikacji i Łączności. Warszawa, 1987. 384 c.

REFERENCES

1. *Kolichestvo avtomobiley v mire perevalilo za milliard* [Amount of cars in the world became more then milliard]. Available at: https://www.zr.ru/content/news/350201/kolichestvo_avtomobilej_v_mire_perevalilo_za_milliard/ [in Russian].
2. Berger, Michael L. The automobile in American history and culture. Greenwood Publishing Group. 1983, 423 p. [in English].
3. Malakov, Dmytro. *Z istorii avtomobilia na vulytsiakh Kyieva. Do 115-richchia poiavy v stolytsi holovnoho zasobu peresuvannia* [From the history of the car at the streets of Kiev. To the 115th anniversary of the appearance of the main devices of transportation in the capital]. Available at: http://incognita.day.kiev.ua/z-istoriyi-avtomobilya-na-vuliczyax-kiyeva.html [in Ukrainian].
4. Available at: https://www.mercedes-benz.com/en/mercedes-benz/classic/history/emil-jellinek/ [in English].
5. Velikanov, D.P. and others. *Razvitie avtomobil'nykh transportnykh sredstv* [The development of automotive vehicles], Moscow, 1984, 120 p. [in Russian].
6. Singurindi, E.G. Avtomobil'nyy sport [Motor sport]., Moskow, 1982. 300 p. [in Russian].
7. Domowicz, J. Zakłady przemysłowe i usługowe Przedmieścia Oławskiego do 1945. w: H. Okólska,

H. Górska, J. Wagner-Głowińska (red.) Przedmieście Oławskie we Wrocławiu. Wyd. GAJT, Wrocław, 2013, s. 120–124 [in Polish].
8. Harald H. Linz, Halwart Schrader: Die Internationale Automobil-Enzyklopädie. United Soft Media Verlag, München. 2008 [in German].
9. Meuth, H. Die Waermekraftmaschinen der Jubilaeums-Landesaustellung in Nuernberg 1906. Dinglers Polytechnisches Journal, 87 Jahrg., Bd. 327, Heft 50, 785–793 [in German].
10. Bekman, V.V. *Gonochnye avtomobili*. [Racing cars], Leningrad: Mashinostroenie, 1980, 320 p. [in Russian].
11. Aleksander Marian Rostocki: Historia Starych Samochodów, Wydawnictwa Komunikacji i Łączności. Warszawa, 1987, 384 s. [in Polish].

© Марина Гутник
(Харків)
https://orcid.org/0000–0002–2723–2755
© Кристіан Леонард Чжан
(Вроцлав)
https://orcid.org/0000–0002–1316–6806

ВНЕСОК РОДИНИ БЕКМАННІВ У РОЗВИТОК АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглянуто становлення автомобільної галузі в Європі на початку XX ст. Наведено данні з розробки авто у Великій Британії, Франції, Німеччині. Показано як автомобільні перегони впливали на розвиток автомобілів, зокрема, відбувся перехід від автомобілів з паровим двигуном до автомобілів з двигуном внутрішнього згорання.

Все більше ставало людей, зацікавлених у такому виді транспорту. Показано, що в цей час в Європі існувало чимало майстерень, де автомобілі розробляли учені-новатори. Серед таких піонерів автомобілебудування є родина Бекманнів. Описана діяльність родини, починаючи від Поля Бекманна до його сина Отто молодшого і його доньки Ільзе.

На сьогодні вкрай обмежена інформація про внесок родини Бекманнів у розвиток автомобільної галузі в Європі. Саме Поль Бекманн розпочав конструювання автомобілів у Вроцлаві. На заснованій його батьком фабриці був налагоджений випуск як малих автомобілів, так і вантажних, та, навіть, спортивних. Зазначається, що найбільш ефективні автомобілі до початку Першої світової війни розвивали швидкість до 95 км/год. Автомобілі виробництва родини Бекманнів ставали призерами тодішніх міжнародних змагань. Самого Поля Бекманна можна вважати ініціатором ременя безпеки. Його автомобілі були обладнані спеціальними шкіряними ремінцями.

Треба зазначити, що компанія успішно розвивалася та мала дилерську мережу у Німеччині, Польщі та Росії.

У міжвоєнний період компанія занепала і була викуплена більш великим брендом. Проте, родинною справою продовжив опікуватися Отто молодший, син Поля Бекманна. На сьогодні залишився лише один автомобіль з позначкою Вроцлавського автозаводу.

Ключові слова: автомобілебудування, родина Бекманнів, Вроцлав, автоперегони, закон червоного прапору, К. Бенц, Г. Даймлер, Л. Серполле.

До редакції надійшла 11.10.2018.

УДК 664.6(477.41–21 Переяслав)«1977/1985»
https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.18

© Валентина Шакула
(Переяслав-Хмельницький)
https://orcid.org/0000–0002–6036–555X

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ХЛІБОЗАВОДУ В 1977–1985 РР.

Розглядаються особливості діяльності Переяслав-Хмельницького хлібозаводу в період з 1977 по 1985 рр. У цей час хлібопекарня Переяслав-Хмельницького заводу продовольчих товарів була реорганізована в самостійне підприємство.

У статті використано методи пошуку, аналізу, синтезу та узагальнення.

Мета дослідження: шляхом аналітичного огляду архівних джерел, публікацій періодичних видань з'ясувати особливості виробничої діяльності Переяслав-Хмельницького хлібозаводу в період становлення його як самостійного продовольчого підприємства. Відповідно до мети поставлено такі завдання: дослідити історію функціонування Переяслав-Хмельницького хлібозаводу у 1977–1985 рр., встановити основні напрямки розвитку виробництва та кадрової політики, виявити особливості асортименту та напрямки його реалізації.

З*'ясовано, що у цей період хлібозавод став потужним промисловим підприємством, яке забезпечувало хлібобулочними виробами не тільки населення м. Переяслава-Хмельницького та району, але й найближчі до нього населені пункти інших регіонів. Асортимент та якість продукції, незважаючи на періодичні виробничі проблеми, зросли.*

Ключові слова: Переяслав-Хмельницький хлібозавод, хлібобулочні вироби, хлібопекарське обладнання, асортимент продукції, реалізація виробів, економічний експеримент.

За останні роки зростає інтерес до краєзнавства, регіональної історії. Важливим є знання історії місцевих підприємств, заводів і фабрик, що зробили свій внесок в економічий розвиток населеного пункту, району, країни.

Питання історії становлення та розвитку Переяслав-Хмельницького хлібозаводу, зокрема в період з 1977 по 1985 рр., є малодослідженим. Попри давній інтерес до проблеми, досі у вітчизняній історіографії немає спеціальних праць на цю тему, хоча нею побіжно цікавилися окремі науковці: М. Сікорський, Д. Швидкий, І. Гончаренко, О. Гончаренко, Н. Онопрієнко [40; 32; 44–47].

Переяслав-Хмельницький хлібозавод пройшов тривалий шлях становлення та розвитку, починаючи від невеликої напівкустарної хлібопекарні Переяслав-Хмельницького заводу продтоварів, яка випікала хліб у цегляних печах на твердому паливі, до потужного підприємства, яке працює на високотехнічному обладнанні й забезпечує хлібобулочними виробами не тільки м. Переяслав-Хмельницький, але й населені пункти Бориспільського, Баришівського, Яготинського р-нів Київської обл., Золотоніського та Драбівського р-нів Черкаської обл. Дослідження історії хлібозаводу дозволить не тільки дізнатися більше про особливості функціонування вказаного підприємства, але й з'ясувати його роль та місце в економіці регіону в 1977–1985 рр.

Для висвітлення поставленої проблеми автором використані документи архівного відділу виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради, публікації місцевої газети «Комуністична праця» за 1977–1985 рр.

Переяслав-Хмельницький хлібозавод у період, що досліджується відігравав важливу роль у економіці м. Переяслава-Хмельницького, оскільки був основним виробником хлібобулочних виробів в місті та районі. Його продукція різноманітна й користувалася значним попитом серед населення.

У жовтні 1977 р. відбулася масштабна реорганізація цього підприємства – хлібопекарський цех заводу продтоварів став Переяслав-Хмельницьким хлібозаводом. Процес переходу від пекарні до заводу був швидше документальним, ніж виробничим, так як усі функціональні потужності залишилися незмінними. Необхідність такої реорганізації виникла через проблеми, пов'язані з економічними та якісними показниками роботи цеху. Так, у листопаді 1977 р. на позачерговій сесії Переяслав-Хмельницької міської ради новостворений хлібозавод згадується вже окремо від заводу продтоварів,

а особлива увага звертається на низьку якість продукції, яку випускає підприємство, і неефективне використання робочого часу та промислового обладнання [1, арк. 55]. У грудні цього ж року були зафіксовані випадки розкрадання продукції та сировини [2, арк. 146; 39]. У зв'язку з цим, новопризначений директор підприємства Ніцкевич Валентина Григорівна наприкінці листопада поставила завдання перед працівниками заводу – «безперебійно забезпечувати потреби міста і населених пунктів району в хлібобулочних виробах» [38]. Колектив активно підтримав починання керівництва й на кінець цього ж року значно підвищив результативність праці. Кращими бригадирами стали Погасій Галина Степанівна, Виноградна Марія Дмитрівна та Заболотня Лідія Михайлівна, які разом зі своїми підлеглими за зміну виготовляли до 27 т хліба та 3 т булочних виробів. За підсумками змагання в 1977 р. бригада Л. М. Заболотньої посіла перше місце, випустивши 2328 т продукції [35; 36; 37].

На кінець 1977 р. у цехах Переяслав-Хмельницького хлібозаводу виготовлялося 34 різновиди хлібобулочних виробів. Серед них найбільшою популярністю користувалися калач: «Уманський», «Булка з молочною сироваткою», «Хлібці лікарські», пряники «Північні», «Підмосковні», булка «Черкизівська», калач «Волинський», булка з крихтами [33; 35; 41; 42].

У першому кварталі 1978 р. темпи виробництва продукції знизилися, тому ріст продуктивності склав 93,8% [8, арк. 72]. Хоча хлібозавод і виконав річний план випуску виробів на 101%, але через часті поломки обладнання та прогули працівників недоотримав продукції на 57,5 тис. крб. Технічні проблеми в цехах призвели до того, що питома вага ручної праці підвищилася на 16,3%, і це в той час, коли вся промисловість була скерована на механізацію виробничих процесів [3, арк. 158–159; 12, арк. 100].

Слід зазначити, що у вказаний період попит на хлібобулочну продукцію серед населення міста й району зростав, а штат робітників на підприємстві давно залишався незмінним. Відповідна ситуація призвела до того, що працівники фізично не могли впоратися з необхідними обсягами виробництва. Тоді виконкомом міської ради прийняв рішення про виділення додаткових трудових ресурсів для роботи на хлібозаводі. Був укладений спеціальний графік, згідно якого підприємства й організації міста направляли робітників у пекарські цехи [4, арк. 190; 9, арк. 141–142]. Як наслідок, за наступні півроку працівники заводу двічі перетинали межу його проектної потужності, реалізовано продукції на 42 тис. крб., однак це не рятувало від перебоїв у постачанні хліба та булочних виробів населенню [10, арк. 192]. Річний план робітники підприємства виконали ще до 7 грудня 1978 р., були ще й додаткові плани, які встановлювали понаднормові показники. На кінець 1978 р. заводу вдалося реалізувати населенню хлібобулочні вироби на суму 1317 тис. крб., що на 65 тис. крб. більше в порівнянні з 1977 р. [11, арк. 58]. З великими труднощами працівники цехів впоралися з додатковими планами до 1 січня 1979 р. [41].

У новому 1979 р. адміністрація хлібозаводу відмовилася від додаткових зобов'язань у зв'язку з тим, що застаріле промислове обладнання не могло забезпечити приріст виробництва. Було зменшено план випуску продукції, незважаючи на те, що хліба в регіоні не вистачало. Така ситуація виникла внаслідок залучення додаткових працівників, які, з одного боку, допомагали у виробництві, а з іншого – не могли впоратися з добовими нормами, оскільки не мали відповідного досвіду та навиків роботи [11, арк. 57].

9 липня 1979 р. на засіданні виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради розглянуто питання про виробничу діяльність Переяслав-Хмельницького хлібозаводу. У своїй доповіді директор В. Г. Ніцкевич прозвітувала про досягнення в роботі підприємства, а також вказала на недоліки виробничого процесу. Виконком зобов'язав адміністрацію заводу ліквідувати їх до жовтня 1979 р. [12, арк. 101]. Для повного забезпечення населення хлібом та булочними виробами їх почали завозити з Києва та Яготина [13, арк. 180].

Слід зазначити, що в 1979 р. уся робота працівників хлібобулочного цеху спрямовувалась на покращення якості продукції, у зв'язку з цим збільшилися об'єми використання збагачувачів, зокрема сироватки, у складі виробів, хоча були зафіксовані й випадки порушень норм Держстандарту, такі як занижений вміст цукру, невідповідна кислотність, неякісна випічка тощо [12, арк. 100].

У другому кварталі 1979 р. почалися значні перебої в забезпеченні хлібобулочними виробами населення. Станом на 1.06.1979 р. у місті продукція хлібозаводу реалізовувалася в 12 торгових точках [16, арк. 23; 17, арк. 97]. За перше півріччя вказаного року через них було продано 1140 т хлібобулочних виробів [12, арк. 101]. Транспорту для розвезення виробів вистачало, але підприємство вже не могло впоратися з тими об'ємами, які замовля-

ли магазини міста й, особливо, району. На кінець 1979 р. показники продажу знизилися на 1,2% [14, арк. 35]. Для їх підвищення вирішено залучати нових реалізаторів, як, наприклад, магазин № 13, який до цього часу хлібобулочними виробами не торгував [18, арк. 104], а нестача продукції компенсувалася, як і раніше, поставками з Києва (на 50 тис. крб.) та Яготина (на 28 тис. крб.) [13, арк. 180–182]. За підсумками 1979 р. на підприємстві знижено обсяги валового випуску на 8,9%, що негативно вплинуло на показники реалізації [14, арк. 35].

Початок 1980 р. не змінив ситуацію, старий хлібозавод не міг працювати на повну потужність через зношеність промислового обладнання й часті поломки. Усі надії покладалися на нове підприємство, яке, як планувалося, буде укомплектоване сучасною технікою [5, арк. 33–34]. Усе ж керівництво постійно шукало можливості підвищення ефективності діяльності хлібозаводу. У цей період впроваджено комплексну систему управління якістю продукції, яка повинна забезпечити високу якість хлібобулочних виробів та розширити їх асортимент. Але найбільшою проблемою, що заважала зростанню економічних показників, залишалася ручна праця, яка становила ще 76,8% [13, арк. 187; 14, арк. 35].

У цей період з метою покращення умов праці робітників у цехах своїми силами проведено ремонт виробничих приміщень та експедиції, де змонтовано витяжну вентиляцію та повітряну завісу, у побутових кімнатах відремонтовано дві душові та установку для подачі води, проведено реконструкцію котельні: встановлено нові котли на газовому паливі. Окремо увага зверталася на харчування робітників: систематично видавалося молоко, також планувалося відкриття нової їдальні, а на початку 1981 р., до введення її в експлуатацію, тимчасово функціонував пункт видачі гарячих обідів [19, арк. 55].

У 1981 р. за рахунок встановлення додаткового промислового обладнання збільшена виробнича потужність хлібозаводу [20, с. 35], що дало змогу підвищити об'єми випуску хлібобулочних виробів і на деякий час вирішити проблему повноцінного забезпечення ними населення. Слід зазначити, що поставки продукції підприємства завжди були на особливому контролі в міській раді. У 1981 р. з метою раціонального й економного використання хлібобулочних виробів прийнято рішення про розгортання широкої роз'яснювальної роботи, направленої на виховання в людей бережливого ставлення до хліба [21, арк. 133]. Нерозв'язаною залишалася найболючіша, проблема – ручна праця на підприємстві [15, арк. 107–108].

Постійно проводилися різноманітні заходи з метою покращення умов праці. Адміністрація підприємства постановила розробити систему підвезення працівників заводу на роботу, оскільки міський транспорт не завжди задовольняв усі потреби [15, арк. 81]. На заводі діяв громадський відділ кадрів, який вивчав причини прогулів та звільнень робітників. Для підвищення правової культури оформлено правовий куточок, укладено договір з юридичним консультантом, здійснено підписку періодики відповідної тематики. Заходи, направлені на покращення умов праці, дали позитивний результат: у першому півріччі 1981 р. усі 27 норм (зокрема хімічні та біологічні фактори, рівень шуму, вібрації, атмосферного тиску та ін.) були переглянуті, технічно обґрунтовані, що привело до виконання плану на 101% [19, арк. 57–58].

Певна увага приділялася благоустрою та озелененню прилеглої до підприємства території, а також тих об'єктів, які за ним закріпила адміністрація міста [20, с. 144]. Постійно на контролі керівництва заводу перебувало й питання трудової дисципліни. З метою боротьби з порушеннями дисципліни та громадського порядку створено «Раду профілактики» з 11 осіб. У 1981 р. вона провела 4 засідання, на яких розглядалися питання непродуктивних витрат трудового часу та визначалися заходи виховного впливу на порушників: колективне обговорення негативних вчинків, критика в стінгазеті «Колючка», позбавлення премій [21, арк. 133]. Для підвищення ефективності процесу боротьби з крадіжками створили товариський суд. У другій половині 1981 р. проведено 16 його засідань, а в першому кварталі 1982 р. – уже тільки 6 [21, арк. 134]. 1982 р. започатковано проведення лекцій та бесід на теми громадського та сімейного права.

У 1982 р. почалися часті перебої з поставками сировини, постало питання про її економне використання. Хлібозавод перейшов на випуск маловагового хліба вагою близько 850 г, а для зменшення витрат борошна здійснено герметизацію борошнопросіювального відділення [22, арк. 10–11; 23, арк. 904; 24, арк. 180]. За перше півріччя 1982 р. за прогресивними технологічними схемами випущено 1302 т продукції [24, арк. 180]. Також особлива увага приділялась економії паливно-енергетичних ресурсів. При плані заощадження 30 т умовного палива, фактично підприємство досягло показника 43,8 т, електроенергії – замість 6 тис. кВт./год. зекономлено 7,3 тис. [24, арк. 179].

Як зазначалося, загалом у цехах був малий відсоток механізації й автоматизації виробництва (23,6%) і всі заходи з метою його підвищення не дали позитивного результату [25, арк. 130]. Для заохочення робітників регулярно на сторінках газети «Комуністична праця» (з 1991 р. «Вісник Переяславщини») з'являлися замітки про передовиків виробництва, які «удосконалювали власну працю, щодня вивіряючи кожен рух і кількість сировини, покладені до тістових заготовок» [30; 31; 33; 34; 43]. Збільшення у 1981 р. потужності виробничих ліній призвело до того, що на кінець 1982 р. план реалізації продукції виконано на 106,2% – це на 266 т хлібобулочних виробів більше, порівняно з попереднім роком [24, арк. 179].

З січня 1984 р. колектив почав працювати в умовах економічного експерименту, що дало можливість розширити самостійність і творчу активність колективу, але покладало й більшу відповідальність на них [26, арк. 64; 27, арк. 67]. І вже на березневій сесії міської ради Переяслав-Хмельницький хлібозавод названий у числі передових підприємств [27, арк. 67].

Показниками економічного експерименту були об'єми реалізації, виробництво продукції високої якості, ріст прибутку. Як наслідок, продуктивність праці на підприємстві зросла за поточний рік на 2,1%, об'єм реалізації хліба склав 102,2%, а булочних виробів – 101,1%, розширився асортимент продукції [27, арк. 67]. У 1984 р. економічний експеримент наскільки підвищив оціночні показники, що колектив зміг освоїти випуск хліба житнього [27, арк. 67], відновити випічку калача «Волинського», батончиків до чаю, булки «Слав'янської», сайок тощо [26, арк. 64; 28, арк. 14].

З такими показниками Переяслав-Хмельницький хлібозавод зустрів 1985 р. – останній рік свого існування. Нове підприємство введене в дію 20 жовтня, до Дня працівників харчової промисловості. Доки там налагоджувався виробничий процес, старе ще 6 місяців випускало продукцію [29, арк. 26]. Керівником у цей час призначено С. О. Бояренка, оскільки В. Г. Ніцкевич переведена на новий завод [6, арк. 4–9; 7, арк. 62].

Функціонування Переяслав-Хмельницького хлібозаводу в 1977–1985 рр., як окремого підприємства, дало можливість зробити вагомий внесок у розвиток економічної інфраструктури міста. Починаючи свою діяльність від хлібопекарні Переяслав-Хмельницького заводу продовольчих товарів, він на початок 80-х рр. XX ст. став одним із лідерів серед продовольчих підприємств не тільки Переяславщини, але й Київської області. За цей період значно розширилися асортимент і якість продукції, гелграфія її реалізації. Та населення міста збільшувалося, а разом з ним зростали споживчі потреби. Застаріле обладнання не могло впоратися з необхідними об'ємами виробництва, тому виникло питання про розширення потужностей підприємства за рахунок спорудження нового приміщення та встановлення сучасного промислового обладнання, що було реалізовано наприкінці 1985 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради (далі: АВВП-ХмМР). Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 474. Арк. 54–56.
2. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 474. Арк. 139–151.
3. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 500. Арк. 158–159.
4. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 501. Арк. 190.
5. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 713. Арк. 33–49.
6. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 817. Арк. 1–72.
7. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 808. Арк. 60–63.
8. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 72.
9. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 137–146.
10. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 191–192.
11. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 56–58.
12. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 526. Арк. 100–101.
13. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 180–198.
14. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 548. Арк. 21, 35.
15. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 548. Арк. 80–82, 102–110.
16. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 23.
17. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 97.
18. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 604. Арк. 107–108.
19. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 605. Арк. 55–59, 102.
20. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 607. Арк. 35, 59–62, 143–144.
21. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 133–134.

22. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 657. Арк. 10–12.
23. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 657. Арк. 90.
24. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 657. Арк. 179–180.
25. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 699. Арк. 129–130.
26. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 733. Арк. 64.
27. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 734. Арк. 67–68.
28. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 14–15.
29. АВВП-ХмМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 807. Арк. 25–26.
30. Бугай Л. Замітка дня. *Комуністична праця.* 26.06.1979. № 100 (4900).
31. Бугай Л. Профспілкові змагання. *Комуністична праця.* 03.07.1979. № 104 (4904).
32. Гончаренко І., Гончаренко О., Онопрієнко Н. Переяслав на межі тисячоліть: соціально-економічний аспект / Переяслав у віках: Упор. В. П. Коцур, О. В. Колибенко. Київ: ТОВ «Світ успіху», 2007. С. 302–312.
33. Заболотня Л. Відповідає бригада. *Комуністична праця.* 9.12.1977. № 193 (9532).
34. Литвинська П. Життя за покликанням. *Комуністична праця.* 15.10.1977. № 163 (9552).
35. Лисенко М. Хороший старт. *Комуністична праця.* 03.01.1979. № 1 (9801).
36. Марченко К. Резерв ефективності. *Комуністична праця.* 19.02.1977. № 29 (9418).
37. Ніцкевич В. Вийдемо на нові рубежі. *Комуністична праця.* 1.01.1077. № 1 (9390).
38. Приходько А. Валентина Ніцкевич: «Я любила запах хліба, людей і роботу». *Комуністична праця.* 25.01.2008. № 8.
39. Рубан Н. Запах хліба. *Комуністична праця.* 22.06.1977. № 97 (9486).
40. Сікорський М., Швидкий Д. На землі Переяславській. Київ: Наукова думка, 1983. 256 с.
41. Успіх – ударна праця. *Комуністична праця.* 11.07.1977. № 111 (9500).
42. Хлеб и хлебобулочные изделия. / За ред. В. Бабкина. Москва: Изд-во стандартов, 1976. 296 с.
43. Чередниченко І. Ініціативу підтримано. *Комуністична праця.* 05.03.1977. № 37 (9426).
44. Шакула В. Хлібопекарське промислове обладнання 60–80-х рр. XX ст. в експозиції Музею хліба НІЕЗ «Переяслав». *Питання історії науки і техніки.* Київ, 2015. № 3. С. 70–74.
45. Шакула В. Особливості діяльності Переяслав-Хмельницького хлібозаводу у період 1956–1977 рр. *Питання історії науки і техніки.* Київ, 2017. № 3 (43). С. 12–23.
46. Шакула В. Огляд історії модернізації хлібопекарського промислового обладнання Переяслав-Хмельницького хлібозаводу (40-і рр. XX ст. – поч. XXI ст.). *Питання історії науки і техніки.* Київ, 2016. № 2. С. 37–42.
47. Шакула В. Переяслав-Хмельницька хлібопекарня у період післявоєнної відбудови (1943–1955 рр.). *III Дунайські наукові читання: Голод 1946–1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 18–19 травня 2017 р. Ізмаїл, 2017. С. 306–311.

REFERENCES

1. *Arkhivnyy viddil vykonkomu Pereyaslav-Khmelnytskoyi miskoyi rady (dali: AVVP-Khm. MR)* [Archival Department of the executive committee of Pereyaslav-Khmelnytsky City Council (hereinafter AVVP-HM. MR)] F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 474. Arcs. 54–56.
2. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 474. Arcs. 139–151.
3. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 500. Arcs. 158–159.
4. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des.1. Vol. 3. Cas. 501. Arcs. 190.
5. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 713. Arcs. 33–39.
6. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des 1. Vol. 3. Cas. 817. Arcs. 1–52.
7. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 808 Arcs. 60–63.
8. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des 1. Vol. 3. Cas. 497. Arcs. 72.
9. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 497. Arcs. 137–146.
10. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 497. Arcs. 191–192.
11. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3 Cas. 520. Arcs. 56–58.
12. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 526. Arcs. 100–101.
13. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 520. Arcs. 180–198.
14. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 548. Arcs. 21, 35.
15. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 548. Arcs. 80–82, 102–110.
16. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 549. Arcs. 23.
17. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 549. Arcs. 97.
18. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 604. Arcs. 107–108.

19. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 605. Arcs. 55–59, 102.
20. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 607. Arcs. 35, 59–62, 143–144.
21. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F. 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 656. Arcs. 133–134.
22. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 657. Arcs. 10–12.
23. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 657. Arcs. 90.
24. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 657. Arcs. 179–180.
25. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1, Vol. 3. Cas. 699. Arcs. 129–130.
26. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 733. Arcs. 64.
27. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 734. Arcs. 67–68.
28. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 770. Arcs. 14–15.
29. *AVVP-Khm. MR* [AVVP-HM. MR]. F 1. Des. 1. Vol. 3. Cas. 807. Arcs. 25–26.
30. Bugai L. (1979). *Zamitka dnia* [A note of the day] *Komunistychna pratsia* [Communist Labor] June 26.1979. № 100 (4900) [in Ukrainian].
31. Bugai L. (1979). *Profspilkovi zmagannia* [Trade union competition] [Communist labor] *Komunistychna pratsia* July 3, 1979. № 104 (4904) [in Ukrainian].
32. Honcharenko I., Honcharenko O., Onopriienko N. (2007). *Pereiaslav na mezhi tysiacholit: sotsialno-ekonomichnyi aspekt* [Pereiaslav at the turn of the millennium: socio-economic aspect] Pereiaslav in the ages. V. P Kotsur, O. V. Kolibenko. Kiev: LLC «The World of Success», pp. 302–312 [in Ukrainian].
33. Zabolotnia L. (1977). *Vidpovidaie bryhada* [Corresponds to the brigade] *Komunistychna pratsia* [Communist Labor] 9.12.1977. № 193 (9532) [in Ukrainian].
34. Lytvynska P. (1977). *Zhyttia za poklykanniam* [Life by calling] *Komunistychna pratsia* [Communist Labor] 15.10.1977. № 163 (9552) [in Ukrainian].
35. Lysenko M. (1979). *Khoroshyi start* [A Good Start] *Komunistychna pratsia* [Communist Labor] 03.01.1979. № 1 (9801) [in Ukrainian].
36. Marchenko K. (1977). *Rezerv efektyvnosti* [Efficiency Reserve] *Komunistychna pratsia [*Communist Labor] 19.02.1977. № 29 (9418) [in Ukrainian].
37. Nitskevych V. (1977*). Vyidemo na novi rubezhi* [Let's get to the new frontiers] *Komunistychna pratsia [*Communist Labor] 1.01.1977. № 1 (9390) [in Ukrainian].
38. Prykhodko A. (2008). *Valentyna Nitskevych: «Ia liubyla zapakh khliba, liudei i robotu»* [«Valentina Nitskevich: I loved the smell of bread, people and work»] *Komunistychna pratsia* [Communist Labor] 25.01.2008. № 8 [in Ukrainian].
39. Ruban N. (1977). *Zapakh khliba* [The Smell of Bread] *Komunistychna pratsia* [Communist Labor] 22.06.1977. № 97 (9486) [in Ukrainian].
40. Sikorskyi M., Shvydkyi D. (1983). *Na zemli Pereiaslavskii* [On the land of Pereiaslav] Kiev: Scientific Opinion [in Ukrainian].
41. (1977). *Uspikh – udarna pratsia* [Success – Strength Work] *Komunistychna pratsia* [Communist Labor] July 11, 1977. № 111 (9500) [in Ukrainian].
42. Babkyna V. (1976). *Khleb y khlebobulochnyie yzdelyia* [Bread and bakery products] Ed. VS Babkin Moscow: Publishing House of Standards [in Russian].
43. Cherednychenko I. (1977). *Initsiatyvu pidtrymano* [The initiative was supported by] *Komunistychna pratsia [*Communist Labor] 05.03.1977. № 37 (9426) [in Ukrainian].
44. Shakula V. (2015). *Khlibopekarske promyslove obladnannia 60–80-kh rr. XX st. v ekspozytsii Muzeiu khliba NIEZ «Pereiaslav»* [Bakery industrial equipment 60–80s of the XX century. in the exposition of the Museum of Bread NIEZ «Pereiaslav»] *Pytannia istorii nauky i tekhniky.* [Questions of the history of science and technology]. Kiev, vol. 3, pp. 70–74 [in Ukrainian].
45. Shakula V. (2017). *Osoblyvosti diialnosti Pereiaslav-Khmelnytskoho khlibozavodu u period 1956–1977 rr.* [Peculiarities of the Pereiaslav-Khmelnitskyi Bread Factory in the period of 1956–1977] *Pytannia istorii nauky i tekhniky.* [Questions of the history of science and technology]. Kiev, vol. 3 (43), pp. 12–23 [in Ukrainian].
46. Shakula V. (2016). *Ohliad istorii modernizatsii khlibopekarskoho promyslovoho obladnannia Pereiaslav-Khmelnytskoho khlibozavodu (40-i rr. XX st. – poch. XXI st.)* [Review of the history of the modernization of the baking industrial equipment of Pereyaslav-Khmelnytskyi bakery (40-ies of the XX century – early XXI century)] *Pytannia istorii nauky i tekhniky* [Questions of the history of science and technology]. Kiev, vol. 2, pp. 37–42 [in Ukrainian].
47. Shakula V. (2017). *Pereiaslav-Khmelnytska khlibopekarnia u period pisliavoiennoi vidbudovy (1943–1955 rr.)* [Pereiaslav-Khmelnytskyi bakery during the post-war reconstruction period (1943–

1955)] *III Dunaiski naukovi chytannia: Holod 1946–1947 rr.: istorychni, filosofsko-psykholohichni ta pedahohichni aspekty: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (18–19 travnia 2017 roku)* [III Danube scientific readings: The famine of 1946–1947: historical, philosophical and psychological and pedagogical aspects: Materials of the international scientific and practical conference, May 18–19, 2017]. Ismail, pp. 306–311 [in Ukrainian].

© Valentina Shakula
(Pereyaslav-Khmelnytsky)
https://orcid.org/0000–0002–6036–555X

FEATURES OF FUNCTIONING OF PEREYASLAV-KHMELNYTSKY BAKERY IN 1977–1985

The article deals with the peculiarities of the activity of Pereyaslav-Khmelnytsky bakery in the period from 1977 to 1985, when Pereyaslav-Khmelnytsky bakery at the food factory was reorganized into an independent enterprise. This theme has been studied already fragmentarily by such scholars as M. Sikorsky, D. Shvydky, I. Goncharenko, O. Goncharenko, N. Onoprienko, but fundamentally is developed for the first time.

In the process of work, the author used methods of search, analysis, synthesis and generalization, which allowed to investigate the problem and find out some facts from the history of the enterprises. The purpose of this study was to establish the peculiarities of the production activity of Pereyaslav-Khmelnytsky bakery in the period of its establishment as an independent food enterprise through an analytical review of archival sources, publications of periodicals and systematization of the information received. According to the intended purpose, the following tasks are set: to investigate the history of the functioning of the Pereyaslav-Khmelnytsky bread factory in 1977–1985, to establish the main directions of the development of production and personnel policy, to identify the features of the range, directions and problems of its implementation.

It was revealed that during this period of its production, Pereyaslav-Khmelnytsky bakery has undergone a long path of formation and development: from a small half-baked of Pereyaslav-Khmelnytsky foodstuff factory, that baked bread in brick burning stoves on solid fuels to a powerful enterprise, that works on high-tech equipment and provides high-quality bakery products, not only to the population of the city of Pereyaslav-Khmelnytsky and the district, but also to the nearest settlements of Boryspil, Baryshiv, Yagotyn districts of the Kyiv region, Zolotonosha and Drabiv districts of Cherkasy region. It is important that the gross output figures increase each year. The range of bakery products and the quality of products have increased significantly, despite the periodic problems associated with providing the bakery with quality raw materials and fuel materials for continuous operation. This influenced positively the economic performance of the enterprise and the entire region. It was also established that the administration of the bakery in the specified period paid special attention to the increase of professional qualifications of its employees, improvement of conditions and safety of their work, legal education and social security of people, which significantly reduced the percentage of personnel turnover. It was emphasized, that the important point of the backery's activity was the re-equipment of sanitary rooms and food units, because of the duration of work shift on bakery department was 24 hours for workers. Workers were provided by quality rest during lunch breaks. It has been proved, that the modernization of industrial baking equipment was not actually carried out at this time, if not taking into account the annual fragmentary and cosmetic repairs, because it was built also a new premises with the latest at that time technical equipment with a production capacity of 65 tons per day. The administration and the team of the bakery were seriously preparing themselves for work under the new conditions, as new mechanisms required not only experience, but also knowledge of the technical characteristics of the equipment and the release of new types of bakery products. Pereyaslav-Khmelnytsky bakery played an important role in the economy of the city and the region during the first half of the 80's. XX century, as it was one of the leading enterprises of the food industry in the region.

Key words: Pereyaslav-Khmelnytsky bakery, bakery products, bakery equipment, assortment of products, realization of products, economic experiment.

До редакції надійшла 15.10.2018.

ВИМОГИ
щодо структури та оформлення статей, що подаються до «Часопису української історії»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; актуальність теми;
- історіографія питання, аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей (мети) статті, постановка завдання;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті: УДК (у верхньому лівому кутку); ім'я, прізвище автора (авторів) (з правого боку), під ним у дужках місто; під ним окремим рядком ORCID автора, назва статті великими літерами, 14 кеглем, напівжирним шрифтом, по центру; анотація українською мовою (1000–1200 знаків) – 14 кеглем, курсивом; *анотація повинна бути* структурованою, *містити* мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; ключові слова українською мовою (6–8 слів) – 14 кеглем, курсивом; обсяг статті – до 25 тис. знаків (як виняток, не більше 35 тис. знаків); ***обов'язкова вимога до статей – якість, високий рівень англійської мови.***

3. Вимоги для оформлення тексту: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Щодо символів: у тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також у них. Для запобігання цього потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [10, с. 88], де 10 – номер джерела за списком використаних джерел, 88 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [2; 5; 9] або [1, с. 33; 13, с. 66; 19, с. 100]. Посилання на архівні джерела – [6, арк. 17, 21зв].

5. Стаття подається українською мовою (для іноземців – англійською), в електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. Приймаються для розгляду й подальшого double-blind (подвійного «сліпого» (анонімного) рецензування) **лише ті статті**, які відповідають проблематиці «Часопису української історії». **Статті, автори яких не мають наукового ступеня, додатково супроводжуються рецензією** кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі або в сканованому вигляді електронною поштою.

7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. Джерела та література подаються після основного тексту у кінці статті в алфавітному порядку; оформляються згідно вимог Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури.

Після списку використаних джерел та літератури подається транслітерований список джерел та літератури: **REFERENCES**. Транслітерований список літератури оформляється за схемою.

Для транслітерації українського тексту на латиницю використовується безкоштовний сайт http://www.slovnyk.ua/services/translit.php (вибираємо варіант *американська*); для транслітерації російського тексту використовується безкоштовний сайт http://fotosav.ru/services/transliteration.aspx.

9. Ім'я та прізвище автора (авторів) (з правого боку), під ним у дужках місто; під ним окремим рядком ORCID автора, назва статті великими літерами, 14 кеглем, напівжирним шрифтом, по центру назва статті, анотація 4000–4200 знаків (2–2,5 сторінки тексту 14 кеглем 1,5 інтервалом)**, ключові слова англійською мовою** подаються після **REFERENCES**. ***Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні висновки***. Непримустимий комп'ютерний переклад англійською мовою.

10. Окремим файлом подаються відомості про автора – вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (українською та англійською мовами), службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Брехунець Ніна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Висовень Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Горбовий Олександр – лаборант навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Грудевич Тетяна – завідувач науково-дослідного сектору «Музей «Поштова станція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Гук Марія – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гутник Марина – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Зубко Ольга – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Іваненко Аліна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, докторант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Казьмирчук Марія – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Нагайко Тарас – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Пивоваренко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій.

Рудюк Вероніка – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Ткаченко Віктор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач НДС, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Хмельницька Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Чжан Кристіан Леонард – доктор технічних наук, професор, електротехнічний факультет, Вроцлавський політехнічний інститут, Польща.

Шакула Валентина – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей хліба» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Brekhunets Nina – Candidate of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

Vysoven Oksana – Candidate of historical sciences, the Associate Professor of the Chair of History and Culture of Ukraine State higher educational institution «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University after Hrihory Skovoroda».

Horbovyy Oleksandr – Laboratory of the educational and scientific center of oral history of the «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Gregory Skovoroda».

Hrudevich Tetiana – Head of the Research Sector «Museum «Postal Station» of the National Historical and Ethnographical Reserve «Pereyaslav».

Huk Mariia – post-graduate student of the historical faculty of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Gutnyk Maryna – PhD in History, associate professor, Ukrainian Studies, Culturology and History of Science department, National technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».

Zubko Olga – Candidate of Historical Sciences, doctoral student Departments of History and Culture of Ukraine Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

Ivanenko Alina – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Legal Disciplines T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Doctoral Candidate SHEI «Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Kazmyrchuk Mariia – Dr. hab., Associate professor of Chair of Ethnology and Local History, Faculty of History, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, Professor, department of etnology and local history, faculty of history of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Halyna – Candidate of Historical Sciences, associate professor of Department of Archive Science and Specialized Branches of Historical Science of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Nahaiko Taras – Candidate of History, Head of the Research Department of Historical Regional Studies of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav».

Pyvovarenko Olena – PhD History, Associate Professor. Department of Humanities. National University of Food Technologies.

Rudiuk Veronika – PhD student, department of ethnology and regional studies, faculty of history, National Taras Shevchenko University of Kyiv.

Sokolova Nataliia – PhD (History), assistant professor of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Tkachenko Viktor – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Head of Research Sector of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav».

Khmelnytska Liudmyla – Candidate of History, assistant professor of the Departament of History and Culture of Ukraine of the state higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda».

Chrzan Krystian Leonard – D.Sc., professor, Faculty of Electrical Engineering, Wroclaw University of Science and Technology.

Shakula Valentina – is a junior researcher of the scientific and research department of «The Museum of Bread» of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav».

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 39

Фото на обкладинці:
Андріївська церква у Києві

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Адреса редакційної колегії:
м. Київ
вул. Володимирська, 60
проспект Академіка Глушкова, 2

Підписано до друку 24.12.2018. Формат 60x84 $^{1}/_{8}$.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 17,05. Обл.-вид. арк. 17,91
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП І.В. Майдаченко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5349 від 18.05.2017 р.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Ярослава Мудрого, 22, тел./факс: (04735) 2–42–46